

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА

ПОСЕБНА ИЗДАЊА

КЊИГА СССIV

ИСТОРИСКИ ИНСТИТУТ

КЊИГА 10

СЕРГИЈЕ ДИМИТРИЈЕВИЋ

ДУБРОВАЧКИ КАРАВАНИ
У ЈУЖНОЈ СРБИЈИ У XVII ВЕКУ

БЕОГРАД

- 1958

REVUE DE LA SOCIÉTÉ DES SCIENCES

*Dr. M. J. ...
p. 123 ...
prijeteljska ...*

СЕРГИЈЕ ДИМИТРИЈЕВИЋ

**ДУБРОВАЧКИ КАРАВАНИ У ЈУЖНОЈ СРБИЈИ
У XVII ВЕКУ**

... ..
... ..

ALMA MATER
ALMA MATER

... ..

...

...

...

ACADÉMIE SERBE DES SCIENCES

MONOGRAPHIES

TOME CCCIV

INSTITUT DES SCIENCES HISTORIQUES

№ 10

SERGIJE DIMITRIJEVIĆ

LES CARAVANES DE DUBROVNIK DANS LA
SERBIE DU SUD AU XVIIe SIÈCLE

Présenté à la V Séance, le 30 VI 1956, de la Classe des Sciences sociales

Rédacteur

ILIJA SINDIK

Correspondant de l'Académie
Directeur de l'Institut des Sciences historiques

BEOGRAD
1958

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА

ПОСЕБНА ИЗДАЊА

КЊИГА CCCIV

ИСТОРИСКИ ИНСТИТУТ

КЊИГА 10

СЕРГИЈЕ ДИМИТРИЈЕВИЋ

ДУБРОВАЧКИ КАРАВАНИ
У ЈУЖНОЈ СРБИЈИ У XVII ВЕКУ

Примљено на V скупу, 30 јуна 1956, Одељења друштвених наука

Уредник

Дописник ИЛИЈА СИНДИК

Управник Историског института

Научно дело

ИЗДАВАЧКА УСТАНОВА СРПСКЕ АКАДЕМИЈЕ НАУКА

БЕОГРАД
1958

САДРЖАЈ

УВОД	1
I. ФАКТОРИ КАРАВАНСКОГ САОБРАЋАЈА	7
1. <i>Коњи</i>	7
а. Носивост коња	7
б. Набавка коња	12
2. <i>Кириције</i>	19
3. <i>Крабари</i>	24
4. <i>Товари робе</i>	39
II. ПРИМОПРЕДАЈА РОБЕ	50
III. ФОРМИРАЊЕ И ВЕЛИЧИНА КАРАВАНА	59
1. <i>Количина транспортоване робе</i>	60
2. <i>Време каравана</i>	64
3. <i>Опасност од хајдука и разбојника</i>	67
4. <i>Стварна величина каравана</i>	76
5. <i>Поврашак коња из Дубровника</i>	80
IV. ОБЕЗБЕЂЕЊЕ КАРАВАНА	83
V. КАРАВАНСКИ ПУТЕВИ У ЈУЖНОЈ СРБИЈИ	96
1. <i>Правац пушева и места кроз која су пушеви пролазили</i>	96
2. <i>Велике етапне караванске станице</i>	119
3. <i>Каравансераји и шрговачки ханови</i>	125
VI. ПОРЕМЕЋАЈИ У КАРАВАНСКОМ САОБРАЋАЈУ	131
1. <i>Сметње од стране Турака</i>	131
2. <i>Кријумчарење недубровачке робе</i>	142
3. <i>Сметње другог порекла</i>	146
VII ТРОШКОВИ КАРАВАНСКОГ САОБРАЋАЈА	151
1. <i>Кирија</i>	151
2. <i>Накнада крамару</i>	157
3. <i>Мањи транспортни трошкови</i>	164
VIII. ТРАНСПОРТ НЕДУБРОВАЧКЕ РОБЕ	170
IX. УЛОГА ДУБРОВАЧКОГ ИЗВОЗА И КАРАВАНСКОГ САОБРАЋАЈА У ПРИВРЕДНОМ ЖИВОТУ ЈУЖНЕ СРБИЈЕ У XVII ВЕКУ	176
<i>Resumé</i>	185
<i>Регистар географских назива и назива народности</i>	191
<i>Регистар личних имена</i>	200

А Ж Ч Д А Э

УВОД

Каравански саобраћај био је основни облик товарног саобраћаја на територији Србије у току читавог Средњег века. Па ипак, овом питању посвећено је мало пажње. Једине солидне монографске студије о томе су рад М. Динића *Дубровачка средњевековна караванска трговина*, који се односи на период пре турске окупације¹ и *Наше кириције*, рад Симе Тројановића, који говори, углавном о XIX веку и даје прилично ретроспективан поглед на раније стање.² Остала разматрања овог питања свде се на краће осврте и реминисценције у радовима о средњевековним путевима.

Приступајући овом раду, хтели смо да попунимо ту празнину у нашој привредноисториској литератури у односу на период турске окупације.

Пошто су наша истраживања у Дубровачком архиву у вези са данашњом јужном Србијом у XVII и XVIII веку пружила обиље новог материјала о дубровачким караванима у том периоду, одлучили смо да се у овом раду ограничимо на данашњу јужну Србију, на дубровачке караване, и на XVII век, кад је дубровачки каравански саобраћај са овим крајевима, као и транзитни дубровачки саобраћај са Бугарском, достигао свој врхунац. Самим тим, овај монографски рад постао је део две шире студије у припреми: „Дубровчани у јужној Србији у XVII и XVIII веку” и „Развитак капиталистичких елемената у Србији у време турске окупације”.

У време турске окупације свих српских крајева, од друге половине XV века па све до почетка XIX века, територија данашње јужне Србије била је трговачки тесно повезана са околним крајевима, специјално са Дубровником, Београдом, Софијом, Скопљем и приморским албанским градовима.³

¹ Југословенски историски часопис за 1937 годину.

² Српски етнографски зборник XIII, Београд, 1909.

³ Напомињемо да је територија данашње јужне Србије била у XVII веку једно прилично заокружено и јединствено привредно подручје чију је кичму претстављао велики дубровачки пут Цариброд—Пријепоље, његови косовски и јужноморавски огранци, као и путеви који су ишли из призренског краја према Јадрану. Мада је кроз ту територију пролазио и друм Београд—Цариград и пут Нови Пазар—Скопље, основна саобраћајна оријентација није била према северу и југу, већ у правцу истока и запада, према Цариграду, Софији, Драчу, Дубровнику, Сплиту и Сарајеву. У по-

Па ипак, из свих досадашњих истраживања произилази да су све до краја XVII века, у читавом овом снопу трговачких веза, пословни односи ових крајева са Дубровником били најјачи.

Трговина Дубровника и данашње јужне Србије под турском окупацијом била је у готово сталном порасту, почев од почетка XVI века, када је почела да се расцветава, па све до средине XVII века, када је достигла свој врхунац.⁴

Пошто је сав извоз робе из јужне Србије у Дубровник и увоз робе из Дубровника у јужну Србију вршен искључиво караванима, или, како су то дубровачки трговци понекад звали, „caruanima”⁵ јасно је да је то био и правац најживљег караванског саобраћаја.

Задржимо се на тврдњи да је дубровачки каравански саобраћај у јужној Србији достигао свој врхунац у XVII веку. Ова уопштена констатација која елиминира краткотрајне премењаје и колебања, као и неке политичке и економске утицаје спореднијег значаја, па чак и конкуренцију Сплита,⁶ произилази из многих чињеница. Прво, тек у ово доба извоз вуне, која је била главни извозни артикал јужне Србије, добија прворазредни значај. Друго, источни део јужне Србије, т. зв. јужно Поморавље, било је јаче захваћено дубровачком трговином тек у XVII веку, кад је Прокупље постало, поред Новог Пазара, најзначајнији дубровачки центар у јужној Србији.⁷

Гледу Дубровчана, то је била јединствена територија на којој су постојале две велике дубровачке колоније, Прокупље и Нови Пазар, тесно повезане дубровачким путем и богатим Косовом, на коме су обе колоније пословале навелико.

⁴ Напомињемо да смо развитак дубровачке извозно-увозне трговине у јужној Србији, њен обим и структуру у XVII веку, као и пропаст, обрадили у брошури, Димитријевић Сергије: *Дубровачка трговина у Лесковцу и околини и улога Дубровачке колоније у Прокупљу, Лесковац* 1955, на странама 5—30, 48—53.

⁵ Да су оба ова назва била у употреби показују следећи примери: „I piscete mi sprauglia li se scto od caruane i posila li scto Luka Matku s caruanom“. — Div. de foris, lib. 49, 3'—5'.

„Primih po recenoi caruani“. Div. de foris, lib. 71, 199'—209'.

— Div. de foris, lib. 89, 181—181', napomena br. 261.

⁶ Што се тиче конкуренције Сплита, треба подвући да се избор између Сплита и Дубровника постављао само за турске и јеврејске трговце, који су пословали непосредно са Венецијом. Пословање самих Дубровчана, усмерено искључиво на њихов град, није зависило толико од трговине Сплита колико од стања њихове теренске мреже, од бројности, богатства и умешности њихових трговаца који су прикупљали и откупљивали извозне сировине. У односу на данашњу јужну Србију и Бугарску, Дубровник је имао преимућства над Сплитом и по томе што су трошкови за транспорт робе у овом правцу били кудикамо мањи.

Из овога видимо да је конкуренција Сплита деловала на правац турског и јеврејског извоза, смањивала приходе дубровачке царинарнице, али није утицала у већој мери на опсег дубровачког извоза из јужне Србије и Бугарске.

⁷ Димитријевић С.: *Дубровачка трговина у Лесковцу ...*, стр. 10—20 и 27—30.

Треће, тек у другој половини XVI и у XVII веку, дубровачка трговина са Бугарском, а самим тим и транзит преко јужне Србије, достиже велики опсег. Извоз кожа из Добруце и Софије узима знатне размере тек при крају XVI века.⁸

Развијајући своју трговину у јужној Србији и Бугарској у XVII веку, Дубровчани су надокнадили губитке својих привредних позиција у трговини са другим крајевима, и у поморству, онако исто као што у XVIII веку, после престанка трговине са Бугарском и јужном Србијом, гранају и увећавају своје послове на територији данашње Босне и Херцеговине, Албаније и Црне Горе.⁹

Врхунац дубровачке трговине са централним балканским подручјем средином XVII века, који сагледамо у документима, не може се објаснити само Кандиским ратом. Наша испитивања дубровачке трговине у Прокупљу и Лесковцу показују да је дубровачко трговачко пословање у овим крајевима достигло велике размере већ у периоду који је претходио Кандиском рату од 1630—1645 године. Тако, напр., утврдили смо да је од 1631—1640 године у Прокупљу, било сигурно настањено око 48 дубровачких трговаца. Додамо ли овима вероватно настањене трговце, њихов се број пење на 61.¹⁰

Ни сам Кандиски рат, кад је отпала конкуренција Сплита и Драча, и кад је цела балканска извозно-увозна трговина с Италијом ишла преко Дубровника, не може се одбацити са мотивацијом да је то нередовна и изузетна ситуација, пошто је тај рат трајао готово четврт века (од 1645—1669 године). Процењујући обим дубровачке трговине у XVII веку, не можемо избацити из рачуна тако велики временски период. Ако приступимо питању дубровачке трговине у широј историској перспективи, видимо да је дубровачки извозно-увозни монопол и расцвет њихове трговине у XVI веку био исто тако тесно везан за непријатељски став Турака према Млечанима и другим Талијанима, а понекад и за ратна стања.

После земљотреса од 1667 године, који је порушио и привредно оштетио Дубровник, наступило је време у коме су дубровачка трговина и каравански саобраћај били слабији но што је то био случај у претходном периоду, а 1687 године престале су трговачке везе Дубровчана са јужном Србијом. Па ипак, пораст

⁸ Сакжзовъ Ј.: *Стопанскитѣ връски между Дубровникѣ и Българскитѣ земи презъ 16 и 17 столѣтја*, София 1930, стр. 118. Из ове књиге видимо, да се, по познатим дубровачким документима, прве копнене трговачке везе са северо-источном Бугарском појављују тек на крају XVI века, и то са Провадијом 1575, са Силистријом 1581, са Рущуком 1581, са Разградом у време В. Рести (1590—1605), са Шуменом 1589. — Исти извор, стр. 62, 83, 86, 93, 95.

⁹ Димитријевић С.: *Дубровачка трговина у Лесковцу ...* стр. 50—51.

¹⁰ Исти извор стр. 12.

дубровачких трговачких послова у данашњој јужној Србији у првој половини XVII века, висока трговачка коњунктура у току Кандиског рата, и прилична увозно-извозна трговина у периоду од 1667—1687 године, све то показује да је максимум дубровачке извозно-увозне трговине и караванског саобраћаја у данашњој јужној Србији био у XVII веку.

Овом приликом треба још једном нагласити да су товари коже и вуне били главна роба коју су носили дубровачки каравани из јужне Србије. Дубровачка извозна трговина из јужне Србије и централне Бугарске била је различита од оне коју је она водила са блиским залећем. С потпуним правом може се говорити о две различите структуре дубровачког балканског извоза. Док је извоз из непосредног залећа обухватао жита, дрво и друге сличне кабасте производе релативно мале вредности, извоз из јужне Србије и централне Бугарске ограничавао се тада на животињске сировине веће вредности, код којих су се знатнији превозни трошкови могли исплатити.¹¹

Мада коже и вуна претстављају робу релативно високе вредности, оне не спадају ни у ретку ни у скупоцену робу. Да би се задовољиле потребе талијанског увозног тржишта и остварио промет већег обима, биле су потребне стотине и хиљаде товара ове робе. Зато је настала преоријентација дубровачког извоза, на извоз наведених сировина животињског порекла, а у односу на прве године турске окупације када су преовладавали скупоцени производи, као напр. свила,¹² условљавала не само промену структуре овог извоза већ и знатно увећање његовог обима, другим речима, повећање караванског саобраћаја. Чак и да је вредност дубровачког извоза из јужне Србије остала иста, што није био случај, пошто се она знатно увећала, обим караванског саобраћаја био би ипак већи.

Нагли развитак дубровачке извозно-увозне трговине са северо-источним и централним делом Балкана, који је почео још у XVI веку, достигао је свој врхунац средином XVII века, специјално за време Кандиског рата. Пораст ове трговине, као и пораст обима караванског саобраћаја услед преоријентације на коже и вуну, као и изванредан пораст несигурности на путевима, повезан са опадањем турске моћи и многим ратовима које је Турска водила од 1590 до 1690 године са својим хришћанским суседима, све је то утицало на величину каравана, све је то условило да су дубровачки каравани у данашњој јужној Србији имали највеће размере на крају XVI и у XVII веку.

Пре но што пређемо на проучавање организације и функционисања караванског саобраћаја у јужној Србији, било би потребно још једном нагласити да су централне турске власти да-

¹¹ Жита, дрво и други слични производи пренешени су у јужној Србији само за унутрашње и војне потребе.

¹² Димитријевић С.: Дубровачка трговина у Лесковцу ... стр. 20—21.

вале дубровачким трговцима не само повластице у вези са слободом трговања и осталим њиховим трговачким пословањем већ и повластице које су се специјално односиле на каравански саобраћај.

Поред многих фермана којима се потврђује да дубровачки трговци могу слободно трговати, или преносити у Дубровник волак, коже и крзна, у току XVII века потписано је и неколико фермана којима се изричито потврђује да дубровачки трговци могу слободно преносити било коју робу.¹³

Да бисмо добили што веродостојнију слику о караванском саобраћају једног времена, ми смо по свим питањима црпили податке готово искључиво из изворних материјала о XVII веку.

То је нарочито позитивно деловало на обраду питања караванских путева, пошто је омогућило, не само сагледање правог стања саобраћајне мреже у датом времену, упркос свих промена које су настајале кроз векове, јер су поједини путеви добијали и губили у значају а поједине станице настајале и нестајале, већ и најдетаљнију обраду овог питања, пошто о томе има много више материјала но што се то претпоставља.

Документација из које смо црпили изворне податке обухвата, поред већ објављеног материјала, преко 1.000 непубликованих а употребљених дубровачких докумената, од којих смо цитирали или смо навели као извор 396. Неки од њих употребљени су више пута. Упркос обиља докумената, извесна питања караванског саобраћаја нису могла да буду расветљена, јер о њима нисмо могли да нађемо довољно података за узето временско раздобље и за изучавану територију. Што се тиче начина на који смо цитирали документе, треба подвући да смо готово у свим случајевима када смо доносили неки одломак из непубликованог изворног текста писаног латински или талијански давали и оригинални цитат и његов превод.¹⁴

¹³ Trad. de Cap., Серија XX либ. 2, 33. и 34. Ферман Ахмета I, стр. 354—5; Капитулација Мустафе I, стр. 359—366; 15. Ферман Османа I, стр. 386—391; 17. Ферман Османа I, стр. 393—394; 5. Ферман Мустафе I, стр. 409; 13. Ферман Мустафе I, стр. 417; 17. Ферман Мустафе I, стр. 420; 4. Ферман Ибрахима I, стр. 521—522; 30. Ферман Ибрахима I, стр. 550; 85. Ферман Мехмеда IV, стр. 678—680; 95. Ферман Мехмеда IV, стр. 686—687.

Што се тиче текста Ахтнаме, тј. синтетичког прегледа свих дубровачких привилегија на које се султан заклињао приликом прве посете дубровачких поклицара новом султану, када су обнављане привилегије, он је донет у дневнику поклицара Секонда Гоце, 1678/79, (Consolati, neuvrštена knjiga, f. 14'—16,) а датира из 1649 год., када је Мехмед IV положио заклетву.

Чл. 5 ове Ахтнаме гласи: „Da gnihoui targouzi u cestitogha mi zarstua zemgli moghu targouati dohoditi i othoditi gnihoue robe, touarima i ostaliem robami da nitko inpancati (mešati se) ni dauati im fastidia (uznemiravati ih), ni po putima im baci (trošarinu) iskati“.

¹⁴ У раду су искоришћени и исписи Мих. Гавриловића о раду Конгрегације за пропаганду вере, у нашој земљи, који се налазе у Архиву

Излагање о дубровачким караванима почећемо са анализом главних чинилаца караванског саобраћаја, па ћемо онда прећи на примопредају робе од стране крамара и кириџија. Посебно ћемо се осврнути на питање образлагања и величине каравана и питање њиховог обезбеђења. Онда ћемо проучити питање караванских путева, етапних станица, ханова и каравансераја, поремећаја у караванском саобраћају и трошкова тог саобраћаја. Најзад ћемо се задржати на улози караванског саобраћаја у вредном животу тадашње јужне Србије са кратким освртом на податке о недубровачким караванима.

I. ФАКТОРИ КАРАВАНСКОГ САОБРАЋАЈА

Сви дубровачки документи који говоре о транспорту робе из јужне Србије за Дубровник, и обратно, говоре искључиво о њеном превозу коњима. У целој нашој документацији нема ни трага о уротреби теретних кола, воловских и биволских запрега, или других транспортних животиња. Самим тим нема ни помена о камилама, магарцима, рабаџијама или другим сличним транспортним факторима. Цео дубровачки каравански превоз оперише са четири основна фактора: коњи, кириџије, крамари и товари робе. Пре но што пређемо на само функционисање караванског саобраћаја, задржимо се на овим основним елементима његове анатомије.

1. Коњи

Основни материјални фактор караванског саобраћаја у јужној Србији били су коњи. Да њих није било, сви би остали фактори овог саобраћаја друкчије изгледали. Друга лица би заузела место кириџија. Обим и тежина товара прилагодили би се другом превозном средству, а улога организатора транспорта била би другојачија. Самим тим, изменила би се читава слика товарног саобраћаја.

Упркос значаја који су коњи имали у том саобраћају, ми ћемо се коњима позабавити углавном са два становишта: питањем њихове носивости и питањем њихове набавке.

а) Носивост коња

У погледу величине, тј. тежине робе коју су они носили, видимо да су то били коњи велике носивости.

На питање носивости кириџијских коња осврнули су се и Вук Караџић и Сима Тројановић. Они кажу да један коњски товар износи 100 ока.¹⁵

Дубровачки документи из XVII века говоре о товару од 140 ока, што износи око 180 кг. Пошто овако велика тежина коњског товара изазива сумњу у истинитост података приморани смо да их подвргнемо пажљивој контроли.

¹⁵ У Српском рјечнику под називом товар стоји: „Die Saumlust, onus jumenti (macht 100 oka)“. Једновремено, његова ока износи 1.280 гр., што значи да, по Вуку, товар износи 128 кг. Слично Тројановић С.: Наше кириџије, стр. 30.

САН. Пошто ови исписи још немају своје сталне бројеве, то смо, поред броја и стране фасцикуле, стављали и њихову оригиналну сигнатуру. Да бисмо ипак скратили ове сувише дугачке сигнатуре, приликом њиховог давођења, не помињемо Архив САН и саму Конгрегацију. Исто тако, избегли смо често понављање истих сигнатура у поглављу о путевима, означајући извор именован путописа или извештача и годином на коју се односи податак.

Погрешно одређивање тежине товара може да настане из више разлога, али се сви они могу свести на три основна питања. Да ли постоје веродостојни изворни документи? Да ли се ради о обрачунском товару, или о стварном? Да ли су јединице у којима је изражена тежина тачно одређене?

Покушајмо да извршимо контролу са ова три становишта.

Постоје више различитих докумената који говоре о величини товара. Најбројнији су документи из којих се види да један товар вуне има две вреће. Тако, напр., у изјави групе трговаца потписане 23 октобра 1659 године, у Новом Пазару, стоји: „poghiosmo i nagiosmo deuet touara vunne... to ies uriechia osamnaes”.¹⁶

Колика је била стварна врећа са вуном видимо из путних исправа које су кириције носиле собом, из такозваних тескера, у којима је стварна тежина сваке вреће била посебно означена. У самом тексту тескере дословце стоји да је тежина вреће доле означена.¹⁷

Једновремено из свих тескера видимо да је стварни товар имао две овакве вреће.¹⁸

Поређамо ли по величини све податке о тежини врећа које налазимо у сачуваним преписима и изводима тескера,¹⁹ добијамо следећу табелу:

Тежина вреће	Број врећа	% од свих врећа
65	2	0%
66	2	0%
67	11	2%
68	36	8%
69	92	20%
70	132	29%
71	100	22%
72	63	14%
73	15	3%
74	3	1%
Свега	456	100%

¹⁶ Div. de foris, lib. 95, 132—133. „Po Vuizi cramaru urechia, S-a 134, u-touara 67“. — Div. de foris, lib. 94, 117—118.

¹⁷ Напр. „pes od vriechia bichie nota odisdo“. — Div. de foris, lib. 64, 154—157. „pes osdo bice notan“ „pes odsdala bichie notan“. — Div. de foris, lib. 64, 163—164.

¹⁸ Напр. „od isdo pis od recenieh scies touara“ а после потписа следи:

No 70 70	98 67
70 69	89 69
70 67	67 70

Div. de foris, lib. 65, str. 173—175.

¹⁹ Сигнатуре дате у поглављу о примопредаји робе. Две очевидне бројчане грешке у изводима исправљене су.

Из ове табеле, израђене на основу тежине 456 различитих врећа вуне, видимо да су се тежине ових врећа углавном кретале од 68—72 оке, а да је просечна тежина врећа са вуном износила око 70 ока.²⁰

На основи ове просечне стварне тежине вреће са вуном, установљавамо да је просечни стварни товар износио 140 ока.

Да је просечни товар износио 140 ока видимо и из једне облигације о превозу робе од Дубровника до Бугарске, у којој стоји: „na koie robbe bi kiria do Soffie po tollora duanaes na touar od oka 140, na koie rascie i kosciuxe g-na Sima primismo oudi suu kiriu do Soffie to ies tollora 10¼ biusci potegli oka 120”.²¹

Дакле, не само да је товар износио 140 ока већ је и само умањење те тежине смањивало цену превоза. При томе, треба нагласити да је ово био једини случај смањења кирије на који смо наишли.

Да је нормални товар робе износио око 140 ока видимо из крамарске облигације о превозу робе потписане 13 јуна 1671 год. у Дубровнику, у којој се предвиђа плаћање кирије „na suake oke sto i cetresti”.²²

Пошто смо утврдили да је један товар имао две вреће у укупној тежини око 140 ока, погледајмо да нису у питању обрачунске јединице.

Да су у питању биле обрачунске вреће, оне би се појављивале у тескерама увек у истом износу, а не у више различитих тежина у једној истој исправи. Тако, напр., вреће би увек износиле 69 или 70 ока, а не би се кретале од 65 до 74 оке. Ове варијације у тежини најбољи су доказ да се ради о стварним врећама. Да се ради о стварном товару и стварним врећама, види се из већ цитираног документа, који каже да су трговци пошлци, и нашли, девет товара, тј., врећа осамнаест.

Поставља се питање да ли су ове две вреће заиста товарене уједно, тј. да није можда свака врећа товарена на посебног коња. Коњ као транспортно средство захтева подједнако оптерећење на оба бока, што се чини редовно при сваком товарењу. Тројановић је објавио слику златиборског каравана из које се види да се на сваког коња стављају по две вреће. Усто, пребацивање вреће преко једног коња није могућно, не само кад су у питању пакети воска или свежњеви кожа већ исто тако кад је у питању и 70 ока вуне чврсто набијене у врећи. Такве се вреће или бале могу везивати само на боковима.

²⁰ Тачност овог закључка потврђује облигација о превозу 304 вреће вуне, потписана 6 новембра 1639 године у Новом Пазару, где стоји: „koie vune feglise suaka vriechia po oka seset i osam do oka no. 70“. — Div. de foris, lib. 61, 66—68.

²¹ Div. de foris, lib. 101, 90—92.

²² Div. de foris, lib. 107, 25—25'.

Да је сваки товар у дубровачком транспорту имао два дела—стране, видимо из документа у коме се помиње „strana jedna od točara ... to ie iedna casceta“.²³

Уосталом необично би било да се товар ставља на два коња. Чак и ако узмемо да је товар обрачунска јединица, он је попут свих других јединица за тежину настао из стварне јединице која означава његово име. На Балкану, он је као обрачунска јединица могао да настане само из коњског товара. Усто, тешко би се могло прихватити да су неписмене кириције стално пословале са обрачунским, а не са ствараним товарима, да су се погађале око цене превоза пролазећи од неког фиктивног, претерано високог товара, а не од просечног, нормалног.

Пошто смо одбацили све претпоставке да се у изнешеним случајевима ради о обрачунским товарима или врећама, погледајмо да није у питању тежина оке.

Безброј облигација које предвиђају испоруку вуне говоре о тежини врећа које се имају предати, и утврђују ту обрачунску тежину најчешће на 69 или 70 ока.²⁴

Међу тим облигацијама једна је ту тежину дала у либрама. „di lire doicento vinticinque per sacho“.²⁵

Ако узмемо да је дубровачка либра имала, по временски најближем аутору Пријевићу, око 381,6 грама, тј., да су око 3¹/₃ либре улазиле у 1 оку,²⁶ видимо да је врећа у том случају тежила 85,860 кг, тј., око 86 кг.

У два документа у којима се помињу пошиљке воска, бала воска „colla“ која је била приближно исте тежине са балом вуне, изражена је у две различите мере. У првом од њих она износи 67,77, дакле око 68 ока;²⁷ у другом она је изражена у дубровачкој мери и износи 248 либри.²⁸

Ако то помножимо вредношћу либре коју даје Пријевић, добијамо 94,6 кг. Пошто се средина све две цифре 85,9 и 94,6 кг креће око 90 кг, што смо ми узели за просечну меру половине товара, опет долазимо на товар од 180 кг.

Пошто смо се уверили да је тежина оке тачна, погледајмо да ли има документа који би непосредно говорили да је коњ заиста носио такву тежину. Пошто је то била нормална тежина товара, јасно је да обична преписка не говори о њој. Па ипак, у неким документима помињу се товари који увелико прелазе Вукових 100 ока и приближавају се дубровачком товару од 140

²³ Div. de foris, lib. 91, 126'—127, napomena br. 138.

²⁴ Napr. „svaka vriechia od ocha sedamdeset coia se ima ismieriti oudi ...“ — Div. de foris, lib. 94, 158'—159.

²⁵ Div. de foris, lib. 94, 281—281'.

²⁶ Решетар М.: Дубровачка нумизматика I, Сремски Карловци, 1924, стр. 85, 87 и 688.

²⁷ Div. de foris, lib. 42, 111'—112'; Napomena br. 137.

²⁸ Div. de foris, lib. 44, 208—208'; napomena br. 137.

ока. Тако, напр., докуменат који смо навели говори да је, наместо нормалног товара од 140 ока, „потегнуто“ само 120 ока, услед одашиљања само неких ствари из пошиљке, тј. само једног њеног дела.

Најјаснији доказ да су товари прелазили 120 ока налазимо у ферманима који говоре о товарењу коња. У Турској Царевини постојали су већ у XVII веку законски прописи о заштити животиња, који су предвиђали да највећа тежина коњског товара не сме да пређе 120 ока. Било би сасвим нелогично да султан забрањује нешто што је и без тога немогућно. Пошто се херцеговачке кириције нису држале ових прописа, султани су поводом тога издавали нове фермане у којима је то поменуто. Тако, напр., у једном ферману Мурата IV стоји „да у време када је забрањено да се товари више од 120 ока по коњу исте кириције прелазе ту количину ...“ а онда се каже „не допустите да њихови товари прелазе 120 ока“.³⁰

Пошто су њакови са вуном које су Дубровчани товарили износили по 70 ока, јасно је да су кириције прелазиле границу од 120 ока товарећи по два оваква њака. При томе, подвлачимо, ти су њакови били добро набијени и упаковани. Зато они нису били дељиви, већ су кириције могле да их преносе само онакве какви су, тј. или само један њак, што је далеко испод 120 ока, или два њака уједно чија се тежина кретала око 140 ока.

Пошто смо са сигурношћу утврдили, а на основу документа, да је стварни товар износио око 140 ока, тј. око 180 кг, погледајмо да ли такав товар коњи могу да носе на веће даљине.

Узмемо ли у обзир да су Турци располагали одличним коњима, и да су, несумњиво, у време развијеног караванског саобраћаја гајене специјалне врсте теретних коња, који су били јаки и издржљиви, сматрамо да је повећање тежине товара коју Вук Караџић помиње за 40% у границама стварности.³¹

Притом не треба заборавити да су каравански коњи ишли ходом, пошто су по свој прилици крај њих пешачиле кириције.

³⁰ „Che nel tempo che vien proibito di caricare più di 120 oche per cauallo, li medemi chirigi oltrepassano tal numero ...“ „non permetterete che il carico loro oltrepassi il numero di 120 oche“. — Trad. de Cap., 7 Ferman Murata IV, str. 431—2.

Такву највећу тежину коњског товара помињу и други фермани о којима говоримо у поглављу о поремећајима караванског саобраћаја.

³¹ Да су Турци имали специјалне товарне коње велике носивости видимо из канунаме Никопољског санџака, у којој се, на једном месту, каже да се за товар товарног коња плаћају 2 аспре а за товар обичног коња само 1 аспра. — Hammer J.: Das osmanischen Reichs Staatsverfassung ... Wien 1815, str. 305.

Крупни коњи велике носивости још постоје у нашој земљи. Није искључено да крупни босански коњи, т. зв. токмаци, воде порекло од старих караванских коња.

Уосталом, постоје и други докази о томе да коњи могу да носе тако велике терете.

Цријевић тврди (1744) да је товар „sarcina“ тежак 140 ока, што код њега износи 178 кгр. За овај товар он каже: „који терет коњ убичава носити на леђима својим“.³²

У многим изворима из XVIII и XIX века помиње се као нормалан, товар од 120 ока, односно од 150 кгр.³³

Неки извори помињу товаре од 130, па чак и од 150 ока.³⁴

На крају овог излагања, треба подвући да би се, у случају кад би товари били мањи од 120 ока, број товарних коња потребних за превоз робе поменуто у нашим излагањима знатно увећавао.

б) Набавка коња

Питање које је непрестано искрсавало пред дубровачке трговце било је како набавити довољан број товарних коња. Зато је потребно обратити специјалну пажњу на услове те набавке.

Писмо вунарских трговаца из Новог Пазара, упућено 5 новембра 1684 године дубровачкој влади, вишестрано нам освет-

³² „quod onus dorso suo equus effere solet“. — Решетар: *Дубровачка етимологија*, стр. 688.

³³ Напр.: Зборник за народни живот и обичаје XXIII, 138; Етнографски зборник 48, 57; Споменик LXXXII, 135 и 59; Босански вилајетски беледијски закон од 1875 године забрањује „товарење на здраве коње више од 120 ока“. — Посебно издање, Сарајево, 1875.

Постоји документ који показује да су тако натоварени коњи у изузетним случајевима гоњени и трком, што исто тако потврђује да су они могли да носе овакве терете кад су ишли ходом.

Из жалбе мензулције у Смедеревској Паланци од 1838 године, видимо да турски татари који преносе „немачку пошту ... и по 120 ока товара на једном коњу товаре, и по томъ татарскій као што обично иду они, тераду, одъ кой товара већ ми е и нѣколико коња прорало и осакатило“. — Држ. Архив, Кнежева канцеларија, Државни Совет.

Све сигнатуре о величини товара у XIX веку добили смо од професора д-ра Милана Влајинца, који спрема студију о мерама у нашој прошлости.

³⁴ J. de Gamerga, француски путник који је обишао европску Турску на почетку XIX века (око 1806—13), каже „да је товар коњски тежина од 154 до 159 килограма“, тј. око 120—124 оке. Споменик 31, 143.

У војно-географском опису Србије П. Ј. Митесера из XVIII века, помињу се коњи који носе по планинским путевима товар од 130 ока. — Споменик LXXXII, 99.

У чланку Ј. Т. у коме се говори, између осталог, о мерама употребљаваним у Херцеговини 1869 године, стоји да један товар има 100—150 ока. — „Фрушка Гора“ 1881, стр. 122.

У допису из 1688 године, јављено је са херцеговачке границе како хватају кириџије по путу и коње затварају, па „кад их стану товарити не товаре обичним товаром што је коњима мера него меру и по“, што исто тако износи око 150 ока. — Напредак 1868, 16.

љава ово питање. Из њега видимо: прво, да су коњи били унапред ангажовани, пошто се каже, „први коњи дошли за рачун реченог Пашка“. Друго, да су у датом случају кириџије прихватили бољу понуду, независно од њиховог претходног ангажовања, „нашавши бољу цену превоза пошли су за Сарајево“. Најзад да остале кириџије са 60 коња „нису хтели ни на какав начин товарити вуну за тамо, већ само коже“ и да су их натоварили за рачун горе споменутог Пашка, заједно са нешто мало Леонардове вуне, што показује да су се неке кириџије одређивале за своје сталне муштереје Дубровчане, чак и у случају кад су им нудили боље услове на другој страни.³⁵

Услед великих каравана и знатне тражње превозних средстава, која је прелазила њихову понуду, коњи су морали да буду унапред припремани на великим етапним станицама где су се кириџије смењивале, ако се желело да се роба не задржава на путу. Тако, напр., на свом повратку из Цариграда, дубровачки поклицари, са којима је редовно ишло доста робе, јавили су једним писмом дубровачким трговцима у Новом Пазару да им унапред обезбеде теретне коње.³⁶

Оскудица у коњима оштро се осећала у току целе године, како у сезони каравана, кад су они били много тражени, тако исто и ван сезоне, нарочито зими, када кириџије нису хтеле да крећу на пут.

Иван Мићић, дубровачки трговац у Лесковцу, пише свом кореспонденту у Дубровник 27 децембра 1649 год. како је послао Николу „da bi natouario gneku part; iosctera mie doscio nemoguchi nachi kogna sa natouariti; i tako se, ia discem danaska suakako sa nastoiati uputiti recene uune kako boglie usmoghu“.³⁷

У време караванске сезоне, потребе за транспортним коњима биле су далеко веће но што су се могле задовољити. Године 1653, 20 септембра, дубровачки поклицари писали су у Дубровник о свом боравку у Новом Пазару, и том приликом изјавили „колико год се коња могу наћи толико се товаре“. Закључујући своје излагање они кажу: „Проблем је у томе да наши трговци набаве довољан број коња, јер иначе, пошто свакодневно приспева нова роба, њен ће се превоз одвише одужити“.³⁸

³⁵ „Li primi caualli uenuti per conto di detto Pasquale, trouata miglior vittura sono andati per Saraglio, li altri poi in No di 60 caualli non han uolsuto, in alcun modo caricare le lane per costi, ma tutto cori“. — Acta XVII, 51, 1910, br. 7.

³⁶ „habbiamo mandato il coriere aposto prima del nostro arivo a questi mercanti acio ci prouedino i vitturini.“ — Acta XVII, 52, 1927, br. 12.

³⁷ Div. de foris, lib. 88, 37—38'.

³⁸ „quanto caualli poteuano trouarsi tanti si caricauano“. „Il tutto consiste, che si proueda da detti mercanti buon numero di caualli perchè altrimenti capitando alla giornata di noue robbe in Nouo Pasaro si dilongherà troppo la sudetta condotta ...“ Acta XVII, 53, 1935, br. 38.

Један дубровачки трговац пише из Новог Пазара свом кореспонденту у Дубровник 10 септембра: „Od onomadne natouari Vuizza Marcouich gniesco touara ueoma mallo, oudi nesta chirie“.³⁹

Поред оскудице у товарним коњима која је постојала на тржишту услед несразмере између понуде и тражње, дешавало се да није било расположивих коња и из других разлога, напр., зато што су се кириције бојале да крену на пут. Овим питањем детаљније ћемо се позабавити у поглављу о поремећајима караванског саобраћаја. Засада, наводимо само следећи пример: године 1639, када је укинута јасак (забрана) за извоз дубровачке робе, упркос тога нико се од кириција није усуђивао да пође са робом, те зато није било коња за превоз дубровачке робе.⁴⁰

У вези несташице коња, тј. њихове велике тражње од стране трговаца и крамара, која није могла да буде подмирена на тржишту, заоштравали су се односи међу заинтересованим трговцима и водила се неумољива борба око њихове набавке. Док су једни трговци покушавали да отму коње уз помоћ Турака, други су нудили кирије веће од уобичајених, пошто су рачунали да ће тим путем добити потребна превозна средства.

У преписци која је вођена између дубровачке владе и дубровачке колоније у Новом Пазару, изнети су подаци о више таквих случајева. Дубровачка влада врло је оштро иступала у сваком од њих, и одређивала строге и примерне казне за њихово сузбијање.

Да је било преотимања коња уз помоћ турских власти видимо из писма дубровачке владе које је било послато 9 VIII 1659 године колонијама у Прокупљу и Новом Пазару. У њему се каже:

„Чули смо да сваког дана расте ваша подмуклост и да један збацује вуну другог, да би добио коње који је носе и да у том циљу користите помоћ каимекама и других Турака, поступци који су свакако неподношљиви, стога ћемо поводом тога одржати суђење и кривце ћемо казнити“. При томе, влада подвлачи да ће и вуну тих Дубровчана која стигне пре остале, услед таквог недозвољеног поступка, уступити онима чија је роба заостала кривицом првих.⁴¹

³⁹ Div. de foris, lib. 95, 143'—144.

⁴⁰ „queste (robbe) di qua si inuiarano questi giorni come si prouederanno dei caualli perchè essendosi stato leuata la uoce del jassaco nissun delli chiriggi non ardiua di uenir“. — Acta XVII, 52, 1928, br. 2.

⁴¹ „Intendiamo che alla giornata cresce la uostra perfidia e che l'uno faccia buttar le lane dell' altro per hauere li caualli che le portano e che a questo effeto ui seruite del braccio del caimecano et altri Turchi, operati certo intollerabili, onde sopra di questo formaremo il processo et alli colpeuoli castigaremo seuerisimamente, oltre che le lane di quelli tali che fano simili cose se uerrano prima dell' altre le daremo a coloro le robbe delli quali saran-

Друго писмо дубровачке владе, послато 27 јула 1659 године, говори о томе да су се неки дубровачки трговци договорили и подigli цене превозу. Пошто су овим надметањем остали дубровачки трговци били оштећени, дубровачка влада наредила је поклицарима да одрже судску расправу да би се утврдио кривац. Обећавајући примерну казну за овога, дубровачка влада наређује да се одреди глоба за сваког ко диже цену превоза. Усто, изјављује да ће роба криваца да буде секвестрирана када стигне у Лазарете, да би се од ње наплатили допунски трошкови које су остали трговци претрпели због тог поступка.⁴² Лица која су се служила наведеним, неубичајеним и за дубровачка схватања нелојалним методама конкуренције, спадала су у ред најкрупнијих дубровачких трговаца. Само су такви трговци могли да повећавају у јачој мери своје трошкове да би тиме постигли извесне предности над својим конкурентима. Да су у наведеним случајевима заиста били у питању крупни трговци, видимо из следећег документа.

Када су у вези последњег наведеног случаја, у септембру те године, дубровачки поклицари писали о њиховим настојањима да се ова судска расправа одржи, јавили су дубровачкој влади да је општа повика на крупног новопазарског дубровачког трговца Паве Царлиенковића—да је он погоршао цене превоза.⁴³

Подизањем цена превозу преко уобичајених, и набавком великог броја коња на тој основи, крупни трговци покушавали су да прибаве сва расположива транспортна средства и да стекну монополистички положај који би им омогућио велике за-

no restate in dietro per colpa di tali, per tanto uedete cosa fate e desistete da cosi fatti mali portamenti per non addossarui la nostra indignatione“. — Lett. di Lev lib. 57, 205'.

⁴² „da su se gnieski od nascieh targouaza sastali tamo i podigli kirie, stvar, koia od nas bi ueoma slo ciuueni, i da nitko ne smie sueuoglitu ni bit usrok od tughie scetete, naredili smo nasciem poklisarom da, i uarhu te, i uarhu inieh sueuoglia ucine ueoma poman proces i donesu ga ouamo, u komu tko bude kriui bichie ueoma tesko pedepsan sa isgled suakoga inoga koi se usughiuie sueuoglitu, a utoliko se nareghiuie uami da po kreposti od oue nasce ucinite pienu suakomu od trista dukata koi chie slusciti sa fabrike komunske, i drughe piene koi se ostaugliaiu prisuietlom Pregatu da neimaiu podisati makar aspri recenieh kiria ni innouauati niedne stuaie, ere osuem sceto chie biti sa isto stauglieni u recenu pienu, bichie ioscte iako kastigani, a robbe gnihoue koiie doghiu na oue lazzarette bichie sequestrane i cinichiamo da se na gnimi naplate sue spenze sauisegnie koiie segnihoua usroka okure drusiem nasciem targouzim.“ — Lett. di Lev., lib. 57, 199—199'.

⁴³ „Contro di lui e comun grido, che egli habbia alterato i prezzi di dette chirie“. — Acta XVII, 53, 1935, br. 42.

Незгоде које настају у вези са погоршавањем цена превоза од стране појединаца, која је ишла на штету заинтересованих трговаца, спомиње и писмо дубровачке владе од 17 августа 1666 године. „Con molta displicenza sentiamo dalla uostra lettera gl'inconuenienti che seguono costi cosi nell' alteratione delle chirie con detrimento degl' interessati nelle mercantie, come per la disobediaza d'alcuni di uoi“. — Lett. di Lev., lib. 60, 33—33' i koncept istog pisma str. 106—106'.

раде. Али такви њихови поступци угрожавали су пословање осталих дубровачких трговаца. Зато је дубровачка влада радила на томе да се они сузбију. У својим напорима да обезбеди нормалне услове пословања свим дубровачким трговцима, дубровачка влада је настојала да се одржи стара пракса расподеле коња пропорционално потребама појединаца, и прописивала казне за оне који се тога не држе.

Пракса коришћења расположивих саобраћајних средстава пропорционално количинама робе која је имала да се превезе, према „*ratatione*“, почивала је вероватно у самом почетку на добрим односима и солидарности дубровачких трговаца, који су иступали као целина и подржавали један другог. Касније, кад се трговина развила а број трговаца намножио, обичај и традиција нису били довољни. Тада су се трговци у критичним моментима договарали и међусобно расподељивали квоте за употребу коња. О тим договорима сазнајемо из података о подвалама које су чињене, тј. о прекршајима оваквих договора који су вршени. Тако, напр., кад је у септембру 1613 године било дато одобрење од стране босанског паше за транспорт дубровачке робе коју су Турци били задржали у Новом Пазару, један Дубровчанин јавио је у Дубровник „*dosta se ucinilo stuari i touarili gniechi u nochi bes rate koju su ucinili targouzi.*“⁴⁴

У више наврата, дубровачка влада инсистирала је да се роба шаље на основу ових квота. У писму упућеном Томашу Латинчићу 10 новембра 1628 године, дубровачка влада налаже дубровачким трговцима у Новом Пазару да наставе да шаљу кожу према квотама, и што пре могу, пошто је постојала опасност да наиђу нове сметње и зима.⁴⁵

У писму дубровачке владе упућеном колонији у Новом Пазару 24 августа 1653 године, у коме се јавља о дизању јасака у односу на дубровачку робу, каже се: „*nemoite ui bitti usroch da kros chirie i da se iedniem robbe dignu i donesu a drusiem usiede (zastanu) nego li liepo s caritatim (с љубављу) s koiom se pristoj i brachiusch (братски) cinte da suaciox robba digne se oreda, koliko ga kogna sarade, na rispet od quantiti (водећи рачуна о количини) od gnegoue robbe i nemoite da bude sliedit inako er chie bitti slo castigan suach ko prighie ordene (заповести) nasce.*“⁴⁶

У писму од 14 октобра 1628 године, упућеном Томашу Латинчићу у Нови Пазар, дубровачка влада је покушала да образложи своју подршку споменутом квотирању коња, заједничким спошењем трошкова учињених за уклањање сметњи од

⁴⁴ — Acta XVII, 52, 1927, br. 3.

⁴⁵ „non occorre dirli altro per hora solo che andiate continuando nell' jnuar li cuori di ciascuno pro ratta con ogni prestezza accio possano passare prima di qualche nouo impedimento e prima che entri l'inuerno.“ — Lett. di Lev., lib. 44, 245—245'.

⁴⁶ Lett. di Lev., lib. 55, 98—98'.

стране свих заинтересованих трговаца. У том писму каже се: „као што сваки мора да сноси своју квоту трошкова, тако треба да ужива удео у користи и напретку који се њима постиже“.

Изложивши то своје становиште, она прописује казне за све оне који се не држе речених квота и прети им својом осветом.⁴⁷

Упркос постојања оваквих договора и праксе, крупни трговци се нису освртали на њих, и у време када је транспорт био отежан, слали су своју робу пре осталих трговаца.

Један такав случај десио се у септембру 1653 године, у време кад је услед јасака (забране) у Новом Пазару била нагомилана огромна количина робе. Кад је ова забрана дигнута, и отпочело слање робе, неколико крупних трговаца који су стајали на челу колоније, нису се придржавали пропорционалних квота т. зв. „*ratatione*“, иако су ове биле установљене од скупа, врховног органа те исте колоније, а на изричитих захтев дубровачке владе постављен услед велике количине задржане робе. Они су злоупотребљавали свој службени положај, пошто су радили на расподели квота, и слали преко реда своју сопствену робу.

О том случају, и о оштрим мерама које је дубровачка влада предузела поводом њега, говоре три писма дубровачке владе.

Једно од њих било је упућено дубровачким поклицарима 23 септембра 1653 године. У њему стоји: „Чујемо да у Новом Пазару Андриаши, Роговљани и Бијађини, међу њима изабрани службеници за квотирање товара робе наших трговаца која је упућена или се има упутити овамо, наместо да задовоље свакога, и да сваки добије своју квоту, упутили су и упућују своју сопствену робу и робу од њих зависних лица те кад тамо стигне 600 коња да дигну речену робу, 200 од њих товаре према свом хефу по квоти а осталих 400 товаре својом властитом робом. Зато вам налажемо, кад стигнете у речени Нови Пазар, морате о овоме и свему осталом што се на ово односи начинити најпажљивије судски записник који ћете донети овамо да би био спојен и укључен у онај који се овде води пошто сенат неће никада трпети сличне преваре, подмуклости и оштећења. Сенат ће поред најстроже казне, коју ће утврдити ономе који на тако неправедан и подмукао начин буде хтео да се пробија напред, овде зауста-

⁴⁷ „Come ciascuno debbe ugualmente contribuir la sua ratta delle spese, cosi debbe godere la parte del beneficio e soleuamento che con esse si consegue però espressamente imposterete da parte nostra a ciascuno di detti mercanti che sotto pena di ducati cinque cento per ciascuno e per ciascuna uolta che contrafacesse e di quella maggior pena e risentimento che si riserua ad arbitrio nostro non debbano tumultuare fra loro, ma contentarsi, che li cuori si leuino a tutti pro ratta e che non sequa altrimenti e se bisognarebbe legerete e farete ueder loro la presente, uolendo che in risposta di questa ci debiate dinotar li nomi delli detti mercanti et a chi hauerete intimato la detta pena.“ — Lett. di Lev. lib. 44, 241—241'.

вити сву робу која на такав заобилазан начин буде приспела и од ње ће свакоме доделити његову квоту. Нека не мисле речени службеници ни било ко други да ће њихова роба која би овамо стигла тако штетним лукавством морати да буде пуштена да отплови пре остале за Италију. Ово ставите до знања истим службеницима и свима другим“.⁴⁸

Друго писмо, упућено дубровачкој колонији у Новом Пазару, под истим датумом, понавља ове оптужбе, општро пребацује кривцима, и упозорава их да ће сами поднети сву штету и бити кажњени. Притом помиње да ће роба приспела на такав илегалан начин бити задржана, и неће се допустити да крене на пут све док Сенат „не буде одлучио и донео решење о прокуратору који се овде поставља и који ће тамо бити постављен од наших поклисара“, ради таквих поступака и превара. Дакле, у вези са тим злоупотребама, дубровачка влада предвиђа постављање специјалних комесара који би контролисали пословање колоније око одашиљања робе.⁴⁹

Године 1666 дубровачки трговци у Новом Пазару озаконили су уобичајену праксу расподељивања расположивих коња и предвидели сталне санкције, како за плаћање превоза преко уобичајене цене тако исто и за случајеве кад се поједини трговци не придржавају квота. Конвенцију коју су прихватили чланови новопазарске колоније и према постојећој пракси, по свој прилици, унели у књигу колоније, потврдила је дубровачка влада својим писмом од 17 VIII 1666. У њему, између осталог,

⁴⁸ Sentiamo che in Nouo Pasaro l'Andriasci, Rogogliani, e Biagini fra di loro creati ufficiali per ratare le somme delle robbe de nostri mercanti incaminate e da incaminarsi a questa uolta in uece di far a cadauno godere, e uedere qua la sua rata hanno incaminato e uanno incaminando le loro proprie robbe e de loro dependenti, e che quando capitano cola seicento caualli per leuare le dette robbe, ducento di questi caricano con la ratatione a capriccio loro, e li restanti 400 caricano con le loro robbe proprie. Vi commettemo pero, che al uostro ariuo in detto Nuouo Pasaro dobbiate sopra di cio, et ogni altra cosa concernente a questo fare diligentissimo processo con portaruelo qua per unirlo et inserirlo con quello che qui si ua facendo, per che simill frodi, malitie e preguiditij non saranno mai comportati dall Ecc-mo Senato il quale oltre il gastigo seuerissimo, che percio fare prouare, a chi cosi ingiusta e malitiosamente hauera preteso d'auanzarsi fermara qui tutte le robbe, che indirettamente cosi saranno capitate, et in esse fara hauere la sua rata à ciascheduno, ne pensino li detti ufficiali, ne altri chi si sia, che le loro robbe per essere capitate qui con artificij cosi danneuoli, doueranno prima dell' altre essere di qua lassate per nauigarle in Italia, con fare questo sapere alli medesimi ufficiali, et a tutti gl'altri. — Acta XVII, 34, 1767, br. 34.

⁴⁹ „percio tutte le robbe che hanno con similli destreze capitate et che capitarano, saranno a tal effetto fermate ne si lassaranno di qua leuare prima che l'eccellentissimo senato non hauera rissoluto et terminato sopra il procuratore che qui si ua facendo et costi sara fatto dalli nostri Ambasciatori Sorgo et Proculo circa simili malitie et ardire incomportabile“. — Lett. di Lev. lib. 55, 111—112.

О том наведеном случају говори и докуменат Acta XVII, 34, 1767, br. 35.

стоји: „Потврђујемо и одобравамо конвенцију коју сте међусобно закључили о плаћању речене кирије; и поводом квотирања товара, који се имају натоварити од сваког појединог од вас по квоти; и све глобе предвиђене за прекршитеље, у свему и по свему и од почетка до краја као у реченој конвенцији, коју хвалимо као добро начињену, као да је од почетка од нас самих направљена, и за коју хоћемо да овим нашим декретом добијемо своју снагу од дана њеног датирања“.

На крају, дубровачка влада најављује допунске мере и казне које ће се извршавати по кратком поступку против лица која прекрше овај споразум, и наређује да се ово писмо упише у књигу колоније, како би сваки морао да поступа по њему.⁵⁰

Упркос овог договора, и после 1666 године, сусрећемо случајеве где су крупни трговци покушавали да закупе за себе све расположиве коње.

У једном писму дубровачке владе од 18 септембра 1685 године каже се:

„Buduchi nam bilo pricasano od uechie Targouaza nascieh a osobito od Procuratura Bergniacouicha, da oni ne nahode nacina sa digniti gnihoue Targouine, sa priuestit ih na ouu skalu biusci Vlahuscia Glucouich ide cupeghi sue kogne sa suoi konat i ne dausci diela nikomu. Oua stuar buduchi od uelika pregiuditia od uarhu recenieh, koi imaiu ne malahan interes tamo, sapouidichiete recenom Vlahusci od nascie strane pod pienu od D-ta 100 u gotouu da on neima sue recene kognie usimat sa sebe ma datti Vami notu od onesieh, koie ie scupio kako ie suegh bilo praticano da mosciete rasedielit ih meghiu suema na raslogh od effetta, koieh ko ima“.⁵¹

2. Кириције

Употреба и изнајмљивање товарних коња били су повезани са једновременим изнајмљивањем њихових водича који су се преносили. Таква лица називана су кирицијама, или, како то стоји у документима: „kirigie“, „chirigie“, „chirigi“, „cherici“, „chiriggi“, „uitturini“, „viaticari“ или „uiaticari“. Највероватније је да су у XVII веку кириције били власници товарних коња, као што се то појављује и позније у XIX веку, али не треба искључити ни могућност да су понекад радили за туђ рачун.

⁵⁰ „confermiamo et aprouiamo la conuentione tra di uoi fatta circa il pagamento delle dette chirie e circa la rattatione delle some da caricarsi da cadauno per rata e tutte le pene imposte alli transgressori in tutto e per tutto e da principio sino alla fine, come nella detta conuentione la quale lodiamo per ben fatta, come che da principio fosse da noi medesimi fatta e la quale vogliamo, che col presente nostro decreto riceua il suo robore dal di della data della detta conuentione.“ — Lett. di Lev., lib. 60, 33—33'.

⁵¹ Lett. di Lev., lib. 64, 231.

Да су кириције били власници коња видимо из писма дубровачке владе од 8 јуна 1665 године, у коме се тражи од млетачког ванредног провидура у Котору да се врате 24 коња које су хајдуци опљачкали од кириција на повратку из Дубровника.⁵²

Пре но што пређемо на излагање о самим кирицијама треба подвући да ћемо их посматрати независно од крамара. Питање о томе шта су били крамари обрадићемо у идућем поглављу. За сада задовољићемо се тиме што ћемо подвући ове две чињенице. Прво, да је било одашиљања робе у којима крамари нису учествовали, већ само кириције, друго, да се крамари појављују углавном приликом самог одашиљања робе. Што се пак тиче самог пута, ту, у безброј случајева наступају искључиво кириције.

Роба је транспортована без посредства крамара у свим оним случајевима кад су сами трговци утоваривали и пратили робу. То није било често, али се ипак дешавало. Тако, напр., група дубровачких трговаца из Приштине пише у Дубровник: „biusci tamo dosciao Stiepan Nicolich koi biusci donio pred grad vune uriechia 22... coi ie vunu useo od nas scesterize“.⁵³

Кад се говори о самом утовару помињу се и крамари и кириције. Том приликом крамари имају водећу реч. Напр. „suuda buduchi usigilachieni emri i telal uikao doscli su chirighie i kramari s touarima sa touariti pratesci“.⁵⁴ „Isti kaimekan kad doghiosce touariti sabranio ie kramarim i saprietio da ne smiu dighnuti touare...“⁵⁵

Најкарактеристичније примере из којих се види да су кириције путовали са робом сами, без крамара, налазимо у следећим документима.

У једном документу каже се „kako oudi u Hoci in na-Brodu i na Bastasiex sue seto ie billo pratesci do iedne balle sue digli su kirigie i odneli put Gradda“.⁵⁶

⁵² „li 24 caualli che hauerano rapito li Haiduzi ad alcuni viaticari al loro ritorno da questa scala per la quale haueuano condotto le mercantie“. Једновремено шаље тројицу кириција (Nicola Cagnich, Jouan Assuni e Hunco Tomich) „a fine ch' egliino personalmente possono ueder il fatto loro“. — Lett. di Pon. lib. 25, 36'—37'.

⁵³ Div. de foris, lib. 97, 187—187'.

У изјави сведока о судбини неких 20 враћа вуне стоји: „И тако речени покојни Иво натовари толико коња и однесе их са собом у Нови Пазар“.

„e cosi detto q. Gio carico tanti caualli et li porti seco a Nouo Pazarzo“. — Div. de foris, lib. 95, 129'—131'.

Са робом заједно путовао је и Вицenzo Рогољани, кога су хајдуци опљачкали у планини Косовици. Напомена бр. 235.

⁵⁴ Lett. di Lev. lib. 47, 204'—205'.

⁵⁵ Lett. di Lev. lib. 47, 205'—206'.

„attendendo che dalli cramari e chirigi siano leuate e portate qua“. — Lett. di Lev. lib. 44, 134—134'.

⁵⁶ Acta XVII, 53, 1935, br. 31.

Кад су у Прокупљу кадија и војводе оборили неколико товара вуне и кожа, паша је послао своје људе да се роба опет натовари

У писму дубровачке владе које говори о зулумима Мехмед-аге из Стоца, који на мостарском путу стоварује сву робу, без обзира на њену припадност, помиње се да он батина кириције који напуштају робу и коње и беже.⁵⁷

Да је доставу робе вршио само кириција, видимо по томе што је један од њих, „Cherici Joannis Sparhente“, тражио и добио извод из царинских књига о количинама робе које је довезао из Сарајева.⁵⁸

У преписци дубровачке владе у којој се дају упутства поклицарима у вези са отклањањем запрека за транспорт робе, налазимо формулације које указују да су саме кириције без учешћа крамара у стварном превозу обављали овај посао. Тако, напр., у писму дубровачке владе из 1654 године тражи се бујурлдија у којој би се наредило „кирицијама да пре ружног времена пожуре и сакупе се да подигну сву робу наших трговаца како ону која иде са Леванта, тако исто и ону која одавде иде за Левант“.⁵⁹

Самосталност кириција у односу на сва остала лица која су учествовала у дубровачком пословању види се из концепта писма дубровачке владе из 1666 године у коме се говори о нападима хајдука на караване и каже „да робе наших трговаца стално заостају и да кириције неће да их дижу да би их овамо превезли, пошто стално наводе тешкоће за њихово пословање“. У вези с тим дубровачка влада тражи издавање пашине „бујурлдије упућене кадији и муселиму Цернице да их стално гоне да дижу (робу), да се неби усуђивали да праве тешкоће нашим (трговцима) већ да увек буду повлашћени и добро служени од свију.“⁶⁰

„i seto su useli od chirigia i od iednoga momcha targouackoga da sse sue urati“. — Acta XVII, 52, 1927, br. 3.

У писму упућеном из Прокупља у Дубровник 7 јула 1660 године, каже се „uunu uam chiemo uputiti sautra; biusci poslani chirigie u Scopie da uam ie natouare put Pasara“. Div. de foris, lib. 97, 288'—289'.

⁵⁷ „fa bastonare i chirigi e fare mille altri strapazzi. Onde i chirigi per paura abbandonano le robbe assieme con i caualli mettendosi loro in fuga.“ — Lett. di Lev., lib. 64, 237—8.

⁵⁸ Div. de foris, lib. 40, 224—225.

⁵⁹ „ui faccia le sue buiurantie conformi et imponga alli chirigi che prima di catiui tempi sollecitano et concorrino a leuare tutte le robbe di nostri mercanti, cosi di Leuante, come di qua per Leuante.“ — Lett. di Lev., lib. 55, 201—202.

Дубровачка влада писала је једном Дубровчанину у Новом Пазару „ako bi doscla naredba iz Zarigrada da se recene coscie puste i pronesu u Dubrovnich pospiescno nastoi da ix chirigie duignu i pronesu“. Lett. di Lev., lib. 44, 260.

⁶⁰ „che continuamente restano indietro le robbe de nostri mercanti ne quelli uiaticari le uogliono leuar per condurle qua sempre interponendo difficulta per auantaggiar li loro interessi“. „buiurantia diretta al cadì et musselimo di Zerniza che sempre le astringa a leuarle, che non ardiscano usar questi strapazzi alli nostri ma che siano sempre priuilegiati e ben seruiti da tutti“. — Minute di Lev. 1,1, br. 48.

Кириције су не само преузимале робу која им је била поверена већ су они давали и отпор сваком покушају да се роба враћа услед неког спора. Секвестар робе од стране дубровачке колоније, правна забрана њеног даљег транспортовања од стране турских власти, и слично, извршавани су само на местима где је роба могла да се заштити, на већим и мањим етапним саобраћајним центрима, у караван-серајима и стовариштима. Изгледа да је из истих разлога током времена створен и обичај по коме кириције нису биле обавезне да се покоре оваквом захтеву уколико је он био постављен на отвореном месту. Из једног документа видимо да су кириције, које су биле на путу, одбијале да изврше и писмени кадијин позив, мураселу, за враћање превожене робе.⁶¹

Задржимо се на питању ко су биле кириције. У сачуваним путним документима које су кириције носиле собом транспортујући одређену робу, у т. зв. тескерама, спомињу се следећа лица на релацији Нови Пазар—Дубровник:

„Saua Vuchicheuich“
 „Mattiasc Nicolich is Bilece“
 „Petar Milich is Craghieuichia“
 „Andrias is Plesacha“
 „Nicola Sprela“
 „Damian Vietrouich is Bilechie“
 „Milosc Youanouich is Bilechie“
 „Chomadinouich is Rasna“
 „Milich Iuanouich“
 „Stiepan Sauich is Korita“.

Пошто се ради о превозу појединих партија робе које се крећу од 2—25 товара, јасно је да је међу њима било и обичних кириција и претставника мањих њихових скупина.

На основу означеног места њиховог порекла видимо да је међу њима било доста Херцеговаца.

Херцеговци су наступали као кириције и на путу из Бугарске према Дубровнику. Из једног документа видимо да су транспорт робе од Софије и Провадије до Гргура вршиле кириције из Гацкор.⁶²

⁶¹ Ради се о случају који се десио кад је један дубровачки трговац из Новог Пазара упутио 34 вреће вуне у Дубровник. Други трговац покушао је да врати ову вуну „is uiscie pasara is puta“. Кад му то није пошло за руком, „use muraselu od cadie da urati recennu vunnu u Pasar ... i otiscoie recenni Marchou neput s receniem turcinom na ime Omer i dostigo vunnu i cinioie obalit i cinio naualu saiedno s turcinom da urachaiu kirigie natragh vunnu koie kirigie niesu xotielli vunne urachiatu gouorechi ako nam chie glaua otiti mi vunne nesmiemo nasada urachiatu i tako receni Marchou neput cini turcinu da kirigie nesmiedu vunnu natouariti nego da cekaiu tri cetri dni do sriede dokle dogie gouorechi moi Dundo Marco Andriasceuich.“ — Acta, 91, 2234, br. 37.

⁶² Acta XVII, 89., 2221, br. 16. Napomena br. 476.

Из документа који садржи изводе из 10 тескера видимо да је вуна слата из Приштине у Нови Пазар године 1659 између осталог по следећим кирицијама:

„po Stoichu Scarbanlichu“
 „po Damianu od Lesnize“
 „po Suiloiu od Dretouza“
 „po Boscu od Liubce“
 „po Stanisau Jouanouichiu“
 „po Stoianu od Satopaza“.

Транспортоване партије вуне крећу се од 6 до 16 товара.⁶³

У овој групи кириција мештани долазе на прво место. Неправилно би било закључити на основу ових ограничених обавештења да су кириције — мештани учествовале у транспорту робе само на побочним границама главног пута. Бројно учешће херцеговачких кириција и њихова наизглед, доминирајућа улога на главном дубровачком путу, а у превозу дубровачке робе, не искључује и учешће мештана у овој врсти посла, ни њихов рад за рачун Дубровчана. Штавише, вероватно је да је већина кириција који се помињу у Новом Пазару без ознаке порекла, мештани, тј., да су само странце означавали одакле су. Што се тиче путева који су ишли постранце од главног друма, ту су превозили робу углавном мештани.

О кирицијама — мештанима говоре и неки други дубровачки документи. Из једног дубровачког обрачуна видимо да се међу продавцима вуне из околине Новог Пазара сусреће и један кириција „Radognia Chirigia“ који је продао 46 ока вуне, тј. имао око 46 оваца.⁶⁴

Дубровачки поклисар Јакета Палмотић пише да је тражио кириције у својим ближњим селима околине Прокупља,⁶⁵ што указује да се кирицилуком бавило и месно становништво дуж караванских путева.

Међу кирицијама било је и муслимана. Један дубровачки трговац из Новог Пазара јавља свом кореспонденту у Дубровник „Necha uam ie sa auis kaco uam natouarih na 23 giugnua po Nalichu Osmanouichia is Masocia od cadilucha focianskoga vune touara petnaes i na 13 istoga po Sulimanu Adalchouichiu is Blagaia od cadilucha blaganskoga vune touara cetarnaes“.⁶⁶

Група дубровачких трговаца из Новог Пазара дала је писмену изјаву у којој стоји:

„Mi snamo dobro da ie dosclo is Krusceuzo po Jusuphu Chirigij uunne touara cetarnaes i po“.⁶⁷

⁶³ Div. de foris, lib. 98, 129—134.

⁶⁴ Div. de foris, lib. 97, 250'—265.

⁶⁵ Радонић: Дубровачка акта и повеље, III, 700.

⁶⁶ Div. de foris, lib. 97, 47'—50.

⁶⁷ У даљем тексту изјаве они кажу: „susresmo chirigie die nose uunnu“ кад су кириције сазнале да сахрањују једног дубровачког трговца

Вође кириџија у појединим већим караванима, тј. фактичке вође кириџија у једној експедицији, били су међу њима самим.⁶⁸

Није искључено да су поједине скупине кириџија већ биле груписане по месту порекла, братству, етничкој припадности, или на некој економској основи, и да су се, као такви, погађали за превоз. Самим тим, као организована група, они су већ имали свог вођу.

Лефевр (1611) назива кириџије са којима је путовао од Пријепоља до Новог Пазара Власима, „nos Morlaques“, а њиховог вођу зове „Maalin“.⁶⁹

Вођа каравана није само командовао караваном, већ и примао различите поруке и писма. Тако, напр., у једном писму упућеном из Новог Пазара стоји да речено писмо шаљу по кириџији Дабу из Метохије, у Гацком пољу, који тог дана креће са вуном за Дубровник.⁷⁰

Развијена трговина, величина и бројност дубровачких каравана, постојање турских, јерменских, јеврејских и грчких каравана, чињеница да је готово сав теретни саобраћај обављан коњима, све то показује да се знатан део месног становништва дуж значајних саобраћајница морао бавити кириџиљом, који је претстављао важну радну специјализацију. Специјално велики број кириџија био је у Херцеговини, у најближем залеђу Дубровника, где је каравански саобраћај био веома развијен, будући да су ту пролазили дубровачки каравани не само за јужну Србију и Бугарску већ и за Београд, Угарску и Босну. Сем тога пошто је средиште целе ове трговине било у самом Дубровнику, који је био полазна и завршна тачка свих дубровачких каравана, природно је да су кириџије углавном врбоване у његовој непосредној околини.

3. Крамари

У процесу одашиљања робе из јужне Србије за Дубровник и транспортовања увозне робе у обратном смеру, појављују се

„recosce: nosimo mu oie deuet touara vunne od Kruscieuzi“ „Poslie kada se i mi vratismo u Pasar dogiosce kirigie k nami.“ — Div. de foris, lib. 95, 132—133.

⁶⁸ У једном француском извештају, са почетка XIX века (1806—13) каже се да се старешина каравана звао капечи-баша или барјактар. — Споменик 131, 143.

⁶⁹ Гласник зем. музеја XIX, 477—8.

⁷⁰ „Con occasione di questo chirigi a nome Dabo di Metohia di Gazcho che oggi parte con le lane per Ragusa.“ — Acta XVII, 46, 1839, br. 2.

лица која се у документима називају: „kramar“, „saramar“, „cramaro“, „cramario“, „cramarus“, „chramarius“ или „cramarius“.⁷¹

Да бисмо тачно видели шта су управо крамари, осврнимо се на поједине елементе њиховог пословања, погледајмо шта они раде. Засада ћемо се задржати само на спољним манифестацијама њихове активности, док ћемо се на њихову друштвену улогу осврнути касније.

Први вид њихове делатности је пријем робе коју треба транспортовати. У изјави једног сведока о судбини неких врећа вуне стоји да су вреће са таквим ознакама биле предате крамарима.⁷²

Шимун Дражетић дубровачки трговац са терена шаље „konat... od uune uuriecha sto i sedamdeset pridane Vuizzi cramaru u Nouomu Pasaru... kako po scrittu recenoga Vuizze, scrit ucinien na ime uascie“.⁷³

Други вид делатности крамара налазимо у томе што они набављају превозна средства, изнајмљују кириџије и исплаћују их делимично. У ту сврху они добијају одређени новац.

Антун Марићев, трговац из Дубровника, упућује свог кореспондента у Прокупљу шта да ради са робом у Пазару. У том писму, између осталог, он каже: „Marina sam kumio i bratimio... ieda bi pomogho tu robbu predat kramaru koie uam se boglie usuidi (који вам се више свиди) i ucinite scritte (писмено) s cramari i podaite im scto uidite da ie dosta sa chirie“.⁷⁴

⁷¹ Напомињемо да у дубровачким документима из XVII века који се односе на јужну Србију уопште не сусрећемо стари термин: примитивно. Што се тиче назива „roposnich“ њега смо нашли само у једном једином документу у значењу курир. — Lett. di Lev., lib. 50, 44'.

За стару употребу ових назива види Динић Мих.: Дубровачка средњовековна караванска трговина, Југ. истор. час., год. III, св. 1—4.

⁷² „e cosi furono consignate ai cramari con detto segno come di sopra.“ — Div. de foris, lib. 94, 174—5.

Марин Николић, дубровачки трговац из Прокупља, који је куповао вуну за рачун једног трговца у Дубровнику, послао је, из Новог Пазара, 35 врећа вуне предавши их двојици крамара. „cupio-sam uam sa uasc conat vune uriechia tridesti i pet... i pridie Mixalu Lucichiu i Vuizi Marchouichiu cramarim u Noui Passar.“ — Div. de foris, lib. 94, 170'—171'.

Gio di Giorgio Dabi, дубровачки трговац из Прокупља, пише свом кореспонденту у Дубровник „Onne duadesti vuriechia uunne scto-uam poslah po ruche Vuizze Petrouichia cramara minutieh godiscta.“ Div. de foris, lib. 73, 120'—122.

Дубровачки трговац Бенедето Леонарди јавља из Новог Пазара свом кореспонденту у Дубровник да је купио 80 врећа вуне „pridate Marcu Mustanchia cramaru kako po scrittu.“ Div. de foris, lib. 110, 120'—121.

⁷³ Div. de foris, 94, 179'—180'.

⁷⁴ Div. de foris, lib. 95, 182'—184'.

У писму упућеном из Дубровника у Нови Пазар 13-X-1645 стоји: „i aco bude scto od potrebe cramaru sa kiriu daite kako ti e naredio g. Nicola“ „i date sve s mierom da ne pocradu vosach“. Div. de foris, lib. 72, 118—120.

Марин Николић, дубровачки трговац из Прокупља пише својим кореспондентима у Дубровник „uscinio-uam-sam uesche vune i negouas sarada sa tologa 400 i dauam sa gniu kramarom sa kiriu i drughe spenze”.⁷⁵

Да су крамари изнајмљивали и погађали кириције видимо и из два писма дубровачких поклицара.

У првом, које је послато из Фоче 26 октобра 1664, стоји „да су их крамари задржали два дана због снабдевања теретним коњима.”⁷⁶

У другом стоји да су поклицари послали крамаре из Фоче у Нови Пазар, да би ови на време погодили коње за даљи пут.⁷⁷

Трећи вид крамарске делатности налазимо у томе што су они слали робу одређеном трговцу и старали се о њеном превозу.

Дамјану Миловановићу послато је из Софије у Нови Пазар 56 бивољих кожа са налогом да их упуту у Дубровник.⁷⁸

У једној крамарској облигацији о превозу робе стоји да је један дубровачки трговац из Софије предао крамару већу количину коже с тим, да преда горе споменуте коже у Дубровник агенту реченог Гори, на овом путовању, што је пре могуће, у потпуности и у исправном стању.⁷⁹

Крамари по правилу нису ишли са робом, они су је предавали кирицијама, тј. преко њих слали лицу коме је била намењена.

Лазар Ђуровић, крамар, изјавио је као сведок пред архиепископском куријом „бивши у Новом Пазару примио сам ... двадесет и шест врећа вуне ... којих сам двадесет и шест врећа речене вуне послао овамо у Дубровник“.

⁷⁵ Div. de foris lib. 94. 170'—171.

Из обрачуна „Galiazo Brugnoli e compagni“ који се односи на 1659 годину видимо да је извесна новчана сума дата крамару у Новом Пазару на рачун кирије ... „e piu' reali cento ottanta otto dati a Mixailo cramaro per leuare le sudette lane uerso Ragusa a conto della chiria.“ — Div. de foris, lib. 96, 108—109'.

— Uporedi: Div. de foris, lib. 110, 120'—121, napomena br. 575; Div. de foris, lib. 94, 268', napomena br. 105.

⁷⁶ „li cramari c'hanno tratenuto per due giorni nella prouisione di caualli da somma“. — Acta XVII. 53. 1935, br. 43.

⁷⁷ „à Nouo Pasaro per doue habbiamo spedito kramari da Foccia accio piglino i caualli in tempo“. — Acta XVII, 91, 2229, br. 5.

⁷⁸ „...da Soffia mi mando in Nouo Pasaro neze cinquanta sei di cori buffali, con ordine le debbi mandare a detto Asubi.“ Lam. de inf. et for., lib. 40, 171—171'.

⁷⁹ „per consignare nel presente uiagio quanto prima sudetti cori in Ragusa al agente del detto Gori tutto per pieno ben conditionato.“ — Div. de foris, lib. 30, 206—206'.

Један трговац из Новог Пазара јавља свом кореспонденту у Дубровник, „да ће му послати писмена крамара који су већ одаслали две трећине робе. За остатак ћу се побринути чим се појаве први коњи.“ „mandaro li scritti delli cramari li quali due terzi della robba le hanno inuiato, del rimanente si procurara segua ai primi caualli che compariranno“. — Div. de foris, lib. 73, 194'—200'.

У истој изјави он каже „Исто тако примио сам ... у Новом Пазару 4 вреће вуне ... које сам послао овамо у Дубровник“.

Марин Стјепановић, од кога је споменути крамар примио наведену вуну, изјавио је да је послао и друге количине исте робе. Он каже: „Дао сам Вуици Маркову крамару 7 врећа вуне да их пошаље Антонију Марићевићу овде у Дубровник ... а ја сам исто тако послао пет врећа вуне реченом Антонију Марићевићу“.⁸⁰

Последњи део изјаве Марина Стјепановића је врло карактеристичан. Овај Дубровчанин употребљава исте термине за вуну коју он лично шаље за Дубровник, и за вуну коју крамар шаље у истом правцу за његов рачун.

Говорећи о кирицијама, ми смо већ изнели многе документе из којих се види да се у току пута појављују само кириције а не и крамари. Прокоментаришимо један од њих. Приликом детаљнијег описа настојања једног дубровачког трговца да врати у Нови Пазар робу свога земљака која је већ била кренула на пут, стално се помињу кириције, а нема ни једне речи о крамару.⁸¹

Да је крамар био са робом било би сасвим разумљиво да се сви разговори ове врсте воде са њим, а не са кирицијама, пошто је он примао робу, и одговарао како за њен превоз тако и за њу саму.

Најјаче доказе да крамар није ишао са караваном пружају тескере, тј. путна документа која је крамар издавао кирицијама за робу коју су ови превозили. Зашто би им он потписивао овај докуменат да је стално био са њима? Шта би такав докуменат могао да значи пред властима? Чим прихватимо да крамар не иде са кирицијама, тај докуменат добија своју важност. У том случају он претставља доказ да кириција робу није украо, да му је она поверена за превоз. Чак и у случају кад се крамар придружи каравану, постојање тескере је доказ да је то случајна појава, да то није његово стално место. Све се ово најјасније види из једног писма дубровачке владе у коме стоји:

„Наши трговци предају своју робу крамарима у Београду, Софији, Новом Пазару, Прокупљу и другде, а затим крамари шаљу речену робу, према томе колико нађу расположивих коња, са којима шаљу и тескере из којих се види не само име чија је роба већ такође број и тежина робе.“⁸²

⁸⁰ „essendo io a Nouo Pasaro riceuei ... uinti sei sacchi di lana ... quali uinti sei sacchi di detta lana io mandai qua a Ragusa“.

„Parimente ho riceuuto ... a Nouo Pasaro quattro sacchi di lana ... quali mandai qua a Ragusa“.

„io ho dato a Vuizza Marcou cramaro sette sacchi di lana che li mandai a Antonio Marichieuch qui a Ragusa ... et io medesimo mandai cinque sacchi di lana a detto Antonio Marichieuch“. — Div. de foris, lib. 95, 172—173.

⁸¹ Напомена бр. 61.

⁸² Напомена 172.

Да крамар није ишао са караваном видимо и из наведене чињенице да је приликом одласка каравана кириџија Дабо из Метохије примио писмо које је један дубровачки трговац из Новог Пазара упутио свом кореспонденту у Дубровник.⁸³

Пошто су крамари били угледна лица којима су трговци поверавали скупоцену робу, пошиљке огромне вредности, па и новчане пошиљке, искључена је могућност да се једно трговачко писмо поверава обичном кириџији — недубровчанину, кад крамар путује са караваном.

После изложене анализе докумената, упознавши основни материјал који говори о делатности крамара, вратимо се на питање шта је у ствари био крамар. Наведена три вида крамарске делатности које смо рашчланили ради јаснијег сагледавања његове суштине, претстављају, уствари, у случају кад посматрамо његову читаву активност са становишта његове друштвене улоге, јединствену целину. Погледамо ли их на тај начин, видимо да је крамар био човек који се бавио експедицијом робе као самосталним занимањем. Али то није било лице које је лично и непосредно учествовало у материјалном транспорту, то је био организатор и руководилац одашиљања робе посредством других лица која су радила за његов рачун. То је био шпедитерски подузетник, власник шпедитерског предузећа.

Што се тиче целокупне делатности крамара, она је била шира и разноврснија но што се то види из наше почетне троделне схеме. Крамар није само налазио коње и старао се о слању робе у отсуству, или, просто, наместо трговца, он је нужно морао да организује караване и да се стара за њихову безбедност. Кад је роба пребацивана од етапе до етапе, крамар је морао да организује њено прихватање на великим етапним станицама, и да се стара за њено даље експедовање. Све ове његове функције обрадићемо на одговарајућим местима, у току нашег даљег излагања. Сада се ограничавамо на констатацију да су крамари били неопходан елемент караванског транспорта у периоду јако развијене извозне трговине, кад су огромне количине робе пребациване, кад је о њеном транспорту неко морао да се стара на разним караванским чворним тачкама једновремено, кад се сав овај транспорт највећим делом одвијао у отсуству власника робе. Дубровачки трговци са терена који су извршавали поручбине трговаца из Дубровника, који су за њихов рачун радили под проценат, нису могли да се баве и проблемима њеног транспорта. Тим питањем није се могао бавити ни крупнији самосталан трговац, или члан трговачког ортаклука (компаније) који је капарисао и откупљивао вуну од стотине непосредних произвођача, који се старао о њеном паковању и сакупљању у центре одакле је одашиљана караванима.

⁸³ Напомена бр. 70.

Појава специјализовног шпедитерског предузећа била је нужна етапа у развоју дубровачке караванске трговине.

Мада је вероватно да су крамари историски настали од самих кириџија, тј. од њихових шефова и првака, у XVII веку они се више не могу изједначавати са вођама кириџија.

У многим документима видимо ту разлику између кириџија који преносе робу, и крамара који их зато плаћају и одговарају за извршење експедиције.

Посао крамара био је одговорне природе, па ипак, изгледа да су сви крамари уживали прилично поверење. Зато, у највећем броју случајева приликом поручбина, или у облигацијама, уопште се не прецизира преко којег ће се крамара слати роба. Избор је био препуштен трговцу који је пословао на терену. У неким документима то је изричито речено. Тако, напр., у облигацијама налазимо следеће формуле:

„I recene uune imamo pridati cramaru, coi se nam boglie usuidi“.⁸⁴

Па ипак нашли смо задужнице у којима је предвиђено преко ког ће се крамара извршити испорука, или је одређивање крамара резервисано за самог наредбодавца.

У једној задужници, по којој су се извесни дубровачки трговци из Новог Пазара обавезали да испоруче бивоље коже, стоји, „da-ih pridamo Juhu Vitichiu ili Stoianu Baicetichiu“.⁸⁵

У једном уговору о најму куће у Прокупљу где се кириџија има плаћати у вуну, стоји: „Joscte ostasmo di patto da mi- e ima inuiati na moie spenze put Nouoga pasara, sparuiem (u)unami kramaru komu ia naredim“.⁸⁶

Пређимо на организацију крамарског пословања. Ово пословање било је веома опсежно, разноврсно и територијално разгранато. Па ипак његов кључни део састојао се од примања робе и њене предаје кириџијама. То није био ни мало лак посао. Приликом примања и предаје робе потребно је било утврдити

⁸⁴ Div. de foris, lib. 94, 188'—9.

„i da mu-ix imam consignatti cramaru comu-se meni naiboglie uspara.“ Div. de foris, lib. 94, 170'.

„pridausci-ie cramarom, coi-se nami boglie uspara.“ — Div. de foris, lib. 94, 160'—162.

„pridati kramaru u Pasaru comu se nam usuidi“. — Div. de foris, lib. 97, 74—75'.

⁸⁵ Acta XVII, 51, 1906, br. 1.

У задужници Ивана Мићића, дубровачког трговца из Лесковца, стоји: „i poslachiu ix pod ruke koga oni budu naredili.“ Div. de foris, lib. 88, 36'—37.

Мецец и по дана касније Мићић је тражио од свог наредбодавца „ma mi pixite komu chiu kramaru predat.“ — Div. de foris, lib. 88, 38'—39.

⁸⁶ Div. de foris, lib. 62, 206—207.

Пишући свом кореспонденту у Дубровник да је предао извесну вуну одређеном крамару, „један дубровачки трговац из Новог Пазара каже: „In tanto VS. mi ratificara la consegna di dette lane a detto cramaro non hauendo dato ordine a quale le douero consegnare.“ — Div. de foris, lib. 73, 194'—200'.

и контролисати број јединица, њихову тежину, врсту и квалитет слате робе. Поред тога, о примљеној роби морао се неко старати и чувати је све до њене предаје кирицијама.

Мада не располажемо са подацима о лицима која су крамари узимали под најам за обављање ових послова, очевидно је да су крамари морали да ангажују помоћну радну снагу у ту сврху. Највероватније је да су они узимали надничаре, аргате, међу локалним становништвом а да су поред њих имали и сталне момке.⁸⁷

Крамари су имали своје писаре „scriuane“ који су се бавили административном страном њиховог пословања, водили књиге, исписивали караванске документе, тескере и задужнице о превозу робе и водили њихову преписку.

У једној изјави, датој на позив архиепископске курије, Марин Јуковић каже:

„Пошто сам био године 1659 у Новом Пазару писар Лазара Буровића крамара, знам да је овај Лазар примио те године од Марина Стјепановића 26 цакова вуне, за којих 26 цакова сам начинио тескеру реченом Лазару, који их је послао овамо у Дубровник Антонију Марићевићу. Исто тако у Нови Пазар беху послати од истог Марина Стјепановића реченом Лазару крамару 4 цака вуне, за која сам четири цака начинио тескеру реченом Лазару као што сам направио за поменутих 26, и као што се види у запису који сам својеручно начинио у књизи реченог Лазара крамара, а ова четири цака била су послата овамо у Дубровник од истог Лазара поменутом Антонију Марићевићу.“⁸⁸

Крамарске књиге помињу се у још једном документу. У писму колоније прокупачке каже се да је нови бег послао седам својих људи у Гргуре који су дошавши тамо опљачкали све што су нашли код крамара и узели им књиге, тескере и одела, а затим запечатали робу коју су нашли у хану.⁸⁹

⁸⁷ Да је овај део крамарског пословања био тежак и напоран видимо из обрачуна вуне који је један дубровачки трговац послао из Новог Пазара. У њему налазимо поред трговачког постотка од 5% и ставку „seto uam pomogoh uputiti peratesci uasce is Nouoga Pasara“ — aspra 1830, tj. 10 aspra od tovara. — Div. de foris, lib. 95, 96—97.

⁸⁸ „Essendo io stato del 1659 a Nouo Pasaro scriuano di Lazzaro Ghiurouich cramaro, so che detto Lazzaro ha riceuto da Marino Stiepanouich il detto anno uinti sei saccha di lane ... delli quali uinti sei saccha io feci la teschera a detto Lazzaro il quale li mandò qua à Ragussa à Antonio Marichieuch. Parimente a Nouo Pasaro furono mandati da sudetto Marino Stiepanouich a detto Lazzaro cramaro quatro saccha di lana ... di quali quatro saccha io feci la teschera a detto Lazzaro come ho fatto per sudetti uinti sei saccha et come apparisce nella scrittura con mia mano fatta nel libro del sudetto Lazzaro cramaro et questi quatro saccha furono ancora mandati qua à Ragusa da detto Lazzaro à sudetto Antonio Marichieuch“. Div. de foris, lib. 95, 173—174.

⁸⁹ Acta XVII, 51, 1904, br. 15, napomena br. 473.

Пошто су издатке за кирију сносили сами трговци, док је крамар добијао, као што ћемо доцније видети, само одређену провизију, скривани су морали да се старају и за преписку и обрачуне у вези новца који су крамари примали за аконтацију кирије као и за наплату споменуте провизије.

У једном обрачуну који се односи на пошиљку воска која ја примљена и продана у Дубровнику, стоји, да је обрачун привремен, све док крамар не поднесе рачун.⁹⁰

Из другог документа, крамарске облигације о превозу робе, потписане 6 новембра 1639 године, у Новом Пазару, видимо, да је крамар имао да положи рачун о стварној исплати кирије, тј. о употреби суме коју је примио за рачун кирије.⁹¹

Да би крамар одаслао поверену му робу, он је морао да прибави коња, да формира и организује караван и да га обезбеди.

У борби која се водила око коња, крамари су морали да имају знатна преимућства у односу на друге трговце, пошто су њихове потребе у овима биле велике и сталне. Узевши у обзир трајност ових односа и беду света који се бавио кирицилуком, није искључено да је на том терену постојала нека врста јаче економске зависности кириција од крамара, а можда и нека врста повезаности крамара са шефовима кириција. Узимање у најам већих група коња, тј. кириција, има знатне сличности са изнајмљивањем печалбарских дружина, код којих сусрећемо у току XIX века различите облике капиталистичке експлоатације.

Да су крамари организовали властите караване видимо из писма које је један дубровачки трговац из Новог Пазара послао свом кореспонденту у Дубровник. У њему он даје обрачун за 92 вреће вуне „послате вам у транспорту Милоша Николића, крамара“.⁹²

Мада крамари нису увек ишли са караванима, дешавало се да их покатак и лично отпрате, нарочито у случајевима кад се радило о караванима изузетних размера или већим пошиљкама скупocene робе.

⁹⁰ „Per resto di vittura ad aspri 130 per somma attento, che in Pasarnou hebbe la uittura sino Fogia, e de Fogia ad aspra 130 per qui si paga alle chirigie ad aspra 130 sino uenghi per cramaro per fare conto ducati 8. 5.“ — Div. de foris, lib. 44, 208—208’.

⁹¹ „i receni Antun iliti sa gnegia receni Gospodin imachie nam ... kiriu naplatiti poscto bude, od cesa uisce nasce duscie imachiamo dati prau konat poscto ie kiria proscla od Gargura do Dubrovnik“. — Div. de foris, lib. 61, 66’—68.

⁹² „inuiateui in condotta di Milosc Nicolich cramaro“. — Div. de foris, lib. 73, 194’—200’.

У обрачуну једне дубровачке компаније, чији је центар пословања био у Београду, сусрећемо више сличних формулација, напр. „riceute in condotta di Xunco“ „per spese occorse sopra pezze 58 in condotta di Jouan Lucich.“ — Div. de foris, lib. 45, 237’—246’.

У том документу сусрећемо јединог крамара код кога је означено да је са територије Србије, „Vuch di Uscize“.

Као што су дубровачки поклицари, курири или трговци на путу за Турску примали и носили собом новчане пошиљке, тако су исто то чинили и сами крамари у споменути случајевима. Тако, напр., дубровачка влада јавља Томашу Латинчићу, крупном дубровачком трговцу из Новог Пазара, да је послала по Хумку Милошеву крамару, „mandato per le sue mani”, две кесе дуката.⁹³

Да бисмо схватили бригу коју је крамар имао око каравана и његовог обезбеђења, задржимо се на питању његове одговорности.

Крамар је лично и материјално одговарао за поверену му робу. Та његова одговорност помиње се у више докумената. У једној облигацији о превозу робе стоји да она почиње у датом случају само од Гргура.⁹⁴

Из неколико докумената видимо да је крамар у случају неиспоруке поверене му робе хапшен у Дубровнику.⁹⁵

У неким документима наилазимо на уговорне одредбе о суми која би имала да се исплати у случају да роба пропадне.

У облигацији о превозу кожа потписаној од групе крамара 6 новембра 1639 године у Новом Пазару стоји: „i ako bi koi eklikluk bio, sto uklonio bog od recenieux pratesci, oblegauamo se kako odisgora platiti na suaku ochu po aspra 20 uegliu aspra duadesti i takoghier na suaku kosciu goueghiu po dua i po reala uegliu tt 2¹/₂. a na suaku biuolizu po reala No cetiri“.⁹⁶

У облигацији о превозу робе потписаној 25 августа 1685 године у Прокупљу стоји: „i ako bi, scto saciuuo Gospodin Bogh scto poghinullo od oue vunne oblegauamo se sa platitti sa suaku vrechiu po scto usbude meghiu targouzima“.⁹⁷

⁹³ Lett. di Lev., lib. 44, 249, 250' i 257'.

Преко крамара послата су из Дубровника и четири „groppa“ (кожне кесе) с новцем. „uedo che per mano delli cramari ha mandato VS. ttri Mille in quatro groppi a tt-ri 250 per chadauno“. — Div. de foris, lib. 73, 194'—200'.

⁹⁴ „Sudetto Giarcho non sia tenuto se sino a Gargure si perda alcuna cosa di detti cori, ma da Gargure in la“. — Div. de foris, lib. 30, 206'—206'.

⁹⁵ Div. Not., lib. 133, 230; Div. de foris, lib. 98, 43'—44; Div. de foris, lib. 26, 195'—195'.

⁹⁶ Div. de foris, lib. 61, 66'—68.

У облигацији о превозу робе, потписаној 9 октобра 1654 године у Новом Пазару, три крамара се обавезују да, „ako bi koia koscia poghinula o cesa saciuua G-n Bog, da nu imamo platiti sa suacku kosciu goueghiu po tolora 3 a sa biuolizu po tolora 6“. Div. de foris, lib. 100, 124'—129'.

⁹⁷ Div. de foris, lib. 120, 37'—38.

У уговору склопљеном између једне групе крамара и девет јеврејских конзула из Дубровника, стоји да се крамари обавезују да превезу робу „са изјавом да, ако би следила каква штета како код робе која се има превести овамо, тако исто код оне која се има превести одавде за Скопље и Софију, ови крамари нису обавезни да надокнаде ову штету пре следећег каравана, при којему следећем каравану обећавају и обавезују се платити такву штету из цене превоза, процењујући вредност робе која је претрпела штету према процени ове, начињеној у Скопљу од реченога Лале сина реченог Ђуре.“ „Con dichiarazione, che sequendo qualche danno tanto nelle robbe che doveranno condur di qua, quanto in quelle che

Досадашње излагање о крамарима показује да су крамарска предузећа нужно морала да упошљавају у већим размерама помоћну радну снагу. Поред самих кириџија које су узимали у најам за туђ рачун и експлоатисали их на специфичан начин, они су запошљавали: аргате, момке, носаче за утовар, магационере, скриване, а морали су, исто тако, да плаћају и оружане стражаре. Све то показује да су крамарска предузећа запошљавала у већој мери најамну радну снагу и зато имала капиталистички карактер.

Из читавог материјала о караванској трговини у јужној Србији којим располажемо произилази да су се крамари старали само за оне пошиљке робе које су ишле дуж главног пута од Цариброда до Пријепоља, и за пошиљке из Скопља. На осталим бочним путевима, а специјално код робе послате из Крушевца, Лесковца, Приштине, Трепче, Вучитрна и сл., они се не појављују све до Новог Пазара.⁹⁸

Један дубровачки трговац из Приштине пише свом кореспонденту у Дубровник „ja sam uam uputio Vuizi kramaru Markouichiu vune vriechia sto“.⁹⁹ што значи да је ову робу упутио крамару у Нови Пазар, одакле ће је овај послати у Дубровник.¹⁰⁰

Ни на споменутом путу крамари нису пословали било на ком месту. Читава њихова активност била је везана за Прокупље, Гргуре и Нови Пазар, три најважнија караванска центра у јужној Србији. На путу од Софије за Дубровник, поред побројаних места, пословање крамара везано је било још само за Фочу и источно предграђе самог Дубровника, Плоче. Ни у једном другом месту на овом делу пута нема помена о крамарима и њиховим пословима. Само у споменути местима крамари су

douerano condur qua da Scopie et Sofia, essi cramari non siano tenuti alla emendatione di detto danno prima che alla sequente carauana, nella quale seguente carauana, promettono et si obligano scontar tal danno dalla vetura, valutando quelle robbe, che hauessero hauuto il danno secondo la ualutatione di esse fatta in Scopie per il sudetto Lala figliolo del sudetto Giuro.“ — Div. Not., lib. 130, 181'—182.

⁹⁸ Једини изузетак на који смо наишли је обрачун из 1646 године у коме се помиње роба извезена из Новог Пазара, Приштине, Јањева, Новог Брда и Мораве и Скопља, а затим, после неколико реди, „scamago di Cossouo“, који је сакупио коње до Новог Пазара. „Per beueraggio solito alli chirigi et al cramaro di Cossouo che raccolse i cauali fino Passaro“.

Овај податак није довољно јасан. Можда је у питању крамар који је пореклом са Косова, а сакупио је коње у Новом Пазару. На овај закључак наводи нас не само то што је роба долазила из различитих места у малим количинама, већ и то што се помиње да је овај крамар исплаћивао кирију од Новог Пазара. — Div. de foris, lib. 73, 194'—200', narpomena br. 572.

⁹⁹ Acta XVII, 51, 1905, br. 12.

¹⁰⁰ Да је роба из Скопља слана преко крамара, видимо из већ цитираног уговора између једне групе крамара и деветорице јеврејских конзула у Дубровнику, који се односи на слање јеврејске робе из овог места. Div. Not., lib. 130, 181'—182; narpomena br. 97.

склапали уговоре о превозу робе, преузимали робу и формирали караване.¹⁰¹

Мада је сваки крамар имао свој пословни центар у једном од побројаних места, природа посла повремено је захтевала његово присуство и у неком другом саобраћајном чворишту које смо навели. Зато су крамари један део свог пословања вршили преко својих претставника и помоћника који су место њих примали робу, чували је, набављали коње и предавали робу кирицијама. Опуномоћени претставници крамара који га замењују по разним местима територијално удаљеним од његовог моментаног боравишта називају се у документима агентима. Вицензо Рогољани, дубровачки трговац из Новог Пазара, јавља из Приштине да је послао „a Milosc Nicolich agente di Dimitar Jcuanouich cramaro a Nouo Pasaro per conto di VS. et...“¹⁰²

У уговору склопљеном између групе крамара и деветорице јеврејских конзула из Дубровника, спомиње се „да ови крамари поврх тога обећавају и обавезују се солидарно да ће одговарати реченим конзулима за сву робу, која ће им бити предана овде у Дубровнику и коју ће они предати другим крамарима да би је превезли у Скопље и у Софију“,¹⁰³ што показује да су се крамари међусобно помагали, свршавајући послове један за другог.

Кад су неки крамари хапшени у Дубровнику, јер нису испоручили у потпуности сву примљену робу, они су се позвали на то да су ову робу оставили на чување код Michela di Giorgi Brailouichia у Новом Пазару. Зато је и дубровачка влада тражила потврду о томе од дубровачке колоније у Новом Пазару.¹⁰⁴

Све што смо досад изложили о крамарима показује да су само имућни људи могли да се баве тим послом. Да крамар није имао већег почетног капитала, он не би могао да узима помоћну радну снагу и да послује истовремено на више различитих места. Да крамар није располагао приличним иметком, трговци се не би усуђивали да му повере робу велике вредности, нити би он сам

¹⁰¹ У једном обрачуна, који се односи на експедицију робе из Новог Пазара, стоји: „Ioscte ima dati aspra 4000 scto poslah cramaru na Gargure i na Fociu, da dauaiu sa nasce pratesci od coie aspra 4000 cramari imaiu dati conat.“ — Div. de foris, lib. 95, 96—97.

Из једног обрачуна видимо да је трговачка компанија која је послувала у Новом Пазару имала, између осталог: „In Noccia in mano delli cramari pezze 77 cori bouini e pezze 4 buffali.“ Div. de foris, lib. 71, 46—50.

¹⁰² У обрачуна који је послао месец дана касније, он говори о Милошу Николићу, крамару. Div. de foris, lib., 73, 194—200, нарочити на бр. 92.

¹⁰³ „Li quali cramari di più promettono et si obligano in solido et a miglior tenente rispondere alli detti consoli per tutte le robbe, che a loro saranno consegnate qui a Ragugia e che essi consegneranno agl'altri cramari di farle condurre in Scopie et in Sofia.“ — Div. Not., lib. 130, 181—182.

¹⁰⁴ Lett. di Lev. lib. 57, 242—243.

могао без новчаних средстава да пружи довољне гаранције за поверену му робу, и да у случају губитка или оштећења накнади њену вредност.

У XVII веку постојала је широка пословна повезаност међу крамарима, који заједнички примају и експедују робу, јемче један за другог и заједно се задужују.

У облигацији о превозу 1000 говеђих и 200 бивољих кожа, потписаној 9 октобра 1645 године у Новом Пазару, заједнички наступају три крамара (Vuizza Marchouich, Vuin Petrouich i Paou Sirghieuch).¹⁰⁵

Три крамара „Radoe Villijch, Mitar Vlatcouich i Nicola Lalich cramarij existentes ad Plocias“ јемчили су за четвртог крамара Андрију Ивановића, који је био затворен у Дубровнику, пошто је из једне веће партије коже предате овоме у Софији, заостало на путу 46 бивољих и 8 говеђих кожа.¹⁰⁶

¹⁰⁵ Div. de foris, lib. 100, 124—129'.

У облигацији о превозу робе из Дубровника за Софију, потписаној 15 октобра 1662 године, наступају Nicha Boschouich cramar is Cipilizze i Marco Popouich. — Div. de foris, lib. 101, 90—92'.

У изјави једног сведока стоји да је нека вуна била предата у Новом Пазару двојици крамара, Луки Лазаревићу и Вуици Марковићу. „come ci disse Luca Lazzarouich et Vuizza Marcouich cramari che dette lane che furono portate a Ragusa furono a loro consegnate...“ — Div. de foris, lib. 95, 129—131'.

Из писма Марина Николића упућеног 7 VIII 1658 године из Прокупља видимо да су 35 врећа вуне примили у Новом Пазару двојица крамара Михајло Луцић и Вуица Марковић. — Div. de foris, lib. 94, 170—171.

Из обрачуна Антуна Марићевића од 20 X 1659 године видимо да су кирију за извесну пошиљку робе одаслату из Новог Пазара примили два крамара, Вуица и Милош. — Div. de foris, lib. 94, 268'.

Партија бивољих кожа послата је од Софије до Гргура преко двојице крамара „per Biagio e Jasacha“. — Acta XVII, 91, 2234, br. 18.

Из једног обрачуна видимо да је 1612 године један јеврејски трговац из Софије послао 6 бала кордована „Con Dracula et Giouanni“, а затим, „li montoni“ „con Tadeo e Seculo“. „Li montoni“ су биле овнујске коже или суво овнујско месо, пошто се у истом документу спомињу „somme di montoni“. — Div. de foris, lib. 25, 109—110.

¹⁰⁶ Div. Not., lib. 133, 230.

Погледамо ли други докуменат, видимо да се у њему појављују Radoe Villijch i Matthia Vulatchouich, који је, по свој пилици, брат споменутог Митра, као крамари који заједнички примају пошиљку робе која се из Софије упућује за Дубровник. Div. Not., lib. 134, 18'.

За крамара Секулу Алексића из Гацког који прима робу у Софији јемче у два маха његов брат Draculo i Iuan Sarenaz di Cresouichi. — Div. de foris, lib. 26, 195—5' i 196—7.

Два крамара, „Nicca Chramarius et Matheus Lucin cramarius“ јемче за трећег „pro Mixalo Lucich cramario“ који је у затвору. — Div. de foris, lib. 98, 43—44.

Два крамара „Stoian Bacetich i Voin Raiceuich cramarios“ појављују се као заједнички дужници два дубровачка трговца.¹⁰⁷

Чак и у случају да споменута заједничка пословања и дуговања и међусобна јемства не претстављају послове ортака, 15 наведених докумената говоре о тесним везама и заједничким интересима који су постојали између крамара. По нашем мишљењу, та повезаност међу крамарима настајала је како услед потребе за већим капиталом, тако исто и из саме природе њиховог посла, који је захтевао једновремено присуство крамара на више места. Док је један био у Новом Пазару, а други у Фочи, неко се морао старати за послове првога у Фочи а другога у Новом Пазару. Зато се и споменути Милош Николић, који је и сам крамар, појављује и као агент другога крамара Дмитра Јовановића.¹⁰⁸

У четири друга документа изричито се спомиње постојање крамара-ортака. У већ наведеном писму дубровачке владе, где се говори о неким крамарима ухапшеним у Дубровнику, помињу се и њихови ортаци. Говорећи о роби која је остала у Новом Пазару, дубровачка влада каже „да ови крамари немају над реченом робом никакву власт, како они који су ухапшени, тако исто и други њихови ортаци.“¹⁰⁹

У облигацији о превозу врло велике количине робе примљене у Гргуру, потписаној 6 XI 1639 године у Новом Пазару, два крамара (Mitar Jovanovich i Vuin Parsigrahovich) заједнички се обавезују за њен превоз до Дубровника. У тој облигацији стоји „receni Dmitar i Vuin, cramari iedan sa drugoga iamzi i gotoui plazi, to ies mala chiefil oblegavamose...“

У последњем делу овог документа стоји: „Ja, Pude Rusouich trechi oblegauam se sa suiem moiem dobriem saiedno s gospodinom Dmitrom Janinum kako trechi cumpagn.“¹¹⁰

У трећем документу каже се:

„Matthias Луцић из Требиња у своје властито име и гарантујући собом и својим добрима за део Михајла свог брата и Дуку Лалића, који су као што су потврдили били ортаци крамари са Стојаном Бајцетићем...“¹¹¹

¹⁰⁷ Div. de foris, lib. 94, 158.

Ова два крамара заједнички се појављују и у облигацији о превозу робе из Дубровника за Нови Пазар потписаној 24 августа 1656 године. Div. de foris, lib. 91, 126'—127.

Међу дужницима крупних прокупачких трговаца браће Мили налазимо и „schritt suarxu Daba i Mittra chramra“. — Div. de foris, lib. 58, 261'—262.

¹⁰⁸ Напомена бр. 102.

¹⁰⁹ „che li detti cramari non habbino nessun autorità in dette robbe, cosi questi che sono carcerati come gl'altri loro compagni“. — Lett. di Lev., lib. 57, 242—3.

¹¹⁰ „Div. de foris, lib. 61, 66'—68.

¹¹¹ „Matthiasc Lucich de Trebigne nomine proprio et promittens de rato sub obligatione sui suorumque bonorum omnium pro Michaele eius fratre et Duca Lalich, qui ut asseruerunt fuerunt socij cramarij cum Stoian Baicettich...“ — Div. de foris, lib. 100, 110.

У четвртном документу, у облигацији о превозу робе, потписаној у Прокупљу 25 августа 1685 године, стоји: „mi odisdo podpisani Daizza Milin i Milan Stieranouich cramari i cumpagni“.¹¹² Ови крамарски ортаци имали су по свој прилици сличну организацију као и дубровачке компаније. Сваки од ортака боравио је у другом месту, напр. У Гргурима, Новом Пазару, Фочи или Дубровнику, и допуњавао пословно свога компањона.

Пошто су крамари били власници шпедитерских предузећа која су пословала навелико и имала капиталистички карактер, јасно је да се крамарске компаније имају сматрати као крупнија капиталистичка шпедитерска предузећа.

Попут крупних дубровачких трговаца, и ове су велике шпедитерске компаније водиле оштру међусобну конкурентску борбу и покушавале да узму у своје руке што већи део транспорта.

У уговору који су склопили 3 јула 1602 године 9 јеврејских конзула из Дубровника са групом крамара, Ђуром Томашевим, његовим сином Лалом и Томашом Стјепановићем, „речени конзули обећавају и обавезују се да у року од пет идућих година не поверавају своју робу и еспап другим крамарима, до реченоме Ђури и његовом сину Лали и Томашу, да би је превезли у Скопље и Софију.“¹¹³

Дакле, овим је уговором једна група крамара приграбила искључиво за себе целокупни превоз робе коју су Јевреји из Бугарске и Македоније извозили преко Дубровника.

До које је границе ишла међусобна повезаност крамара у односу према трговцима, тешко је рећи. Изгледа да је постојала нека врста њихове организације. То закључујемо на основу података да се у грађи која се односи на заверу М. Растића и Ј. Ђурђевића, помиње писмо крамарског старешине војводе Раосава Вулатковића.¹¹⁴

Да бисмо добили конкретнију претставу о крамарима који су пословали на територији јужне Србије, погледајмо њихова имена груписана по центрима њиховог пословања, тј., по местима где су примали робу:

У Софији: Giarcho (Žarko) Gargureuich, Radoe Villjch, Matthia Vulatchouich, Secul Alexich de Gazco i njegov brat Dracul Aelxich de Gazco, Andra Ivanovich, Vuin Parscigrahouch di Zerniza, Biagio, Jasacha, Rusce, Tadeo, Giouanni i Lala.

¹¹² Div. de foris, lib. 120, 37'—38.

¹¹³ „li detti consoli promettono et si obligano di non fidar le loro robbe et mercantie ad altri cramari, che alli detti Giuro et Lala suo figliolo et Tomasc, per condurle in Scopie et in Sofia per tempo di anni cinque prossime futuri.“ — Div. Not., lib. 130, 181'—182. Овај документ приказан је и у књизи Тадића Ј.: Јевреји у Дубровнику, Сарајево, 1937, стр. 169.

¹¹⁴ „delli cramari capo Raossauu, Voeuoda Vulatchouich“. — Радонић: Дубровачка акта и повеље, III, 302.

У *Прокупљу*: Vuiza Petrouich, Mitar (Vlatcouich ili Jouanouch?), Daizza Milin, Milan Stiepanouch, Petar (Damianouch?), Daba, Radulo, Vlajisav i Lala.

У *Новом Пазару*: Juho Vitich, Stoian Baicetich, Dmitar Jouanouch, Vuin Parsigrahovich, Vuiza Marcouch, Lazar Ghiurouch, Pauo Sirghieuch, Luca Lazzarouch, Mixal Lucich, Milosc Nicolich, Rude Rusouch, Vuin Petrouich, Duca Vuicich, Damian Milouanouch di *Golo Brdo*, Marco Mustanchia, Ghiuro Vlatcouich i Vladislav.¹¹⁵

Сви крамари код којих је означено место порекла били су из дубровачког херцеговачког залеђа. По њиховим именима можемо закључити да су то били готово искључиво Срби.¹¹⁶

Све што смо изнели о кирицијама и крамарима односи се углавном на њихово пословање са Дубровчанима. Што се тиче њиховог друштвено-економског положаја у оквиру турског феудалног поретка, о њему нема података. Треба подвући да су, за разлику од кириција, крамари били у извесној правној зависности од Дубровника, пошто одговарају за своје обавезе пред дубровачким властима и бивају хапшени. Док се на кириције врши притисак само преко турских власти, напр., кад се од њих тражи да транспортују робу¹¹⁷, однос Дубровчана према крамарима је непосреднији. У овоме видимо допунску разлику између кириција и крамара.

Као што немамо података о друштвеном положају крамара, исто тако нема обавештења ни о њиховом пословању са другима, недубровчанима, специјално са кирицијама и момцима, као и о евентуалној организацији крамара. Крамари који су боравили ван Дубровника, у његовом предграђу Плочама, били су, услед постојања карантина, практично изоловани од Дубровника. То је један од разлога због којих о свему томе немамо чак ни посредних обавештења.

¹¹⁵ Поред наведених имена, спомињу се у Дубровнику и Фочи још неколико крамара чије је пословање повезано са јужном Собијом или Софијом. Voin Raiceuch, Petar Damianouch s *Gliubomira*, Humco Miloscu, Iuan Goliuodich, Nicha Boschouch iz *Cipilizze*, Marco Popouch, Giuro Tomascu, Tomasc Stiepanouch, Mitar Vlatcouich, Nicola Lalich, Duca Lalich, Matthias Lucich de *Trebigne*, Pauo Giurghieuch, Iuan Sarenaz di *Cresouichi*, filiole di Zotoeuch, Raso Rascouch.

Поред извора наведених у овом поглављу види: Div. de foris, lib. 45, 167'—8'; lib. 45, 237'—246'; lib. 50, 230—231; lib. 58, 279'—280'; lib. 91, 126'—7; lib. 95, 143'—144; lib. 107, 25—25'; lib. 107, 27—27'; Deb. Not., lib. 97, 171'; Lett. di Lev., lib. 62, 64—64'; Acta XVII, 91, 2234, br. 17; Lam. de int. et for., lib. 39, 198—201.

¹¹⁶ Једини крамар за кога са сигурношћу можемо рећи да је из саме Србије био је „Vuch di Uscize“, који је пословао са Београдом. — Div. de foris, lib. 45, 237'—246'.

¹¹⁷ Напомена бр. 59 и 60.

4. Товари робе

Количина робе која је стављана на једног коња називала се товар, „touar“, „somma“ или „soma“.

Да бисмо одговорили на питање шта је претстављало товар робе, морамо, поред његове укупне тежине установљене у поглављу о коњима, да се детаљније осврнемо на његов облик и саставне делове, као и начин њихова паковања. Усто, пошто је транспортована различита увозна и извозна роба, могу постојати и разлике у формирању и обиму товара сваке од њих. Зато ћемо, у овом одељку, обрадити податке о овом питању, по главним увозним и извозним артиклима дубровачке трговине у јужној Србији. Наше разматрање почећемо вунсм, најглавнијом робом дубровачког извоза са ове територије.

Из докумената наведених у поглављу о коњима видели смо да су сваки товар вуне сачињавале две вреће. Оне се у изворном материјалу појављују под различитим називима: „urichie“, „urechie“, „uurechie“, „uuriechie“, „sachi“ ili „sacci“.

Није само товар вуне садржавао две вреће. Као што ћемо видети из даљег излагања, сваки товар ма које робе делио се обавезно на два једнака дела. То је било, као што смо већ рекли, условљено самим превозним средствима — коњем, који је захтевао подједнако оптерећење на обе стране. Пренос робе камилама, магарцима или колима поставља другојачије захтеве у погледу облика и величине паковања.

Напомињемо да су, поред стварних врећа са вуном које се појављују у караванском транспорту, постојале и обрачунске вреће које налазимо у трговачким уговорима, рачунима и облигацијама. Да бисмо утврдили разлике које постоје између стварне и обрачунске вреће, морамо поћи од њихових износа. Док је просечна стварна врећа износила 70 ока, обрачунска врећа је најчешће установљена на 69 или 70 ока. Задужнице дубровачких трговаца које предвиђају испоруку одређеног броја врећа обично утврђују њихову величину на једну од тих бројки, мада и у томе има отступања. Напр., наведена обрачунска врећа изражена у либрама имала је око 66,5 ока. У једној задужници стоји да испоручена врећа треба да буде „у тежини од 69 ока, како је обичај међу трговцима“, а у другој се подвлачи да то треба да буде бруто тежина.¹¹⁸

¹¹⁸ У облигацији у којој се прима обавеза о испоруци 20 врећа вуне стоји: „suacha vrechia od ocha sedamdeset coia se ima ismieriti oudi suxa i dobra bez niedne opositioni“. — Div. de foris, lib. 94, 158'—9.

„i od pisa ocha 69, kako ie obicai meghiu targouzim“. — Div. de foris, lib. 99, 173'—173b'.

„od ocha 69 u suakoi uurechi s uurechiom“. — Div. de foris, lib. 99, 103'—104.

„di lire doicento vinti cinque per sacho“. — Div. de foris, lib. 94, 281—281'.

„oka sceset i deuet u suakoi urechi“. — Div. de foris, lib. 62, 206—207. За разлику од стварних врећа, ове уговорне вреће имале су уста-

Обрачунска врећа од 69 ока настала је услед употребе кантара, као уобичајене мере у трговини вуном. Пошто је кантар вуне имао 46 ока,¹¹⁹ а две су вреће вуне од 69 ока садржавале три кантара, та величина била је најпогоднија за свако израчунавање.¹²⁰

Што се тиче обрачунске вреће од 70 ока, она је произишла из просечног товара.

Осврнимо се на сам процес паковања вуне. Паковање вуне, т. зв. „inbalatura“,¹²¹ вршена је непосредно код испоручиоца, пре самог утовара. Ту је вуна стављана у вреће, „insachalla“, тј. набијана у њих.

Један дубровачки трговац из Приштине, говорећи о своме момку, помиње да је овај дао новаца и „Alaibegouichiu subasci“, за кога касније каже „Nabio-sam u-so-cais u gniega v-a 14, meghiu koiemi-'e isisclo 4 kabe.“ Једновремено, овај трговац пише о том свом момку: „poslax-ga u Prokupie, da otide uidiet prisciuaiu-li niscane, iesu-li isnabiali uunu, da touare.“ Говорећи о кишама које непрестано падају, он каже: „Sua-se uuna oprala i porasla. Niesam iosc nabio osuem u Poduieu 17 uiriechia i to u Alai beghouichia i u Xagijchia ouazza gnieke ossam uiriechia. Nemogu gliudi od dasca, a xhna skupa i sue slo i neuglia.“¹²²

Ово паковање вршено је по наредби и за рачун купца.¹²³

љену величину, што указује на њихов апстрактни, обрачунски карактер. Да је обрачунска врећа најчешће износила 69 ока видимо и из обрачуна који се односе на куповину вуне. У њима често налазимо следеће формуле: „Suaka uurecha od oka 69... Sto je uisce u pisu oka... cine urechie...“ — Div. de foris, lib. 94, 150—150'. „Suaka vuriecha po reala 12 1/2... Scto-ie sauisse od pesa... litara... cini...“ — Div. de foris, lib. 94, 206.

Ови цитати показују да су просечне стварне вреће биле нешто веће од обрачунских, те се зато, приликом обрачуна, појављује вишак, а не мањак вуне. То се у потпуности поклапа са нашим тврдњом да је просечна стварна врећа износила око 70 ока.

¹¹⁹ Белешка од 15 III 1647 уз Test. Not. 64, 104—104'.

¹²⁰ У тексту једног документа, вуна из две вреће дели се на три дела, тј. 3 кантара. — Div. de foris, lib. 58, 279—280'.

¹²¹ У Мемоару о обнови дубровачке трговине са Турском, упућеном дубровачкој влади крајем XVII века, предвиђа се између осталог „per inbalatura, fachinagio, per magazinagio et oltre minutagle una tarifa ragioneuole.“ — Acta XVII, 38, 1788, br. 13.

¹²² Div. de foris, lib. 94, 244—248.

Div. de foris, lib. 94, 187—188', напомена бр. 216.

Један дубровачки трговац дошао је „u kuchi u mogha G. Iua Vitti preuzimauichi vunnu coia ie u vrecham nabiena“. — Acta XVII, 52, 1927, br. 5.

Најзад, у једном писму упућеном из Прокупља у Дубровник стоји „oua samo sa aisati V. G. kako uam smo insachalli uune... a uunu uam chiamo uputiti sautra...“ — Div. de foris, lib. 97, 288'—289.

¹²³ Већ споменути дубровачки трговац из Приштине каже да је платио „motchu scto nabia uunu u Podueu.“

У упутству дубровачке владе, послатом дубровачким трговцима у Прокупље, Нови Пазар и Косово, каже се да треба пустити да је купи онај „per cui conto sono state fatte et insacate“ ili „od instanza de quali fossero state insacate.“ — Lett. di Lev., lib., 56, 252—253.

У обрачунима које су дубровачки трговци са терена слали својим кореспондентима у Дубровник исто тако сусрећемо ставке које показују да је паковање вршено на њихов рачун.

Поред трошкова за набавку врећа, њихово везивање и стављање ознака, на које ћемо се посебно осврнути, у њима се спомињу и трошкови за ношење празних врећа до места испоруке и прикупљање вуне на једном месту, за шивење врећа, пробирање вуне, њено стављање у вреће, као и издатак носачима у који је урачуната и њихова храна, и уобичајене напојнице слугама вунарских трговаца и кириџијама.¹²⁴

У једном обрачуну вуне која је послата из Софије стоји: „per refinarla et insacarla“ 10 aspre „per saco“.¹²⁵

Пре самог стављања у вреће, вуна је била пробирана — „refinar“, „cernir“ — те је фина вуна одвајана од грубе вуне, т. зв. „kabe“, „carauane“, „mezza fine“ ili „debele“.¹²⁶

¹²⁴ „per casul per cuscir e recuscir li sachi“, „per portar li sachi uoidi per diuersi casali e raccogliere le lane in un loco“, „per cuscir li sachi, cernir le lane e insacarle alli fachini con loro nutrimento“, „per beueraggio solito alli seruitori delli mercanti delle lane“ „per beueraggio solito alli chirigi“. — Div. de foris, lib. 73, 194'—200'.

¹²⁵ Рачун из Архиве Басели Гоце.

Напомињемо да се наведени трошкови ретко појављују у обрачунима, и то из два разлога.

Прво, трговци који су набављали вуно за свој рачун или као чланови ортаклука (компаније) обављали су овај посао преко својих момака. Зато се код њих појављује у годишњим обрачунима следећа ставка: „momkom na sue od isgor recene vune sa platu i xranu ili „momkom to ies arpatom sa platu i hranu na sue od isgar recene uune de 1661“. — Div. de foris, lib. 97, 250'—265.

Друго, трговци који су испоручивали вуно на основу облигација најчешће су је предавали кредитору, његовом претставнику или крамару слободну од свих трошкова „francu i liberu od suieh spenaza“ како је то стајало у многим њиховим задужницама, те се зато ови трошкови њих ни појављивали у обрачунима.

¹²⁶ У многим задужницама предвиђено је да приликом исплате на грубу вуно отпада 10%, тј. свака десета врећа, као што је био обичај међу трговцима.

Тако, напр.: „Vunu vrechia osamdeset megiu koiem hochie bitti osam kabe“. — Div. de foris, lib. 106, 153'—154'.

„rasumiusci-se suaka deset urechia kabe uune“. — Div. de foris, lib. 89, 131—131'.

„rude i fine bes niedne kile i meghiu gnima suachu deset urechia kabe.“ — Div. de foris, lib. 94, 187'—188'.

Uune fine urechia deset... a iedanaestu kabe.“ — Div. de foris, lib. 109, 116—7.

„Toliko vune fine s desetom kabe“. — Div. de foris, lib. 109, 287—287'.

„rasumiusci se suaka deset urechia uune karauane i da budu uune suxe i fine u uogliu recenogha...“ — Div. de foris, lib. 105, 214—215.

„megiu coiem vunam kochie biti vune carauane suacha vrechia deseta“. — Div. de foris, lib. 97, 74—75'.

„I recene vune bichie su (a) cha deset urechia karauane.“ — Div. de foris, lib. 94, 170'.

„vune fine s desetom carauane“. — Div. de foris, lib. 128, 134—135'.

Напуњене вреће везиване су ликом, тј. рафијом.¹²⁷

Дубровачки трговци нису се задовољавали пробирањем и сортирањем вуне, вршеним од разних момака у моменту паковања. На пролазу кроз Нови Пазар вуна је понова прегледана, по свој прилици од једне устаљене и специјализоване екипе. Трошкови у вези са таквим прегледом помињу се у 11 рачуна. Док у највећем броју случајева стоји „sa prigledati recenu vunu po-aspra b na vrechiu“¹²⁸, у једном случају се изричито каже да је издатак учињен за поновни преглед, тј. ревизију квалитета вуне, „према обичају у Новом Пазару“.¹²⁹

Постојали су крупни разлози за ову допунску ревизију квалитета вршену у Новом Пазару. Италијанско тржиште тражило је вуну устаљене каквоће и особина, те је тако дошло до извесне стандардизације вуне. Та је стандардизација захтевала примену сигурних критерија, што се могло постићи само јединственим прегледом целокупне вуне, а Нови Пазар је било место где се сливала сва вуна која је извожена са широких подручја из данашње јужне Србије, Македоније и Бугарске. Најзад, постојала је и потреба за контролом примљених испорука, која се није могла вршити у Дубровнику, пренатрпаном робом, и у условима примењиваног карантина. Овако је, врећа вуне, слата за Италију добијала већ у Новом Пазару своју дефинитивну тржишну карактеристику.

Да је вуна била стандардизована видимо из многобројних задужница које предвиђају испоруке одређених врста fine вуне:

„Ogni decimo secho ha da essere lana mezza fina e la fina ben cer-nata“. — Div. de foris, lib. 104, 219—222’.

„Imamo cupiti dobru vunu i finu, samo da-ie mechiu gnima, da-le deseta vrechia vune meza fine“. — Div. de foris, lib. 94, 160’—162’.

„uuna finiex... i seto bude debele uune kako i ostali.“ — Div. de foris, lib. 88, 36’—37’.

„saccorum decem lanarum finarum, et duo mezza finarum“. — Div. de foris, lib. 116, 69’.

Марко Твартковић, дубровачки трговац из Прокупља, обавезује се да испоручи „sacca cento di lana fina di Nouo Pasaro intendosi fra questi sacca dieci di lana carauana secondo il solito fra li mercanti.“ — Div. de foris, lib. 112, 70’—71’. У једном документу види се да је fina вуна уствари танка вуна, која се супротставља дебелој вуни. — Div. de foris, lib. 48, 76’—77’. Из другог документа види се да се вуна fina истовремено зове и „vuna suitna“, другим речима да је то најфинија и најтања вуна из које се израђује танка луксузна чоја. — Div. de foris, lib. 95, 187’—189’.

¹²⁷ У неким тескерима стоји: „uuna suxa, uriechie pune... pouesane lizanam ueliziema.“ — Div. de foris, lib. 9, 190—190’. Uuriechie pune pouesane licinam“. — Div. de foris, lib. 98, 129—134’.

¹²⁸ Napr. Div. de foris, lib. 97, 47’—50’.

¹²⁹ „c piu reali sei pagati a quelli che hanno reuisto la qualita di sudette lane secondo il consueto in Nouo Pasaro.“ — Div. de foris, lib. 96, 108—109’.

левантске, прокупачке, софијске, косовске, новопазарске и скопске.¹³⁰

Ова имена не означавају само порекло вуне већ су везана и за њене одговарајуће особине.¹³¹

Поред тих посебних карактеристика, исправна вуна је морала да испуњава и извесне опште услове, у погледу чистоће, финоће, сувости и сл. То је установљавано и контролисано у Новом Пазару приликом споменуте ревизије. Најбољи увид у ове захтеве у погледу траженог квалитета добијамо из задужница у којима су се дубровачки трговци из јужне Србије обавезивали на испоруку вуне одређене каквоће. Тако, напр., у једној од њих каже се: „kolia vunna imma bitti cista, fina ij dobro prihana od debele koiu visce receni gospari u Pasaru imma prigledatti i ako ne bude dobro prihana da ie imma isnoua prihatti i refinatti i ako bi bila umida prosuscitti“.¹³²

А сад да пређемо на питање паковања коже.

Попут товара вуне, и товар коже састојао се из две бале. У једном документу изричито се помињу „bale“, и то две бале са

¹³⁰ „lane finae leuantis“. — Div. Not., lib. 136, 126’.

„lanae finae de Procupie“. — Div. de foris, lib. 76, 225’—226’.

„uuna finiex od Procupgia i Kosoua“. — Div. de foris, lib. 88, 36’—37’.

„in tot lana fina Sophiae“. Deb. Not., lib. 97, 135’.

„vuna finiex od Nouoga Pasara“. — Div. de foris, lib. 67, 167’—169’.

¹³¹ Тако, напр., из једног документа видимо да је бродом послата из Дубровника за Венецију „Lana fina di Scopie“ „schutta et ben conditio-nata“ — Div. de foris, lib. 101, 235—236’. — Веома је вероватно да је жута боја fine вуне означавана као fina скопска вуна. До овог закључка дошли смо на основу задужница које показују да се fina скопска вуна шаље и из Прокупља. Браћа Петров, дубровачки трговци из Прокупља, обавезују се да испоруче „vune fine od Scopia po zienu kako se razbie u Nouom Pasaru meghiu ouiem targouzima“. — Div. de foris, lib. 107, 46’—47’.

Никола Марићев, дубровачки трговац из Прокупља, примио је новац „sa poniet ih sa mnom ouega puta u Procupie ali u Noui Pasar i ucinit sa gnih conat toliko uriechia uune fine od Scopia“. — Div. de foris, lib. 97, 61’.

Један трговац из Прокупља обавезао се да испоручи „di lane fine di Scopia... quali sacca 200 li douero mandar a nome suo da Procupie“. — Div. de foris, lib. 122, 84’—86’. Ако се у прва два документа можда и ради о куповинама дубровачких трговаца из Прокупља, извршеним у Скопљу, у трећем то није случај. Потпуно је невероватно да би та вуна била стварно довожена из Скопља у Прокупље, па отуда слата за Дубровник, кад је пут из Скопља за Дубровник ишао преко Косова и Новог Пазара, а све дубровачке куповине вуне вршене су у циљу експорта преко Дубровника.

¹³² Div. de foris, lib. 67, 167’—169’.

„vune rude, fine, ciste i suxe“ — Div. de foris, lib. 58, 310’—311’.

„dobre i fine bes bagiaca i catrama.“ — Div. de foris, lib. 58, 309’—310’.

„u vuni finoj i dobroj“. — Div. de foris, lib. 81, 56’.

„fini i rudi i suhu na gnihouu satisfation suaku desetiu kabe“. — Div. de foris, lib. 106, 153’—154’.

„vune fine i da-ie od dobre qualitati“. — Div. de foris, lib. 94, 117—118’.

„vrechia vunne od giusta pesa i dobro conditionanu“. — Div. de foris, lib. 107, 18—18’.

по 4 и 2 бале са по пет бивољих кожа.¹³³ Да бисмо добили тачнију слику о величини ових товара, занемарићемо поменуће незнатне количине, и ослонићемо се искључиво на докуменат који помиње одашиљање веће партије коже. У облигацији о превозу 1.000 говеђих и 200 бивољих кожа стоји „*rasumiese u suachomu touaru koscia goueghieh duadesti a biuoliza po peca (komada) osam*“¹³⁴.

Дакле, просечна бала садржавала је 10 комада говеђих или 4 комада бивољих кожа, док је товар обухватао 20 говеђих или 8 бивољих кожа. Што се тиче самог паковања ове робе, у једном обрачуну који се односи на послате бивоље коже, помињу се и издаци учињени „да би их осушили и сложили и други трошкови“.¹³⁵

О квалитету тражене коже говоре две облигације. Једна одређује да испоручене бивоље коже морају имати тежину од 56 дубровачких либри по комаду, а друга ту тежину изражава у источњачкој мери, 17,5 турских ока.¹³⁶

Товар воска састојао се из два пакета, „*colli*“ које називају и балама. У једном случају помиње се да су за паковање бале употребљаване по две врећице. Што се тиче тежине, она се кретала као и код вуне. У првом случају просек бале износио је око 68, у другом око 71, а у трећем око 73,5 ока.¹³⁷

Пређимо на увозну робу. Најраспрострањенији артикли увоза, кариџије и свита паковани су у бале. Исти случај био је и са астраханом, „*foldre di agnieline nere*“, и јагњећим кожама, „*pelle agnieline*“, док је скупоцен текстил, свилена роба, атлас, дамаст, сомот и сл. пакован у сандуке, који се називају „*cassette*“, „*cassette*“, „*saxete*“ или „*chaschete*“. Сандуци су били исто тако

¹³³ Div. de foris, lib. 12, 405'—7' plus 427'—430'.

¹³⁴ Div. de foris, lib. 100, 124—129'. Да је товар садржавао 20 говеђих кожа видимо и из Acta XVII, 92, 2234, br. 18.

¹³⁵ „per ascigurali e piegarli et altre spese“. — Acta XVII, 91, 2234, 18.

¹³⁶ „in corijs buffalinis triginta duobus cum un tertio ponderis librarum Regusinarum quinquaginta sex pro quolibet corio bono“. — Deb. Not. lib. 97, 81.

¹³⁷ „in corijs buffalinis sexaginta. ad rationem occarum decem et septem cum dimidio unius ochaе ponderis Turcici pro quolibet corio bono, mercantili receptibili, et absque pastarma.“ — Deb. Not., lib. 97, 80'.

¹³⁸ Пођемо ли од ове цифре опет добијамо товар од 140 ока.

¹³⁹ „per oche 1851... di cere gialle compre qui (Beograd) et in Procupie et mandate a detto nostro in colli 26“. — Div. de foris, lib. 45, 237'—246'.

У једном документу каже се да је примљено у Дубровнику „*colli diegi di cera gialla*“ а онда се додаје „*Lire dua milla cento quaranta otto di cera netto reusciti in sacca dieci*“. — Div. de foris, lib. 44, 208'—208'.

У једном писму стоји „*U deute bala sbalano u Krusceuzu uoska oka neto scesat i deset uegliu oka 610*“. Једновремено даје се упутство за куповање воска и формирање десете бале од 67 ока. У наставку писма каже се „*to ie usue bala desefete velu 10 na suakoi bali po urechiza po duie Nepo sbalano unutra i sduora na suaku balu kuplene urechize po aspra 50 to ie urechiza 20 i oteh sa spenzu od uoska doniet isbalati speciah aspra 77*“. — Div. de foris, lib. 42, 111'—112'. Једна облигација предвиђа испоруку воска одређеног квалитета „*di cere gialle sciuta, e buona qualita*“. — Div. de foris, lib. 88, 35'—36.

товарени на коње у паровима. У сандуке су паковане и веће количине звечећег новца.

У једном уговору са крамаром стоји: „*da sada u oui put imam ponieti i pridati u Noui Pasar... stranu iednu od touara to ie iedna chasceta s dinari u coioi gropa deset*“.¹³⁸

Из појединачних докумената и многобројних ставки у књизи Ђумрука, видимо да је бала кариџије садржавала 4—5 топа, а да су само два топа свите било које врсте, „*panni di Venetia*“, „*panni di Londra*“ или „*panni stameti*“ долазила у једну балу или „*baletu*“.¹³⁹

Вреће у којима је извозна роба пакована и преношена, биле су посебан трговински артикал. Из једног обрачуна видимо да је одређена дубровачка трговачка компанија која је послала у Прокупљу набавила у Софији вреће потребне за одашиљање вуне 1629 године и у њих уложила 236 дуката и 10 гроша.¹⁴⁰

Francesco Bosdari, наручилац вуне, шаље свом кореспонденту у Прокупље не само новац потребан за куповину вуне, већ и „сто врећа за смештај речене вуне“.¹⁴¹

У једном обрачуну налазимо ставку да је плаћено 2 талира и 70, „за превоз врећа од Кавинирја (?) до Косова, и човеку који је тамо ишао два пута са новцем да их набави“.¹⁴²

Цена врећа варирала је од 30 до 55 аспри, али је увек била прилично висока.¹⁴³

¹³⁸ Div. de foris, lib. 91, 126'—127'.

¹³⁹ „*saxeta di razi entroui rasi brazza 501*“. — Div. de foris lib. 49, 69'—70'.

¹⁴⁰ Giumruch, lib. 4, 5; Div. de foris, lib. 89, 181—181'; Div. de foris, lib. 49, 69'—70'.

Количина астрахана у једној бали не може се ближе одредити, пошто се њен садржај креће од 8 — 40 *foldre di agnieline*. Сличан је случај са јагњећим кожама где на једну просечну балу долази 500—703 „*pelle agnieline*“ (!).

Поред књига Djumruka, Div. Not., lib. 132, 116.

¹⁴¹ „*Iosete Ducata duiesti i triesti i ses g. 10 dati mu u Procupiu i po ordenu ngeouu spengiani u Sofij u urechchie koie imaiu slusciti sa uunu del 1629*“.

Поред наведене суме утрошене за куповину ових врећа дато је још 10 дуката и 22 гроша за њихову допрему у Прокупље. Од тога отпада 844 аспре на колонијални прирез „*colonu*“ у Софији, а остало на кирију од Софије до Прокупља и друго. Div. de foris, Lib. 49, 370'—374.

¹⁴² „*Sacca cento per riponer le dette lane*“. — Cit. 3, 85'.

¹⁴³ „*per vettura di sacchi di Cauinirie (?) a Cosouo et per mercede d'un homo che ando doi uolte li con denari a fornirli-tt 2:70*“. — Div. de foris, lib. 73, 194'—200'.

Из једног документа видимо да су године 1629 вреће „*skupglene*“ по цени од 40 аспри по комаду. — Div. de foris, lib. 48, 76'—77'.

Године 1647 оне су плаћане по 30 аспри. „*per sacca 92 per lana ad aspra 30 l'una e il tt od aspra 80 — tr 34.40*“. — Div. de foris, lib. 73, 194'—200'. У обрачуну вуне која је послата из Скопља 1660 године урачуната је и цена од 1/2 толора, тј. 55 аспри по врећи. Споменуте вреће однете су у Скопље, пошто је и тај трошак унет у рачун. Div. de foris, lib. 97, 74'—75'.

Задржимо се на набавци врећа коју један докуменат назива „compra di sachi”.¹⁴⁴ Ако пођемо од целокупног обима дубровачког извоза из јужне Србије у XVII веку, тј. од огромне потребе за овом амбалажом, без које се тада ниједан товар извозне робе није слао, видимо да питање врећа није било без значаја.

Из обрачуна једне велике дубровачке компаније, која је за 2 године, 1660 и 1661, послала у Дубровник 6.804 вреће вуне, видимо да је за 4.832 празне вреће, које су купљене по 50 и 55 аспри, издато 219.090 аспри, тј., 1.825,75 дуката.¹⁴⁵

Напомињемо да овај рачун не обухвата остале 1.972 вреће. У случајевима кад је вуна купована од самих трговаца, она је била погађана заједно са врећама. Зато оне нису посебно увођене у рачун. Узмемо ли у обзир и цену ових врећа, и обрачунамо ли их по 50 аспри, укупан утрошак новца издат на сву ову амбалажу изнео би у датом случају преко 2.647 дуката, што претставља огромну своту.

Поставља се питање где су израђиване вреће које су дубровачки трговци трошили у тако великим количинама? Мада постоји могућност да су оне произвођене и у Бугарској, пошто је једна цитирана набавка врећа извршена у Софији, нама се чини да је, у вези са дубровачким извозом, нужно постојала и на самој територији јужне Србије прилично развијена кућна индустрија која је израђивала вреће стандардизоване величине. Највероватније је да су вреће биле од кострети или од кудеље.

Да су вреће од кострети употребљаване за превоз вуне, видимо из писма у коме се јавља да је неки дубровачки трговац коме су задржали вуну у Прокупљу довео једног Турчина „i segno i dangho mutafe segnem (следи сењ) za dighnut nami moch od sequestra”.¹⁴⁶

Пређимо на питање ознака.

Сва роба која је слата коњима, свака утоварена врећа или „casceta” носила је специјалне ознаке.¹⁴⁷ Ова ознака звала се сењ или нишан.¹⁴⁸

Из безброј сења, који су нацртани у тексту, или са стране текста, најразличитијих докумената, о караванском транспорту или других дубровачких трговачких послова, видимо да се ова ознака углавном састојала из почетних слова власника робе. Уколико је у питању била компанија, узимани су иницијали једног од ортака, или је прављена комбинација иницијала обадво-

¹⁴⁴ Div. de foris, lib. 96, 108—109’.

¹⁴⁵ Div. de foris, lib. 97, 250—265.

¹⁴⁶ Acta XVII, 91, 1233, br. 12.

¹⁴⁷ У једном уговору о ортаклуку стоји “I xochiemo pratesci nascie koje usposilamo u Dubrounik segnauati M⁺C⁺N⁺ toliko uunu, koliko koscie.” — Div. de foris, lib. 97, 87’—90’.

¹⁴⁸ Да су ова два израза синонимима видимо из следећег одломка једног обрачуна „per niscani o siano segni”. — Div. de foris, lib. 96, 108—109’.

јице. Често је изнад иницијала стављан крст, а понекад је ознака била у кругу или елипси. Ређе сусрећемо звездице, уплетене монограме и оквире необичних и украсних облика.

Дубровачка роба носила је искључиво ознаке у црној боји, пошто је ова означавала пред турским властима њену дубровачку припадност.¹⁴⁹ Из многих обрачуна видимо да је овај знак најчешће стављан катраном, али се спомиње и црна боја „caraboia”, „boia i katram” и „boia katran”.

Сењ је обично био стављан на једно одвојено парче платна па онда пришиван на врећу,¹⁵⁰ али сусрећемо и ознаке које су стављане директно на врећу отискивањем жига.

Из неколико докумената видимо да су ознаке стављане са обе стране вреће.¹⁵¹

У два случаја жиг утиснут на врећама вуне послатим из Новог Пазара разликује се од пришивених ознака, што указује било на употребу старих врећа било на промену ознаке, тј. власника.¹⁵²

Из већег броја обрачуна видимо да су трошкови за утискивање и пришивање ознака, тј. за лику или канап, за нишане или сегне, и за катран или боју најчешће износили 4—5 аспри по врећи. Њих су сносили власници робе. Карактеристично је да се овај трошак често појављује иза трошкова за преглед вуне, што указује да су ове ознаке често стављане или мењане у самом

¹⁴⁹ Види документе које доносимо у поглављу о кријумчарењу недубровачке робе, из којих се види да је јеврејска роба означавана црвеним а дубровачка црним знаком.

¹⁵⁰ У једној тескери стоји да се по наведеном кирицији шаље 12 врећа fine вуне „suecholico segnem ordinariem paruiem i vrechie i platno”. — Div. de foris, lib. 65, 173—173’.

У једној задужници каже се „koie uune imaiu bitti segnane, na karpri segniane” и онда се наводи ознака. — Div. de foris, lib. 94, 149—9’.

Говорећи о 22 вреће вуне које је Stjepan Nicolich донео у Дубровник, шест дубровачких трговаца из Приштине пишу да су на врећама „billi prisciueni niscani pochoinoga Toma.” — Div. de foris, lib. 97, 187—187’.

Један трговац спомиње да је послао некога „da otide uidet prisciuaiu li niscane.” — Div. de foris, lib. 94, 244—8.

У једном обрачуну налазимо следећу ставку: „per licine, tela per segni, caraboia...” — Div. de foris, lib. 73, 194’—200’.

У облигацији о превозу робе, потписаној 6 новембра 1639 године у Новом Пазару, стоји: „segnane recene vrechie istiem segnem na харан priscvene A. G.” — Div. de foris, lib. 61, 66’—68.

¹⁵¹ У копијама тескера у којима се дају подаци о послатим врећама вуне, каже се, да је ознака била „i na iednoi strani i na drugoi”. — Div. de foris, lib. 98, 129—134.

У једној изјави сведока стоји да је један Дубровчанин на свакој врећи вуне утиснуо жиг катраном са обе стране. „e li marco col sua danga cio è (slеди oznaka) col catrano in due lati per ogni sacho.” — Div. de foris, lib. 97, 162’—169’.

¹⁵² „...mandatiui segnati come fori L⁺B⁺S et dangati sul sacco con solo G.” — Div. de foris, lib. 73, 194’—200’. Други пример доносимо у каснијем излагању.

Новом Пазару, било у вези са купопродајом, било у вези са испоруком робе, тј., њеном предајом крамарима за даље транспортовање.¹⁵³

Сењ је првенствено означавао власника коме је припадала одређена роба.¹⁵⁴

Многе облигације и писма садрже обавезу да испоручена роба буде обележена сењем лица коме је намењена у Дубровнику. У вези са тим треба подвући да, у случајевима кад је дубровачка роба мењала власништво на турској територији, мењана је и њена ознака.¹⁵⁵

Промена ознаке била је условљена чињеницом да је свака роба транспортована у Турској морала да буде не само означена већ и снабдевена одговарајућим путним документима, тескерама, у којима је ова ознака била репродукована, другим речима, да је свака транспортована роба морала да има путни пасош чије је издавање било повезано са означавањем робе.

Чим би роба напуштала турску територију, једном већ означена, задржавала је своје сење независно од даље промене власништва. Зато, напр., у уговорима о превозу робе из Дубровника за Италију, и обратно, налазимо у власништву појединих трговаца више мањих скупина једне исте робе од којих је свака носила посебан сењ. Пошто је на територији Турске Империје сењ означавао власника коме је роба имала да буде предана, то су почели да га употребљавају у дубровачкој преписци и као адресу и као кратицу за бљике означавање појединих фирми, тј. компанија или трговаца.¹⁵⁶

¹⁵³ Напр. „Sa niscane i boiu katran i licine po aspra 4 na uureckiu“. — Div. de foris, lib. 94, 179'—180'.

„per spago, segni e dangarsi“ 4 aspre per sacco. — Из Архиве Басељи Гоце.

„sa licine i niscane, katran i kasal“ 5 aspra per sacco. — Div. de foris, lib. 95, 96—97'.

¹⁵⁴ Марин Николић, дубровачки трговац из Прокупља, пише својим кореспондентима „Andrea Gio i Piero Pauli“ у Дубровник „A ia cupio-sam-uam sa uasc conat vune uriechia tridesti i pet, 35, i segnio-ie ^{A.G. i pridone} p.p.“ — Div. de foris, lib. 94, 170'—171'.

¹⁵⁵ У једном свом писму упућеном колонији у Новом Пазару, дубровачка влада помиње да су бивоље коже биле раније означене једним знаком, а да је тај знак био обрисан и замењен другим кад су биле продате. „cori buffali segnati per il passato P G e dangati M M. Il segno P G è stato cancellato quando furono venduti et in luoco di questo posto di Michiele.“ — Lett. di Lev., lib. 62, 58—58'.

У једној изјави сведока, датој поводом противправног присвајања неке робе, стоји да он није видео да је споменуто лице променило знак „ma che habbia poi mutato il segnio io non ho uisto.“ — Div. de foris, lib. 97, 162'—169'.

¹⁵⁶ Тако, напр., у документима сусрећемо „Dichiarat in scrit schogliall Boscdari i Boscho Radi od duscnica B. M. (sa krsticem)“ — Div. de foris, lib. 58, 279'—280'.

Поред ознака које су обавезно носиле све бале, тј. вреће које су транспортоване коњима, извесна роба је носила и друге допунске ознаке. Тако, напр., свака транспортована кожа била је жигосана, дангана. Жиг је стављан специјалним инструментом који носи исто име као и његов отисак — данга. Жигосање коже обављано је, по свој прилици, притиском вреле данге. Док је сењ стављан на обе стране бале, коже су жигосане на два места, на вратном и на трбушном делу. Док је сењ мењан са променом власништва, једном стављена данга је остајала нетакнута.¹⁵⁷

Данге налазимо и на кожним кесама у којима је слат звећећи новац, на т. зв. „groppi“-ма.¹⁵⁸

Напомињемо још једном да је данга употребљавана не само за жигосање коже врелим знаком већ и за жигосање врећа катраном, о чему смо већ говорили.

„Al mag-co... Marco di Scipione d'Andrea Ragusa M^AS^a — Div. de foris, lib. 94, 117—118.

„Al magnifico signore e P — ne mio oss-mo il signor Nicolò Marini in Ragusa (N iznad M u ovalu)“ — Div. de foris, lib. 95, 103'—104'.

„Spouiedam da sam primio od Frana Bergamini i Vlahusce Fabri od gnihoue compagnie ^{V B...} B...“ — Div. de foris, lib. 112, 98'—100'.

¹⁵⁷ Иван Мићић, дубровачки трговац из Лесковца, тражио је од свог наредбодавца „da biste mi uzinili iednu dangu od segna uasciega sa koha.“ — Div. de foris, lib. 88, 38'—39'.

У једној крамарској облигацији о превозу робе стоји „koscia goueg-hieh peca tisuchiu i biuliza duiesti segnane kako s duora (segn) i dangane R. G.“ — Div. de foris, lib. 100, 124—129'.

У једном упутству дубровачке владе, послатом дубровачким трговцима у Новом Пазару, каже се: „debbiate imediatamente consegnare i sudetti cuori segnati e dangati.“ — Lett. di Lev. lib. 62, 64—64'.

Говорећи о једној партији послатих биволских кожа, један трговац пише „a moie su s dangom moiom, na glaiu i tarbuhu i segnane unutra i naduor N.M.“ — Div. de foris, lib. 12, 405'—7' plus 427'—430'.

¹⁵⁸ „Coi sui receni groppi jesu dangani i segnani ^N M (u ovalu)“. — Div. de foris, lib. 94, 160'—162.

Ознака која је стављана на вреће у великим размерама појављује се и на печатима за црвени восак и на оловним пломбама „dua sacheti di moneta bolati con piombo L. B.“ Div. de foris, lib. 88, 36—36'.

„iedna casceta s dinari u coioi gropa deset od choiex gropa deset ies jedan grop sapeciachien voschom tuardiem segnem ^N M (у овалу) ... a gropa deuet... Sui proscueni spagom i na suakomu ies bolano (следи сењ) i segnano (следе три различита сења)... choia cascetta ies obsciueua u Mutaf (кострет) pobalana licinam obauenizam segnio et in luoco di questo posto di Michiele.“ — Div. de foris, lib. 91, 126'—127'.

II. ПРИМОПРЕДАЈА РОБЕ

Пошто смо се упознали са основним факторима дубровачког караванског транспорта, са сваким посебно, задржимо се на њиховим међусобним односима у процесу робног транспорта. Да бисмо употпунили слику о томе, следићемо товар робе од тренутка његове предаје крамару до уручења трговцу коме је товар био упућен.

Испитујући кретање робе из руку трговца, преко крамара и кириције, до другог трговца, ми ћемо се позабавити само транспортом робе који је вршен уз помоћ крамара, остављајући по страни превоз робе коју су пратили сами трговци.

Лице које је предавало робу крамару, или како то Дубровчани називају *упутитељ*,¹⁵⁹ склапало је са крамаром усмен уговор о превозу робе. Ставке тог уговора налазимо у писменом документу који је крамар издавао упутитељу. Овај документ није само обична потврда о пријему робе, већ, истовремено, и потврда о примљеним обавезама. Нама се чини да би било најправилније да ову писмену једнострану обавезу, потписану само од крамара и сведока, назовемо *облигација о превозу робе*. У самим дубровачким документима ово се писмено углавном помиње као „*scritt*“.¹⁶⁰ Само на једном једином месту, у белешци канцелара, стоји „*poliza consignationis*“.¹⁶¹

Да бисмо добили претставу о томе шта је један овакав документ садржавао, испитали смо девет преписа таквих докумената на које смо наишли у Дубровачком архиву.¹⁶²

¹⁵⁹ „*koi-e bio uputitegl od uuna recenoga Mara*“ — Acta XVII, 51, 1904, br. 5

¹⁶⁰ Напомена бр. 79

¹⁶¹ „*hic infra erit registrata infrascripta scriptura seu poliza consignationis*“ — Div. de foris, lib. 30, 206—206’.

На једном препису стоји: „*Tenor scripti cramariorum*“ — Div. de foris, lib. 100, 124—129’.

На другом: „*Extra: Scrit uisce Petra Damianouichia cramara*“ — Div. de foris, lib. 107, 25—25’.

У обрачуну једног дубровачког трговца из Новог Пазара, који се односи на 428 врећа испоручене вуне, стоји: „*pridane Vuizzi kramaru u Nouom Pasaru godiscta del 1659 kako po scrittu recenoga Vuizze, koi-e scrit ucignen na g-na Rada Gleghieucha*“ — Div. de foris, lib. 94, 205—206’.

¹⁶² Од ових девет докумената, два се односе на превоз јеврејске робе из Дубровника за Софију, — Div. de foris, lib. 49, 69’—70 и 67’—77 — а остали на превоз дубровачке робе, и то: Од Дубровника за Софију — Div. de foris, lib. 101, 90—92’. Од Дубровника до „*gdie on ustie bude*“ —

Облигације о превозу робе садржавале су редовно, поред потпуне или скраћене формуле о самој обавези или пријему робе и њеној предаји у исправном стању,¹⁶³ име крамара који се обавезује, име лица од кога је пошиљка примљена, име лица коме је упућена, назначење шта је од тога за чији рачун примљено, тј. ко је власник целокупне упућене робе или њеног појединог дела,¹⁶⁴ затим попис робе по врстама, количини пакованих јединица и садржају, са описом њених ознака, као и податке о томе колика је кирија, шта је упутитељ платио, а шта прималац има да плати.

Најчешће су ове облигације садржавале и одредбу о времену у коме се превоз има извршити, тј., о каравану са којим роба има да се превезе,¹⁶⁵ а изузетно и клаузулу о начину накнаде евентуалне штете, или о ограниченој одговорности.¹⁶⁶

Div. de foris, lib. 107, 25—25’. Од Дубровника до Новог Пазара — Div. de foris, lib. 91, 126’—127. Од Гргура до Дубровника (написано у Прокупљу) — Div. de foris, lib. 120, 37’—38. Од Гргура до Дубровника (написано у Новом Пазару) — Div. de foris, lib. 61, 66’—68. Текст делимично објављен: Тадић Ј.: Јевреји у Дубровнику, Сап. 1938, стр. 436. Од Новог Пазара до Дубровника — Div. de foris, lib. 100, 124—129’ од Софије до Дубровника — Div. de foris, lib. 30, 206—206’.

Притом треба нагласити да нисмо подвлачили никакву разлику између пошиљки робе и звечећег новца који је слат под истим условима.

Напомињемо да облигацију о превозу робе налазимо и у десетом документу, који садржи обновљену обавезу о превозу и испоруци 46 бивољих и 8 говећих кожа заосталих на путу:

„*obligando se et bona sua omnia promisit et conuenit dictas 46 coriorum buffallinorum et petias octo bouinorum conducere seu conduci facere huc Ragusium eaque consignare seu consignari facere...*“ — Div. Not. 133, 230.

¹⁶³ Претставу о томе добијамо из следећих одломака:

„*Pouemu pismu aliti scrittu neka se sna kako (име крамара) primismo ... od (име упутитеља и списак робе) sa koje recene (врста робе) oblegauamose sa sviem nasciem dobriema sadagniem i posleghniema natovariti ix koliko prie i poslati (име прилаоца) svekoliko liepo, zielovito i potpuno suho i dobro conditionano kako i smo primili od (име упутитеља) i tako ih imamo pridat...*“ Div. de foris, lib. 61, 66’—68.

„*Ja (име крамара) obleguam samoga sebe i sua moia dobra sadagnia i posliednia diegodi se nachiu da... imam ponieti i pridati...*“, „... *per consegnare... asciuto e ben conditionato*“, „... *per consegnare... tutto per pieno ben conditionato*“, „*kad sue potpuno i dobro conditionano pridamo*“.

¹⁶⁴ Напр., „*to ie sa conat od compagnie recenoga Sima (uputitelj) ... i ioscte ... sa conat gniegou proprio*“ — Div. de foris, lib. 101, 90—92’.

¹⁶⁵ Напр.: „*odnietih i pridati u oui nasc sadagni put*“ (за робу и новац). Div. de foris, lib. 101, 90—92’.

„*da sada u oui put imam poneti*“ (за новац). — Div. de foris, lib. 91, 126’—127.

„*per consegnare... di questo presente uiagio*“ — Div. de foris, lib. 49, 69’—70.

Div. de foris, lib. 61, 66’—68, напомена бр. 139.

Div. de foris, lib. 30, 206—206’, напомена бр. 79. „*s paruiem kognima koi doghiu*“ — Div. de foris, lib. 120, 37’—38.

О року превоза говори и уговор склопљен на пет година између групе крамара и деветорице јеврејских трговаца 1602 године:

Овај докуменат био је обично писан нашим језиком, ћирилицом или латиницом, а само изузетно талијански.¹⁶⁷

Роба коју је крамар примао у циљу одашиљања није одмах одлазила. Тешкоће у набавци коња често су проузроковале њено одашиљање у више пратија.

Један дубровачки трговац пише из Новог Пазара свом кореспонденту у Дубровник: „Oudi se nahodi G. Nica Marini od gniegoua conta illiti segna ouega $\frac{N}{M}$ (у овалу) vriechia vune No 198; od onomadne natouari Vuizza Marchouich gniesco touara ueoma mallo, oudi nesta chirie“.¹⁶⁸

Постепено одашиљање робе, њено слање у мањим партијама, било је условљено и квотирањем расположивих коња, које је омогућавало крамару да пошаље само један део примљене робе, саобразан квоти додељеној пошиљаоцу или власнику.

Матко Ивановић, дубровачки трговац из Прокупља, послао је свом кореспонденту 276 бивољих кожа, 170 говеђих, и око 240

„Исто тако, речени Ђура и Томаш, крамари, обећавају и обавезују се да ће превозити овамо у Дубровник (за Дубровник) у свако доба (или по сваком времену) како лети, тако исто и зими сву робу која ће бити достављена њима или њиховим крамарима у Скопљу у року од месец дана, а робу достављену у Софији у року од 40 дана, сем у случају оправдане сметње“.

„Parimente li detti Giuro et Tomaso Cramari promettono et si obligano condur qui in Ragugia d'ogni tempo tanto di estate quanto d'inuerno tutte le robbe, che a essi o a loro cramari saranno consegnate a Scopie in termini di un meso, et le robbe di Sofia in termine di giorni quaranta, salvo sempre giusto impedimento“. — Div. Not. lib. 130, 181'—182.

¹⁶⁶ Напомена бр. 94, 96'—7.

¹⁶⁷ Од наведених девет докумената талијански су могла да буду написана само два, пошто су тако преписана без икакве изричите резерве. Први се односи на неписменог крамара, а други је потписан српски. Штавише, није сигурно да је иједан од њих у свом оригиналу био на талијанском. Једновремено подвлачимо да се у овим документима налазе само седам бележака канцелара или потписа који нам дају потпуно сигурне податке о језику. Код два документа преписана латиницом стоји:

„qui recognouit cedulam hanc esse illirico caractere...“ — Div. de foris, lib. 49, 69'—70; и „scripta in seruiano caractere“. — Div. de foris, lib. 91, 126'—127.

Код документа преписаног талијански а потписаног латиницом, стоји: „la sopradetta sottoscrizione fatta e scritta in seruiano“. — Div. de foris, lib. 49, 76'—77.

Погледајмо четири документа, преписана латиницом. На првом налазимо потписе крамара ћирилицом, а потписе трговаца-сведока латиницом. — Div. de foris, lib. 120, 37'—38; други је потписан латиницом од стране крамара, а талијански од тројице дубровачких трговаца — сведока. Њему претходи текст „Sequitur subscriptio in lingua seruiana“. — Div. de foris, lib. 107, 25—25'. На трећем налазимо потписе два крамара, од којих је један „is Cipillize“, преписане ћирилицом, док се два трговца-сведока потписују талијански. — Div. de foris lib. 101, 90—92'. Исти је случај и са четвртим, у коме су два крамара потписана ћирилицом, а сведоци талијански. — Div. de foris, lib. 61, 66'—68.

¹⁶⁸ Div. de foris, lib. 95, 143'—144.

товара вуне. Сазнавши да је његов кореспондент примио само 44 бивоље коже и 35 врећа вуне, писао је: „sato se chiugniu ueoma da-'e tolico malo dosclo, ma zienu da-chie biti do sada doch i suocolicho“.¹⁶⁹

Gio de Viti, дубровачки трговац из Новог Пазара, писао је свом кореспонденту у Дубровник:

„Vidim koliko uam ie do sada uuna dosclo scto mie drago ciuti, tolicogier xudim ciuti da uam bude doscio uas compimenat od uascieh uuna, to ies uuna uurechia sto i duadesti i osam.“¹⁷⁰

Из изложеног видимо да је крамар понекад предавао кирицијама далеко мање партије робе но што их је сам примао.

Кириције које су превозиле робу коњима добијале су за сваку партију робе коју су преузимале одговарајући докуменат — *Teschery*, „*Teschery*“ или како се то на једном месту зове „*littera missiua*“.¹⁷¹ Тескера је служила кирицијама не само као упутно писмо на основу кога је прималац био обавештаван о роби која му је донета и свом дуговању на име кирије, већ и као путна исправа, тј. као докуменат о пореклу робе, доказ да роба коју кириције преносе путем није украдена. Усто, тескера је истовремено била и доказ о садржају усменог уговора склопљеног између упутитеља робе, трговца или крамара, и кириције или њиховог вође. Функција и значај тескере најбоље се види из следећег документа:

У писму дубровачке владе од 23 VIII 1685 године стоји да је Мехмет Ага који је био у Стоцу, на мостарском путу, тражио од кириција „да сваки коњ са робом буде праћен од њеног сопственог трговца.“ За тај захтев дубровачка влада каже: „што је немогуће да се учини, пошто наши трговци предају њихову робу крамарима у Београду, Софији, Новом Пазару, Прокупљу и другде, а затим крамари шаљу речену робу према томе колико нађу расположивих коња са којима шаљу тескере из којих се види не само име чија је, (роба) већ такође број и тежина ове робе.“¹⁷²

Од десет тескера које смо нашли, све се односе на вуну послату из Новог Пазара у Дубровник. Из њих видимо да су тескере садржавале следеће податке: датум експедиције, адресу

¹⁶⁹ Div. de foris, lib. 50, 230—231.

¹⁷⁰ Div. de foris, lib. 97, 215'—217'.

¹⁷¹ „Due teschere siue littere missiue“ — Div. de foris, lib. 64, 163'—164'.
О пореклу и значају речи, тескера види: Елезовић: Турски споменици, књ. I, св. 1, стр. 813.

¹⁷² „dalli nostri mercanti a questa scala uolendo detto Mehmed — agha, che ogni cauallo con le robbe sia accompagnato dal suo proprio mercante, il che è impossibile à fare perche i nostri mercanti consegnano le loro robe alli cramari in Belgrado, Sofia, Nouo passaro, Procupie et altroue e poi i cramari mandano dette robbe secondo possono trouar la commodità dei caualli con li quali mandano le teskere per le quali si uede non solo il nome di chi sono ma anche il numero et il peso delle dette robbe.“ — Lett. di Lev., lib. 64, 237—238.

лица коме је роба била упућена, име и презиме кириције који је преноси, податке о врсти и квалитету робе, њеном паковању и ознакама, податке о броју товара и њиховој тежини, као и индикацију о износу кирије и суми коју прималац робе има да исплати. Тескера је била издавана и потписивана од стране пошљаоца, трговца или крамара. На двома од њих наилазимо на потписе крамара (Stoiana Baicetichia i Vuizze Marcouichia), а на осталим су потписи трговаца (Marco Miroslauich i Gerolimo di Simone).¹⁷³

Сви преписи тескера којима располажемо написани су нашим језиком. Два од њих имају пропратну белешку канцелара из које се види да су оригинали били написани ћирилицом.¹⁷⁴

Из једног документа, цитираног у поглављу о поремећајима караванског саобраћаја који су долазили од самих Дубровчана, видимо да је на тескере понекад стављан печат пошљаоца.¹⁷⁵

Предаја робе кирицијама, тј. издавање тескера од стране самог трговца, не значи да је самим тим крамар као фактор караванског саобраћаја био елиминисан. Из поглавља које говори о накнади крамару видећемо да је и у том случају транспорт обављан уз помоћ крамара, који се старао о каравану.

Када је трговац — пошљалац сам слао неку робу, тј. кад су кириције примиле и утовариле робу поверену крамару, пошљалац је извештавао о томе трговца коме је она била намењена. Најчешће је прималац робе био обавештен о пошљаци путем обичних писама. Поред њих постојао је и специјални извештај о утовару, који се у једном документу назива „nota od touaregna”.¹⁷⁶ Такав извештај налазимо у прилогу многих писама.¹⁷⁷

На овакву ноту вероватно се односи следећи одломак изјаве једног сведока: „Jucera iskasce Antun Stella od Luke Ivana Bosckouicha da mu pod piscie scrit scto mu ie touario cosce i biuoli i gniescto malo aspri...”¹⁷⁸

Кад је кириција стигао с робом до Дубровника, он није улазио у град. Сва роба која је долазила из Турске морала је да пробави неко време на карантину, из здравствених разлога, да се

¹⁷³ Div. de foris, lib. 64, 163'—164', 154'—157'; lib. 65, 173—173'; lib. 97, 190—190' i 190'. Чињеница да се све сачуване тескере односе на пут Нови Пазар — Дубровник, указује на то да је за извоз из јужне Србије ова етапа пута углавном третирана као јединствена целина. С друге стране то показује да су се кириције смењивали у Новом Пазару.

У документу Div. de foris, lib. 98, 129—134 налазимо изводе десет других тескера који се тичу вуње послате из Поштице за Нови Пазар.

¹⁷⁴ „scripte seruiano caractere”. — Div. de foris, lib. 97, 190—190'.

„scripta in caractere seruiano”. — Div. de foris, lib. 65, 173—173'.

¹⁷⁵ Напомена бр. 553.

¹⁷⁶ Acta XVII, 51, 1904, br. 10.

¹⁷⁷ Напр. Div. de foris, lib. 94, 117—118.

¹⁷⁸ Acta XVII, 51, 1911, prilog br. 6.

не би са њом пренеле заразне болести, тј. морала је да буде предана специјалној установи — Лазарету.

Лазарета је било 5, тј. 5 одељења овог карантина.¹⁷⁹ Четири од њих била су у једној згради, на Плочама, а пети, „Lazaretto pocho”, био је испод куле Минчете.¹⁸⁰

Заједно са робом, у Лазарете су смештани и дубровачки трговци и друга лица која су ишла из Турске у Дубровник. Тако, напр., један дубровачки трговац из Новог Пазара пише да су његове књиге вересије „овде код мене у Лазарету и ради конгумације не могу их одмах показати, што ћу учинити кад будем слободан.”¹⁸¹

Роба која је била у Лазаретима није била ван промета. Она је само морала тамо да остане прописано време. У току њеног лежања њен власник могао је да је прода.

Никола Иваниш, који је дошао са Леванта и налазио се у првом Лазарету, на Плочама, продао је „осамнаест пакета црвеног воска који је био у првом Лазарету, и 39 говеђих кожа које су биле у том Лазарету.”¹⁸²

Погледајмо како је у тим условима, кад није могао да уђе у град, кириција предавао робу трговцу коме је била упућена. Он није морао зато да губи време и да пролази кроз карантин. Предавши робу у Лазарет, кириција је скидао са себе сваку одговорност.

Управа Лазарета обавештавала је трговца о приспећу робе достављајући му специјалну признаницу — confessu. У писму упућеном из Дубровника за Нови Пазар стоји: „Oudi imamo na paruomu confessu 28 vuriechia, na drugomu 74 koie su sapisane, a na trechiemu u koiem su (. . .) niekie peset”.¹⁸³

¹⁷⁹ Div. de foris, lib. 95, 174—175.

¹⁸⁰ „nel quinto Lazaretto sotto Mincetta” (1629) — Div. de foris, lib. 48, 37'—38. У једној облигацији, издатог 20 јуна 1670 године, стоји да се вуна има упутити „ouoga lietta... to ies da bude oudi vuna u paruomu, drugomu i trechiemu Lazaretto koi budu redom sapisani”. — Div. de foris, lib. 106, 187—188. — Лука Пасаревић, дубровачки трговац из Новог Пазара, спомиње у свом тестаменту да „nel Lazzaretto di No primo alle Plocce sono di conto mio sacca quaranta due di lame et in un altro di detti Lazzaretti sacca quaranta tre di medeme lane.” — Test. not. lib. 68, 18'—20.

¹⁸¹ „li libri delle ueresie li quali sono qui da me à Lazzareto e per rispetto della contumacia non li posso presentare subito, che sarò libero li presenterò.” — Div. de foris, lib. 97, 250'—265. — „suscriptus Mattheus Blasij Natali existens ad contumaciam in lazzaretis ad Plocias.” — Div. de foris, lib. 89, 131—131'.

¹⁸² „Nicolaus Ivannis... nuper peruentus e partibus orientis, et modo existens ad confine Lazzaretti primi ad Plocias” продао је „decem et octo colla cerae rubeae existentibus in primo Lazaretto nec non petias triginta nouem coerorum bouinorum existentibus in dicto Lazaretto”. — Div. de foris, lib. 109, 130. Пажња, постоји двострука нумерација листова.

¹⁸³ Div. de foris, lib. 69, 22'—32.

По свој прилици је и исплата кириција вршена преко Лазарета, тј. преко његовог шефа, капетана од Плоча.¹⁸⁴

Из свега изложеног, видимо да су постојала два одвојена света везана Лазаретима: с једне стране сам Дубровник, с друге стране његово предграђе Плоча, где су боравили крамари и кириције и његов ограђени део „Табор“¹⁸⁵, где су долазили каравани и где су се образовали нови, који су одлазили. Зато се у облигацијама појединих трговаца, између осталих трговачких центара, појављују и Лазарети као место испоруке.¹⁸⁶

Стављање робе увожене из Турске у Дубровник под карантин било је скопчано с извесним трошковима за власнике, пошти-

¹⁸⁴ Да је капетан од Плоча имао у својим рукама и под својом влашћу робу депоновану у Лазаретима видимо из докумената који се односе на секвестар вуне под карантином. Тако, напр., у једном таквом документу, из 1664 године, стоји: „Ivan Rivierius известио је да је секвестрирао оно што је држао у својој власти и рукама Раде Ђорђић капетан од Плоча, све ствари и робу које су биле у Лазаретима од власништва (име трговца) од којих ствари постоји инвентар код реченог капетана.“ „Ivan Rivierius retulit se sequestrasse in posse et manibus Radi Giorgi capitanei Plociarum, omnes res et effectus existentes in Lazaretis de ratione (име трговца) et de quibus extat, inventarium penes dictum capitaneum.“ — Div. de foris, lib. 99, 173'—173b'.

Наводимо још неколико таквих докумената из других година.

Из године 1659 — „sequestrasse in posse et manibus Vincentij Leonardi, et Radi Glegieuch omnes lanas existentes in Lazaretis sub custodia dicti Vincentij et omnes pecunias penes dictum Radum de ratione...“ — Div. de foris, lib. 93, 37'—37'. — Из године 1660 — „...sequestrasse in posse, et manibus Vincentij Leonardi omnes lanas existentes in Lazaretis de ratione...“ — Div. de foris, lib. 95, 25. — Из године 1661 — „sequestrasse in posse et manibus Vincentij Leonardi, et Eliae Veselicich omnes lanas existentes in Lazaretis sub custodia dicti Vincentij et in posse et manibus dicti Eliae omnes lanas, pecunias, res et effectus de ratione...“ — Div. de foris, lib. 96, 105'—106. — Из године 1669 — „omnes lanas existentes in Lazaretto sub custodia Lutiani Nicolai Cervae de ratione...“ — Div. de foris, lib. 104, 233.

¹⁸⁵ Рад 129, 121; Упореди Војновић Л.: *Дубровник и османско царство*, Београд 1898, стр. 125—6.

¹⁸⁶ Група трговаца која је пословала у Новом Пазару обавезује се „doniet i platiti oudi na konfinu na Plociah...vrechia duadesti vune fine, koju vunu jedan od nas ima doniet i oudi od parueh vuna coie ouo godiste doghiu na Lazaret signiem ouiem S. M.“ — Div. de foris, lib. 94, 158'—9. У облигацији трговца из Прокупља постоји факултативна обавеза да врати новац или испоручи вуну. У случају да обавезу измири у вуну, ову мора „consegnare in Lazaretto“. — Div. de foris, lib. 94, 281—1'.

Mihael Georgij, по свој прилици дубровачки трговац из Софије, обавезао се да испоручи коже „consignandis hic Ragusij franchis ab omni expensa predictis creditoribus.“ — Deb. Not., lib. 97, 81.

Једна трговачка компанија из Прокупља обавезује се „poslat mu ie i consegniat mu ie oudi na Plocie.“ — Div. de foris, lib. 104, 1. Браћа Петроу, из Прокупља, обавезали су се „pridat oudi u Dubrouniku na lazaretiem“ уговорену вуну. — Div. de foris, lib. 107, 46'—47'. Andrea Joannis Bianchi, дубровачки трговац из Приштине, обавезао се да испоручи вуну „consignandis hic ad Plocias ad infrascripti emptoris expensans“, на трошкове горе споменутог купца. — Div. Not., lib. 136, 126'.

љаоце или примаоце те робе. За боравак робе у Лазаретима плаћана је одређена такса.¹⁸⁷ Сем тога, у вези са доношењем робе у Лазарете било је и издатака око њеног преноса до ове установе, и поновног транспорта из Лазарета у град.¹⁸⁸

Увоз робе из Турске у Дубровник био је везан и за друге трошкове. Тако, напр., од ове робе наплаћивано је 1% њене вредности. По К. Војновићу, ова „караванска царина“ наплаћивана је од дубровачких трговаца „за сваку потпуну каравану“.¹⁸⁹ Ова царина узимана је на основу процене целокупне вредности извошене од цариника и убележене у „libri della stima di un per cento della douana grande di Ragusa“.¹⁹⁰

Пошто је приспела роба поново мерена, постојао је и издатак за мерину.¹⁹¹

¹⁸⁷ Напомињемо да ова такса није уведена тек 1627 године као што то каже К. Војновић — Rad 129, стр. 121 — Она је наплаћивана већ 1612, што се види из цитата узетог из Div. de foris, lib. 26, 29'—31'.

¹⁸⁸ У неким обрачунима налазимо следеће ставке: „Per lazaretto a g-ti 6 sopra sacha“ „A fachini dell detto Lazaretto a g-i 2, 2/3 per sacho“ „A fachini per caricarli e portarli in citta“. Div. de foris, lib. 100, 100'—101'. „Per bastasia agli fachini“. — Div. de foris, lib. 44, 208—208'.

„Sa prinet recene touara 6 i sa tabora u Lazaret“. „sa bastasciu (пре-нос) od vrechia peset i osam donietih na magazijn u grad.“ „Sa Lazaret na vriechia 6 po gr. 4 vrechia 8 po 2 1/2 vriechia 20 po gr. 3 vriechia 25 po gr. 2 parvula 27 vrechia 11 po gr. 4“. — Div. de foris, lib. 26, 29'—31'. У једној облигацији стоји „sa kiriu sa lazaret i diouonu“ „sa kiriu koliko sa diouonu i ostale spenze“. Div. Not., lib. 140, 20'—21. У једном писму дубровачког поклицара каже се „quanto importerat la douana et lazaretto al nostro Publico“. — Acta XVII, 91, 2233, br. 12.

¹⁸⁹ Rad 126, стр. 120.

¹⁹⁰ Div. de foris, lib. 40, 224—225. Ту се помињу књиге из 1616 и 1617 године. У другом документу из 1626 године стоји:

„per Dogana de uno per cento stimato ducati 460 a un per cento“. — Div. de foris, lib. 44, 208—208'.

Издаатак за царину од 1% налазимо и у документу који се односи на 1612. годину а где се помињу и други ситнији трошкови „sa diouonu intratu ad vrechia 84 stimane sa d. 504 iedan po sto, skor od munite, i police i lazareta od una (вуна?) sa rattu od tabora“ у износу од 14 дуката. — Div. de foris, lib. 45, 1—4'.

Поред ове царине, плаћено је 22 октобра 1622 год. „sa nouu impostu tesaulierem (благајницима Свете Марије) 1/4 posto od pratexi scto poslasce godiscta minutoga is Leuanta“ у износу од 4 дуката и 30 гроша. Div. de foris, lib. 45, 1—4'.

Напомињемо да се, поред ових редовних дубровачких дажбина, помињу и неке ванредне. Тако, напр., из једног обрачуна видимо да се међу трошковима учињеним у Дубровнику године 1621, за рачун браће Мили, дубровачких трговаца из Прокупља, налази издатак „sa suplimet od Lazareta od una (вуна?) sa rattu od tabora“ у износу до 14 дуката. Div. de foris, lib. 45, 1—4'.

¹⁹¹ Напр. „sa primierit vrechia i consegnatijh Nicoli, to bastahom (од тога носачима) cetarnaes, a Pesaturu gr. deset“. — Div. de foris, lib. 26, 29'—31'. „per peso“. — Div. de foris, lib. 44, 208—208'.

У једном документу каже се да се један дубровачки трговац обавезује да врене са вуном „mandar a nome suo da Procupie...qual S-r Gio douera riceuerli con pagar le vitture, lazaretto, fachini, e altre spese, sino

Поред трошкова који су чињени на сву увожену робу, постојали су и специјални трошкови само за поједине врсте робе, као што је то био случај с воском.¹⁹²

al peso con mettermi in conto e lui douerà riceuerle franche e libere in Lazaretti d'ogni spesa sino al peso." — Div. de foris, lib. 122, 84'—86'.

У документу у коме налазимо најпотпунију листу разних издатака за вуну пристелу у Дубровник, између осталих цитираних делова, стоји: „Sa bastassiu od vrechia ossamnaes donietih u svonik, ususcitijih i insakavat i spagh sa sascitijih". — Напомињемо да је у звонику сушена не само вунa већ и жито. — Div. de foris, lib. 26, 29'—31'.

¹⁹² У обрачуну трошкова за пријем 10 пакета жутог воска, поред наведених општих издатака, постоје: „per datio a jemino a grossi 30 la somma" и „per gieto (такса на восак?) in questa dogana a gr. 12 per somma". — Div. de foris, lib. 44, 208—208'.

III. ФОРМИРАЊЕ И ВЕЛИЧИНА КАРАВАНА

Појединачне пошиљке робе које су крамари преузимали, или које су сами трговци слали пут Дубровника, најчешће нису биле велике. Погледамо ли нађене податке о таквим пошиљкама вуне, најмасовније извозне робе из јужне Србије, видимо да су ове у највећем броју случајева биле сасвим незнатног обима. 57,8% свих пошиљки отпада на пошиљке испод 25 тавара, а ако за границу узмемо 75 тавара, видимо да је 82,2% свих пошиљака било испод овог плафона. Сасвим изузетно појављују се пошиљке преко 200 тавара, и то само у два случаја.

Пошиљке вуне послате из јужне Србије преко крамара.¹⁹³

Број тавара у једној пошиљци	Број пошиљки те величине	На ову врсту олда % свих пошиљака
1—25	52	57,8%
20—50	9	10%
50—75	13	14,4%
75—100	6	6,7%
100—125	4	4,4%
125—150	2	2,2%
150—175	2	2,2%
175—200	—	—
200—225	1	1,1%
225—250	1	1,1%
Свега обухваћено пошиљака	90	100%

Ове пошиљке релативно ограниченог обима не треба изједначавати са караваном, како су то чинили поједини аутори. Полазећи од крамарских уговора, тј. од појединих пошиљака, они су закључили да су каравани били незнатног обима. Уствари ове пошиљке нису ишле свака за себе. Таквих случајева било је само у густо насељеним крајевима, на сеоским путевима у непосредном залеђу градова, где је постојала сигурност слична оној у самим градовима. На дужим путевима који су пролазили кроз несигурне крајеве долазило је до њиховог груписања. Тек те груписане пошиљке на дугим и спасним путевима биле су караван.

¹⁹³ У ову табелу нису ушле многобројне пошиљке чије је слање предвиђено у задужницима, тј., облигацијама, пошто нисмо сигурни да ли су споменуте количине уопште послате и да ли су послате одједном или у више махова.

Сваки караван је претстављао веће груписање товарних коња и путника.¹⁹⁴

Низ околности условљавало је стварање каравана. До тога је долазило из следећих разлога:

Прво, груписање пошиљки вршено је готово аутоматски, услед огромне количине робе која је слата у правцу Дубровника. Логично је било да се та роба групише ради снижења транспортних режиских трошкова.

Друго, груписање је настајало и услед сезонског момента, пошто је највећи део робе отправљен у летње доба и рану јесен, док је отпрема робе у зиму, позну јесен и рано пролеће била готово немогућна. Треће, роба која је слата претстављала је знатну вредност, а путеви су пролазили кроз шуме и планине пуне хајдука и разбојника, те се питање обезбеђења робе и људи нужно постављало. Први корак ка обезбеђењу робе било је њено окупљање у караван, јер је тиме повећаван број њених пратилаца. Боље обезбеђење постизало се само уз припомоћ специјалне оружане пратње већих размера. Да би се трошкови које су овакве пратње изискивале могли исплатити, тј. да би се омогућило солидно обезбеђење не само транспортоване робе већ и путника, било је потребно да се ови претходно групишу.

Задржимо се детаљније на количини транспортоване робе, на времену кад су каравани ишли, и на опасност која је претила од хајдука и разбојника, тј., на оним околностима које су играле пресудну улогу у формирању каравана. Што се тиче начина на који је безбедност каравана била постизана, то питање обрађујемо у следећем поглављу.

1. Количина транспортоване робе

Дубровачки трговци извозили су из јужне Србије и Бугарске велике количине робе. О укупном износу тог извоза можемо добити само приближне претставе. Тако напр. из књиге осигурања утврдили смо да је осигурани дубровачки извоз за Италију

¹⁹⁴ Да се назив караван односи само на такво груписање путника и робе видимо и по пореклу саме те речи. По Великој совјетској енциклопедији она долази од староиранске речи карбан. Буквално значење ове речи је обезбеђење трговине, „охрана трговли“.

Најбољу претставу о каравану као групацији створеној у циљу осигурања транспортоване робе и путника добијамо из извештаја Француза J. de Gamere. У том извештају он говори о свом путовању по Европској Турској, негде у периоду од 1806—1813 године. Он каже: „Кириџије држе обично по 2, 4 или 8 коња, како ко и; а трговац погађа колико му је потребно, те тако саставља караван. Све су кириџије оружане као да ће на војску, тако да уз караван иде пратња од 20 до 80 људи и више, према величини каравана. У тој пратњи је довољно снаге да се караван мо-

главних артикала извожених из јужне Србије и Бугарске износио у товарима:¹⁹⁵

Године	Товара вуне	Товара говеђих кожа	Товара бивољих кожа	Укупан број товара ова три артикла
1626	3.362	311	344	4.017
1627	2.811	1.073	502	4.386
1628	2.651	1.110	362	4.123
1629	1.468	1.525	329	3.322

Пошто су вуна и бивоље коже биле углавном извожене из јужне Србије и Бугарске, а ове бројке не обухватају неосигурану, као и у Дубровник увезену робу која је служила његовој сопственој потрошњи и потрошњи његове шире околине, и, најзад, пошто су из јужне Србије и Бугарске извожени и други производи, као што су, напр., кордовани, сахтиџан, восак и др., целокупни износ робе која је у тим годинама транспортована караванима из јужне Србије и кроз овај крај износио је око 1630 године, по свој прилици, око 3—4.000 товара. У каснијем периоду, око средине XVII века, он је био знатно већи.

Мада нам дубровачки архивски материјали не пружају довољно података за изучавање овог извоза узетог као целина, они нам бацају повремено светлост на поједине његове делове.

Неки документи дају обавештења о великом извозу појединих дубровачких компанија које су пословале у јужној Србији или Бугарској, други говоре о укупном извозу из Софије, трећи помињу количину робе која је застала услед већих поремећаја у караванском саобраћају. Сви ови ретки подаци, случајно сачувани у документима употребљеним у трговачким споровима и преписци дубровачке владе, упркос њихове парцијалности, омогућују нам да сагледамо целину.

Погледајмо податке о великом извозу појединих дубровачких трговачких компанија које су пословале у проучаваним крајевима крајем XVI и почетком XVII века, дакле пре Кандиског рата.

Из једног обрачуна са краја XVI века видимо да је један дубровачки трговац послао из Софије, 30 децембра 1590 године, 10.500 говеђих и крављих кожа. 15 јуна 1591 год. послао је 10.115 говеђих и крављих кожа, „con Radohna“, а 496, „con Alexa“.¹⁹⁶ Претворимо ли ове две велике пошиљке кожа у товаре, видимо да је прва износила 525 товара, а друга 531 товар.

же одупрети и најјачем нападу хајдучком. Кад су каравани мали, удружују се увек по неколико њих те саставе велики“. „Осим тога и нарочито на опасним местима караване увек прате трговци грчки и турски, који се користе проласком каравана да оду у једно или у друго место, те се пратња каравана и тим начином множи“. — Споменик 34, 143.

¹⁹⁵ Ова табела претставља прераду табеле објављене у брошури Димитријевић Сергије: Дубровачка трговина у Лесковцу... стр. 21.

¹⁹⁶ Div. de foris, lib. 5, 121—121'.

Из крамарске облигације о превозу робе потписане 3 октобра 1614 године у Софији, видимо да је Јасото Венчи тада послао у Дубровник 3.996 говеђих и 156 бивољих кожа, шта чини око 219,5 твара.¹⁹⁷

Из појединих ставки обрачуна који је Раде Сладојевић имао са Наталом Кавалкантијем, дубровачким трговцем из Софије, видимо да су Сладојевићу пристепеле 1616 године две партије робе из Софије, од којих је једна имала 162,5, а друга 25,5 твара кожа.¹⁹⁸

Године 1626 три велике дубровачке компаније које су пословале у Прокупљу извезле су само у вуни 1.060 твара.¹⁹⁹

У писму од 15 јуна 1638 године, послатом из Дубровника у Нови Пазар, стоји: „Oudi poceli su dohoditi vunne Latincichia i Bielocosovichia i pisciu im is Pasara da su ih natouarili vechie od touara 300“.²⁰⁰

Кад су поједини крупни дубровачки трговци могли да извозе из одређених места и у ограниченим временским раздобљима такве количине вуне и коже, јасно је да је извоз био врло велики, пошто су и други дубровачки трговци из истог места учествовали у овој врсти трговине, а усто је, на овом подручју, постојало неколико десетина извозних центара, међу којима се истичу и неколико врло великих, где су пословали Дубровчани.

Погледајмо податке који нам дају нешто целовитију слику о томе извозу, у време пре Кандиског рата.

Један Дубровчанин који је дошао у Нови Пазар 18 септембра 1613 године, где је одмах усиђилао бујурулдију паше босанског којом се одобрава пренос робе, јавља четири дана касније, 22 септембра „ako me pitaiu gnixoua prisuietla G. G.-a koliko se touara dosle diglo diglo se uechie od $\frac{ma}{3500}$ (3,5 hiljada) koie u prau koie put Focie“.²⁰¹ Дакле, за 4 дана послато је из Новог Пазара пут Фоче и Дубровника три и по хиљаде коња натоварених робом.

Године 1629, у време кад су Дубровчани водили борбу око нове дажбине, резима, коју су Турци хтели да наплаћују на извоз коже, и кад је наступио поремећај у караванском саобраћају, новопазарски кадија издао је хуџет у вези са захтевом за превоз 50.000 говеђих кожа,²⁰² што износи око 2.500 твара.

Те године су само Дубровчани извезли из Софије око 1.891 товар говеђе коже и 803 твара бивоље коже.²⁰³

¹⁹⁷ Div. de foris, lib. 30, 206—206'.

¹⁹⁸ Div. Not. lib. 134, 18'; Napomena br. 569.

¹⁹⁹ Димитријевић С.: Дубровачка трговина у Лесковцу... стр. 23.

²⁰⁰ Div. de foris, lib. 69, 22'—32.

²⁰¹ Acta XVII, 52, 1927, br. 3.

²⁰² „in proposito della pretensione dei dritti del transito sopra 50.000 cori bouini appartenenti alli Mercanti Latini. — Acta Turcarum 4207b.

²⁰³ Acta XVII, 51, 1905b, br. 3; Димитријевић С.: Дубровачка трговина у Лесковцу... стр. 27, напомена 73а.

Један Дубровчанин из Новог Пазара јавља свом кореспонденту у Софију, 19 децембра 1635 год., да је сва задржана роба, па и његових 3.000 кожа, тј. 150 твара коже, отишла пут града, сем сваке десете коже, коју је кул (турски чиновник) задржао. Једновремено наглашава да то чини толико да и 300 коња имају што натоварити, што значи да је тада прошло кроз Нови Пазар око 3.000 твара коже.²⁰⁴

На самом почетку Кандиског рата, пре 1 августа 1646 године, годишњи извоз из Софије износио је 500—600 твара говеђе коже, 1.250 твара вуне, и 250 твара бивоље коже.²⁰⁵

Из свих ових података видимо не само да је дубровачки извоз имао врло велики обим већ они исто тако оповргавају претпоставке о слабости дубровачке извозне трговине из јужне Србије и Бугарске, у време пре Кандиског рата, и умањују последице Млетачких напора у спречавању све трговине и значај конкуренције сплитске луке у односу на ове крајеве.

Целокупни обим дубровачке трговине у јужној Србији и Бугарској, а специјално извоз из ових крајева, достигли су свој максимум за време Кандиског рата (1645—1669). Тиме је овај рат утицао и на величину дубровачких каравана.

Обуставање трговине између Турске Империје и млетачких пристаништа на источној обали Јадрана, специјално Сплита, као и прекид сваке трговине између турских пристаништа, специјално Драча и Италије, довео је до пораста трговине која је ишла преко Дубровника.

Говорећи о Дубровнику, Рико пише да је Дубровник био врло сиромашан пре овог рата, али кад је овај рат почео „њихов град је постао канал којим производи мануфактуре из Венеције и целе Италије иду за Турску“.²⁰⁶

²⁰⁴ „rasmu ono scto e ostauio kul s Resim, anzi, kada doghie kognia 300 iuximau cesa natcuarit“. — Acta XVII, 36, 1782, br. 87. прилог.

²⁰⁵ Пошто је изворни докуменат подрешно прочитан и протумачен код Саказова: Стопанските врски между Дубровник и Бугарија през XVI и XVII стол. Софија, 1929, стр. 120, а ми смо се ослонили и позвали на Саказова у брошури Дубровачка трговина у Лесковцу... стр. 24, напомена 62, то овде доносимо исправку као и одломак оригиналног текста. Дакле, у том се документу не каже да је из Софије извожено годишње 10—20.000 говеђих кожа, у чему је дубровачка колонија учествовала са 5—6.000, као што стоји код Саказова, већ да је колонија од тога извоза узимала 5 до 6 хиљада аспри.

„Qui tutto il negotio non fa annualmente dieci in duodeci milla cori delli quali prende la collona aspri 5 in 6 milla fa di piu sacca dua milla cinquecento sacca di lana delli quali prende la colona aspri $\frac{12}{M}$ in $\frac{13}{M}$ e pelli 2000 buffalini delli quali prende dua in tre milla aspri“. — Acta XVII, 89 2215, br. 23а.

Треба подвући да колонија не помиње некакав изузетни пораст извоза настао у то време.

²⁰⁶ „Ces peuples estoinet fort pauvres avant la guerre entre Venetiens & les Turces... Mais depuis cette guerre, leur ville est devenue un canal par ou les manufactures de Venise & de toute l'Italie passent en Turquie

Овом приликом подвлачимо да је констатација Рико-а тачна само у односу на значај Кандиског рата за дубровачку трговину, али не и за стање које је владало пре овог рата, тј. двадесет година пре његовог пута.

Године 1653, у месецу септембру, нагомилало се у Новом Пазару услед забране извоза (јасака) 15—20 хиљада товара робе.²⁰⁷

Да бисмо боље сагледали колика је то количина робе, подвлачимо да она у данашњим мерама износи 2.700—3.600 тона, а да је тада за њен превоз било нужно употребити 15—20.000 коња.

О обиму дубровачког извоза из јужне Србије у време Кандиског рата сведоче и подаци о пословању једне крупне дубровачке компаније у Новом Пазару. (Biagio Zarglienovich i Gio Vitti.) Ова компанија извезла је у току 1660 и 1661 године 6.804 вреће вуне, тј. 3.402 товара, што износи око 306.000 кг.²⁰⁸

2. Време каравана

На величину каравана утицала је и чињеница да се роба која се имала извести није могла транспортовати у свако доба. На једној старни дубока јесен, зима и рано пролеће нису били погодни за каравански саобраћај, услед кише, блата, снегова и мразева, на другој страни, на слање каравана утицали су и други моменти: врућина, жетва, брање винограда, стрижа оваца и сл., те је зато каравански саобраћај и у доба лепог времена имао периоде јачег или слабијег интензитета.

Увозно-извозни каравански транспорт нужно се обављао у периоду од маја до октобра првенствено из метеоролошких ра-

... " Ricault: Histoire de l'état présent de l'empire ottoman, Amsterdam, 1670, str. 164.

²⁰⁷ Acta XVII, 34, 1767, br. 34, napomena br. 550.

²⁰⁸ Од ове количине набављено је:

Године	Одакле	Врећа
1660	У Н. Пазару и из широког подручја у околини	803
"	„Kupgleno u Pechi i Bagnax“	364
"	„U Pristini kupglieno“	598
"	„U Cossouu i Nouom Bardu“	158
"	„U Mitrouizzi cupglieno u diuersieh“	116
"	„Od targouazza u Nouom Pasaru“	800
	Свега	2.839
1661	„Od kupgne... u Nouom Pasaru i kontornu gniegouu“	967
"	„U Pechi kupglieno i Bagniah“	452
"	„U Pristinu kupglieno“	846
"	„U Cumanouu i Scopgliu kupglieno“	241
"	„U Nouomu Bardu i Cossouu cupglieno“	141
"	„U Mitrouizzi kupglieno“	146
"	„Od targouazza u Pasaru kupglieno“	1.172
	Свега	3.965

Div. de foris, lib. 97, 250'—265.

злога. У више докумената у којима дубровачка влада даје упутства амбасадорима у вези отклањања сметњи за одашиљање робе, наглашава се да сва роба треба да буде послата пре рђавог времена.²⁰⁹

У једном писму дубровачке владе стоји: „будући да није у вашем интересу да се из овог разлога касни са реченим слањем, да не бисте зашли у незгодну сезону, која вам не би дозволила тако лако да их доведете овамо“.²¹⁰

Да је зимско време била велика кочница караванског саобраћаја и време кад је он био најслабији видимо из других многобројних цитата у којима је подвучен овај моменат.

Тако, напр., у многим документима помиње се да роба треба да буде послата пре зиме.²¹¹

Говорећи о дубровачкој роби задржаној 1651 године због јасака, султанов ферман каже: „које би у противном случају трулиле на јавним путевима услед пљускова и непрестаног снега који у овим крајевима падају у време зиме.“²¹²

Транспорт робе вршен у позно јесење и зимско време имао је изузетан карактер и обављан је само онда кад су то прилике допуштале. Притом треба узети у обзир да је и сама цена превоза била већа у зимско доба, као што се то види у поглављу које обрађује питање трошкова караванског саобраћаја.

Да бисмо добили тачнију претставу о периодима најинтензивнијег караванског саобраћаја, прикупили смо и груписали по месецима све податке који говоре о времену фактичке експедиције појединих пошиљки, њима смо додали датирани уговоре са крамарима и тескере и на тај начин добили целовиту слику о

Месеци	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII
Каравани за Дубровник	4	2	6	2	4	18	23	7	11	10	4	2
Каравани из Дубровника	2	1	4	2	4	9	10	—	7	5	4	2

²⁰⁹ „prima di catiui tempi“ — Lett. di Lev., lib. 55, 201—202. — „prie negh pocnu dascdi i sniegoui“. — Lett. di Lev., lib. 55, 106—106'.

²¹⁰ „non tornando per l'interessi uostri che per detta causa si tardi piu col sudetto inuiamento per non indurui percio alla stagione contraria, che poi non ui permetterebbe cosi facilmente a condurgli qua“. — Lett. di Lev., lib. 44, 213—14.

²¹¹ Napr. Acta XVII, 34, 1767, br. 35. Lett. di Lev., lib. 44, 245—245', напомена бр. 45.

²¹² „le quali (merci) in caso contrario marcirebbero sulle strade publiche a motivo delle dirotte pioggie e continue nevi, che in quelle parti cascano nel tempo d'inverno“ — Trad. di Cap., 100 Ферман Мехмеда IV, str. 688—90.

времену одласка каравана. Овој првој колони супротставили смо бројчано дане чији се датуми појављују у књизи Ђумрука за 1635 годину у вези са робом послатом у правцу Србије, „trasse per Seruia“.

Погледамо ли горњу табелу, видимо да су у току године постојала само два периода интензивног караванског саобраћаја. Један је обухватао месеце јуни и јули, а други септембар и октобар. На први од њих отпадало је 44% свих каравана који су одлазили у Дубровник, а на други период 21,5%. Карактеристично је опадање караванског саобраћаја у месецу августу. Чак и они каравани који су нотирани у то време уствари припадају крају првог или почетку другог периода.

Основни моменат који је условио постојање ових периода била је припрема главних извозних сировина вуне и коже. Стрижа оваца вршила се двапут годишње, а коже су биле добро исушене и спремне на пут тек после летњих жега.

Задржимо се детаљније на питању стриже оваца.

Ако погледамо облигације трговаца из јужне Србије које садрже прецизније рокове за испоруку вуне, видимо да се као месец испоруке или њен крајњи рок појављује:

- у 1 случају март
- у 2 случаја април
- у 2 случаја мај
- у 13 случајева јуни
- у 5 случајева јули
- у 2 случаја август.

Сем најбројнијих случајева који се односе на јуни и јули, „Sa uas miesez Giugn“, „per totum mensem Junij prosime futuri“, „Sa uas Lugl“, у шест случајева појављује се као рок „u brieme od parue uune“.²¹³

Група дубровачких трговаца која је пословала у Новом Пазару прецизирала је у писмену од 26 маја 1659 год. „koiu uunu jedan od nas ima donieti oudi od paruieh uuna coie ouo godiste doghiu na Lazzaret segnion ouiem S. M.“²¹⁴

У другом документу стоји обавеза „jedan dio od paruieh vunna koie padu, a ostalo sue sa uas giugn parui koi imma dochi“.²¹⁵

Два дубровачка трговца који су пословали у Прокупљу и Крушевцу обавезали су се 30 марта 1659 год. да имају „dati i consignatti ouoga godiscta v Nouom Pasaru od parue vune coiu ucinimo i nabiamo u Krusceuzu aliti u Koponichu, biusci taco ostali od patta iliti sa uas giugn miesez parui choi doghie istoga godiscta“.²¹⁶

²¹³ Један дубровачки трговац спомиње у писму да ће послати „uunu paruosnu trauosnu“. — Div. de foris, lib. 48, 76—77.

²¹⁴ Div. de foris, lib. 94, 158—159.

²¹⁵ Div. de foris, lib. 67, 167—169.

²¹⁶ Div. de foris, lib. 94, 187—8.

Наведени и остали документи показују да је стрижа вуне почињала у мају а да су прве пошиљке нове вуне испоручиване и стизале у Дубровник у месецу јуну.

Да је прва стрижа обављана крајем маја и почетком јуна видимо из друга два документа који изричито говоре о томе.²¹⁷

Да је време каравана било условљено временом стриже видимо и из писма упућеног 19 октобра 1651 из Прокупља у коме се каже да један дубровачки трговац није могао послати сву тражену вуну свом наредбодавцу у Дубровник пошто није добио новац на време.²¹⁸

У време бербе дубровачки трговци који су имали велике винограде²¹⁹ нису имали времена ни за набавку вуне, ни за одашиљање робе ни за рачуне.²²⁰

Сви ови сезонски моменти који су спречавали одржавање уједначеног караванског саобраћаја у току године и везивали га за одређене повољне периоде утицали су на величину каравана. Да би се сва извозна роба транспортовала у споменутих релативно краткотрајним периодима, у ово су се доба транспортна средства максимално искоришћавала.

3. Опасност од хајдука и разбојника

Да бисмо добили слику о стварној опасности од напада хајдука и разбојника, која је тада постојала за робу транспортовану караванским путевима, издвојили смо све оне документе који се односе на хајдуке и разбојнике на путу Дубровник — Цариброд. За период XVII века нашли смо 39 таквих докумената.²²¹ Из њих видимо да су се на овом путу могле срести свуда ван градова хајдучке и разбојничке дружине, а да су постојали и отсеци на којима је то била честа појава. Да би смо локализовали ова изванредно опасна места, изнећемо податке о присуству хајдука и разбојника дуж споменутог пута.

Прво велико разбојничко гнездо на путу од Дубровника до Цариброда била је планина Чемернjo, између Гацка и долине

²¹⁷ У писму датираним 11 јуна 1659 године у Приштини каже се „Paka su dascdi suaki dan, da se ne-mosce ni strik ni ueselit“. — Div. de foris, lib. 94, 244—248.

У писму датираним 24 маја 1659 год., у Прокупљу, стоји: „Acho me pitate. jeli-se pocelo strich vunna, josc nie chaco uaglia.“ — Div. de foris, lib. 94, 163—164.

²¹⁸ „Ja bix bio radij da-sam mogho nachi uune sa suekoliko, ma nie-smo mogli ne biusci useli ouj dinar u brieme“. „Scto-ui-smo ueinili, digli-smo u brieme i uputili“. — Div. de foris, lib. 82, 264—264.

²¹⁹ Димитријевић Сергије: Дубровачка трговина у Лесковцу... стр. 19.
²²⁰ „I to drugho, reko-mie, agiustachiemo-se suekoliko. Nego-sam sada oko uina u presci“. — Div. de foris, lib. 82, 264—264.

²²¹ У књизи Самарџића Радована: Хајдучке борбе против Турака у XVI и XVII веку цитирано је само пет од ових докумената, и то без рођења сигнатуре извора. Превод једног од њих објавио је исти аутор у Историском прегледу, 1954, бр. 4, стр. 72.

Сутјеске, за коју Хејов путописац (1626) каже да је покривена великом шумом, да у њој има тесних пролаза, и да су у њу повлаче разбојници, тако да се путници „не усуђују да прођу њоме до са караваном или у пратњи амбасадора. Више од двеста лица придружила су нам се када смо ту прошли”.²²²

Следећи изванредно опасан крај била је планина Звијезд, између Пљеваља и Пријепоља, за коју писац Хејовог путописа (1626) каже да је пуна разбојника, што чини пролаз јако опасним, и „да зато нико њу не прелази без пратње“. У једном писму послатом из Новог Пазара 1614 године говори се да је ту, између Пљеваља и Пријепоља, у месту званом Гранчије, убијен и опљачкан војник Радоња, који се враћао из Цариграда.²²³

Од Милошева до Новог Пазара протезала се опасна зона преко планине Јадовника, Сјенице и Рогатичких шума.

Читава планина Јадовник, па и сам пут, били су покривени шумом. Лефевр (1611) спомиње да су ту имали такав страх од разбојника да су на том делу пута морали да сјашу и иду пешице држећи у руци пиштоље и аркебузе.²²⁴ Године 1638 дубровачки поклицари који су путовали за Цариград јавили су из Новог Пазара да се нигде нису плашили разбојника сем у зони ове планине „од Милошева до Милошевог Дола, где су нам пастири саопштили да су видели у планини око 30 људи.”²²⁵

Један од разлога за постојање ове опасне зоне од Јадовника до Рогатичких шума, налазимо код Лефевра (1611). Он каже да се на југу од Сјеничког поља налазе планине које се протежу до Албаније и да су оне пуне разбојника. Зато је њихов караван ту скренуо у лево, што даље од тих планина.

Рогатичке шуме спомињу се у два документа. Из првог од њих видимо да су дубровачки поклицари кад су били у Рогатцу 1655 године, били врло обазриви због 40 кесеџија који су чекали њихов караван.²²⁶ У другом документу, у писму од 12 VII 1670 дубровачки поклицари јављају да су путем од Пљеваља до Новог Пазара „имали грдан страх од хајдука и харамџија који се у великом броју налазе свуда по шумама а нарочито у Рогатичким шумама пошто су их биле виђене око три скупине.”²²⁷

Велику опасност је претстављала и Горња Топлица, такозвана Тесна Топлица. Говорећи о путу кроз ове пределе, Лефевр (1611) каже да је овај планински крај, обрастао шумом и шикаром,

²²² Превод текста из Споменика XXXVII, стр. 93.

²²³ Acta XVII, 91, 2234, br. 6, napomena br. 359.

²²⁴ Glasnik zem. muzeja XIX, 477.

²²⁵ „habbiamo pasato senza paura di ladri for che di Milosceuo in Milosceuo do doue ci rifferirno d'hauer vist nelle Montagnie i pastori da trenta persone“. — Acta XVII, 91, 2231, br. 16.

²²⁶ „si anche perche una spia ne uenne a riferire che nelli luoghi stretti di detta contrada si trouano da quaranta chiesegie che aspettauano il carauano et il tributo.“ — Acta XVII, 89, 2212, br. 5.

²²⁷ „... Per uiaaggio da Plieuglie fino qui habbiamo hauto gran paura da xaiduci e xaramie che in quantita si troua di quelle e queste foreste et in

згодан за разбојнике и опасан за путовање. Осврћући се на планине Тесне Топлице писац Хејовог путописа (1626) каже да се из њих не могу истерати разбојници, јер, кад их гоне, повлаче се у Албанију, и ту су безбедни.

У вези са разбојницима и опасностима пута врло често помиње се Топлица и Топлички пут.²²⁸ Тако, напр., године 1623, дубровачки поклицари пишу да су чули да се разбојници, „gente cativa“, налазе у знатном броју у Топлици и да су тамо пре кратког времена убили неког Турчина, једног од главних софијских трговаца, који је са 100 товара робе ишао за Сплит.²²⁹

Године 1636 дубровачки поклицари јавили су из Новог Пазара, на путу за Прокупље, да су морали да се постарају за пратњу, јер су путеви пуни разбојника.²³⁰

Пошто је Топлички пут био веома опасан због разбојника, у више докумената се помиње да су поклицари зато обилазили Горњу Топлицу.²³¹

Године 1637 дубровачки поклицари питали су санџак-бега херцеговачког за савет „којим путем да пођу, да би ишли сигурније са данком. Бег им је одговорио да је боље ићи преко Рогозна него преко Топлице.“ Исто тако, саопштио им је да је чуо да их триста зликоваца из Албаније чека на опасним прелазима. Обезбедивши јаку пратњу, поклицари закључују да ће овог пута проћи здрави и читави, али да ће на повратку бити у животној опасности од харамџија и поменутих Албанаца. Због тога ће бити принуђени, ако не прођу ови гласови, да скрену од Ниша београдским путем, како би избегли ове зле сусрете.²³²

particolare per le foreste di Rogataz essendossi uisti da tre bandiere di detti. — Acta XVII, 47, 1843, br. 5.

²²⁸ Врло је вероватно да се овај назив не односи на саму Тесну Топлицу већ и на Коплоник.

²²⁹ „li quali intendiamo trouarsi in buon quantita a Topliza“ „poiche li giorni passati in detto loco hanno amazato un Turco mercante di Sofia delli principali che andaua con cento somme di mercantia Spalato“. — Acta XVII, 52, 1932, br. 4.

Године 1635 један дубровачки поклицар пише да је узео у Новом Пазару, а на путу за Прокупље, појачану пратњу „око 25—30 људи у наше друштво пошто сам чуо да се зликовци свуда налазе.“ „presi da uinticinque sei omeni in compagnia mia hauendo inteso che da per tutto si trouaua gente catiua“. — Acta XVII, 52, 1928, br. 1.

²³⁰ „poiche ci conuien andar cauti sin a Procupie per esser le strade piene di haramie...“ — Acta XVII, 44, 1825, br. 8.

Да су дубровачки поклицари са страхом пролазили кроз „il stretto di Topliza“ видимо и из следећих докумената: Acta XVII, 52, 1929, br. 4; Acta XVII, 89, 2215, br. 14 a; Acta XVII, 46, 1838, br. 5; Cons. rog., lib. 96, 34—34’.

²³¹ У јулу 1637, јавили су дубровачки трговци из Прокупља да дубровачки поклицари који су се нашли у Новом Пазару „niesu smieli prochi putem prauiem od xaramia, nego-su proscli po putu od Kosoua“. — Acta XVII, 51, 1904, br. 1.

²³² „in oltre lo pregassimo che sua S-ria ci desse consiglio che strada prenderemo per andare piu cauti col tributo disse facessi meglio di andare per Rogosno che per Topliza“ „per hauer inteso che de 300 d’essi malandrini

Једно од најопаснијих места била је планина Куновица између Ниша и Беле Паланке.

Године 1621, писац Хејовог путописа помиње да су у Нишу добили појачање пратње од 20 Турака, пошто су имали да пређу непријатну и опасну планину Куновицу.

Слично појачање узима и дубровачки поклизар 1635 године, који јавља из Прокупља: „Пошто се каже да и у Куновици има зликоваца, узеху неких десетак људи за већу сигурност.“²³³

У писму дубровачких поклизара од 24 VI 1652 године помињу се многи лешеви лица убијених и опљачканих на које су поклизари наишли, како у шумама поменуте планине Куновице тако исто и у шумама планине Жежевице, између Цариброда и Софије.²³⁴

Опасних места било је и на другим путевима јужне Србије.

Једно од таквих места била је планина Косовица, која се налазила на југу од Куршумлије у близини Лаба. Године 1646, у пролеће, ту су лопови и разбојници опљачкали дубровачког трговца Виценца Рогољанија и одузели му 1.500 реала и робу у вредности од 300 реала.²³⁵ Девет година касније, 1655 год., дубровачки поклизари пишу из Прокупља да је „било потребно да и даље узимају пандурску стражу да би прошли шуме Косовице, у којој се налазе многобројни разбојници који су два дана пре тога опљачкали више трговаца, а мало после су двојицу од њих напали и убили исти пандури“.²³⁶

del Albania ci aspetauano nei passi pericolosi“ „ma da nostro ritorno per costa non potremo fare se non con evidente pericolo delta uita per rispetto uno di harami e l'altro di questi Albanesi e saremo astretti se non passarano questi rumori di strauiare di Niso per uia di Belgradi ouero Saraeuo per schiauare questi mali incontri.“ — Acta XVII, 46, 1838, br. 1.

Године 1641 дубровачки поклизари писали су из Новог Пазара: „Сутра одлазимо одавде Косовским путем да бисмо избегли опасност од разбојника за које смо чули да их има доста на Топличком путу.“

„Dimani partiamo diqui per via di Cosouo per schiuare il pericolo delli assassini che intendiamo esser li assai alla strada di Toplizza“. — Acta XVII, 68, 2081, br. 6.

²³³ „ma perche si dice che anco in Cunouizza si troua di gente catiua pigliaro qualche dieci persone per magior sigurezza.“ — Acta XVII, 52, 1928, br. 1.

Евлија Челебија каже да су на месту данашње Беле Паланке године 1638/9 разбојници „напали једну велику каравану и побили много сљедбеника Мухамедових.“ — Евилија Челебија, Путопис I, стр. 67.

Колонија у Софији јавила је у Дубровник 18 новембра 1651 да су једног курира који је ишао из Софије пут града „nasclli slli gliudi u Cunouizzi izbilli-gha i uselli-mu seto-ie nosio sa spenzzu“ (за трошак). — Acta XVII, 91, 2233, br. 11.

²³⁴ „poiche noi medemi habbiamo trouato tanto in Chunouiza, quanto in Jeseuiza molti cadaveri pochi giorni prima stati ammazati e sualigiati in quelli boschi“. — Acta XVII, 51, 1905 b, br. 19.

²³⁵ Lett. di Lev., lib. 49, 143—143' i 144; Div. de foris, lib. 73, 194—200'.

²³⁶ „ne conuenne continuare pigliar le guardie delli Banduri per passar li boschi di Cosounizza nelli quali si trouano molti assassini, che due giorni inanzi hauuano spogliati parecchi mercanti e doppo poco atachati e morti

Изгледа да је слична ситуација била и на Јастребцу и даље према Крушевцу.

Описујући своје путовање од Београда до Прокупља, Јакета Палмотић пише 9 јула 1665 „пут ми је био врло мучан, делимично и због страха од зликоваца, којих су пуни путеви и шуме по којима сам свакодневно био приморан да путујем. Свежи лешеви које сам сретао дуж пута задавали су ми страх и били су ми упозорење да се не излажем...“ без довољно велике пратње.²³⁷

Године 1610, надбискуп Бици помиње разбојничку банду од 60 лица, од којих су 20 били на коњима, на путу од Призрена до Јањева. У вези са том опасношћу, спахогланин и његова дружина, који су осигуравали путнике, на пролазу кроз неку опасну шуму држали су затегнуте лукове у рукама. Пре следеће шуме појачали су пратњу месним сељацима.²³⁸

Задржимо се на општој слици хајдучије у XVII веку. Најпотпунију и најјезгровитију слику о овом питању даје писац Хејовог путописа. Он нам говори не само о томе шта су хајдуци већ нам пружа и податке о величини њихових дружина, њиховој распрострањености, о томе шта су радили, и како се водила борба са њима. По њему, „Рђави поступци од стране Турака узрок су што има многих који се сакупљају да би плјачкали по јавним путевима“. Што се тиче њихових дружина, он каже „да их има понекад по триста заједно, да би се могли одупирати Турцима који би их могли напасти“.²³⁹

Податке о једновременом постојању хајдука на више места, као и постојању бројних хајдука и разбојника, тј. слику о њиховој распрострањености на путу који нас интересује, добијамо са више страна. Хејов путописац говори о разбојницима и помиње ове на четири места: на планинама Чемерну и Звијезду, у Тесној Топлици и у Куновици; а Лефевр помиње да их има на ова три места: у Јадовнику, код Сјенице и у Тесној Топлици. Године 1635 поклизари помињу да их има у Топлици и Куновици.

Тридесетог маја 1649 године дубровачки поклизари који су ишли за Цариград писали су из Прокупља: „Стигли смо захваљујући богу овде у Прокупље здрави и читави мада са великим страхом да нас не пресретну у различитим местима харамije које се у овим крајевима у ово време свуда налазе“.²⁴⁰

dalli medemi Banduri dua di loro“. — Acta XVII, 89, 2212, br. 6. На Косовицу се делимично односи и докуменат: Acta XVII, 47, 1849, br. 4, mada se ona pri tome ne pominge.

²³⁷ Relazioni di Giacomo Palmotta al Senato XXXVIII; lib. 18, 34—35; Cit.: Radonić: Dubrovačka akta i povelje, III 544.

²³⁸ Старице XX, 121.

²³⁹ Превод текста из Сроменика XXXVII, 74.

²⁴⁰ „Siamo ariuati per gratia di Dio qui a Procupie sani e salui se bene con paura grande d'esser incontrati in diuersi lochi dalle haramie che in questi paesi in questi tempi da per tutto si trouano“. „non mancaremo con diligenze straordinarie come habbiamo fatto sin adesso d'andare cauti per i passi pericolosi. — Acta XVII, 52, 1929, br. 4.

Описујући пут од Новог Пазара до Софије дубровачки поклисари пишу 24 VI 1652 године: „Није било шуме у којој није било стотинама разбојника, због чега је било потребно задржати се у више места по цео дан, како би се могао прикупити што је могуће већи број људи (сапутника). Ипак се нисмо усуђивали да прођемо неке опасне шуме без пратње од сто двадесет војника наоружаних ватреним оружјем, пошто смо примили поуздане вести да се у неким местима налази сто разбојника, а у неким другим далеко већи број, који очекују баш наш долазак како би се обогатили отмицом данка.“²⁴¹

Повремено веће ширење хајдучије у појединим крајевима било је везано за ратове које је Турска у више махова водила у току XVII века. То је настајало на једној страни услед покушаја зараћених хришћанских држава да подигну становништво у борбу и дезорганизују турску позадину, на другој страни услед погоршавања унутрашње ситуације у вези са ратом. Говорећи о путу до Прокупља, дакле о територији данашње јужне Србије на западу од овог места, дубровачки поклисари пишу 14 априла 1646 године: „Цела је земља, догде, готово опустела од људи делимично услед зулума, делимично услед куге, а остатак живи у крајњој беди и глади, што је разлог да на десетине беже из заселака (или да десетине заселака беже?) у друга места, нарочито сад, да не би били мучени неподношљивим дажбинама спахијама, који иду у рат без једног марјаша и без икакве воље.“²⁴²

Хајдуци су првенствено нападали и пљачкали Турке, а самим тим и турске трговце,²⁴³ али су нападали и хришћанске трговце.

Мада су неке хајдучке дружине нападале само Турке, њихове трговце и караване,²⁴⁴ то можемо да сматрамо као изузетак који се појављивао углавном на граничним теренима где је борба

²⁴¹ „non essendoui bosco nel quale non si troui à centenara de ladri, per la qual causa ci è stato necessario fermare in parecchi lochi à una giornata per poter congregare numero di gente che ui è stato possibile, ne mai ci siamo assicurati di passar alcun bosco pericoloso senza hauer con noi cento e uinti soldati con bocche di fuoco poiche haueuamo nuoue certe in alcuni lochi trouarsi cento ladri et in alcuni altri in molto maggior numero aspetando propriamente la nostra uenuta per archire con la presa del tributo“. Acta XVII, 51, 1905b, br. 19.

²⁴² „Tutto il paese sin qui e quasi desolato di gente parte per sulumi parte per la peste et il rimanente in estrema miseria e fame, che causa che à dicine di casali fugano in altre parti particolarmente adesso per non esser vessati con susidij insonportabili alli spahi che uanno alla guerra senza un soldo e malissime uolontieri...“ — Acta XVII, 91, 2229, br. 8; Упореди Стојановић Љ.: Стари српски записи и натписи I, бр. 1436 из 1649 године; Радонић: Римска курија... 247.

²⁴³ Тако напр., хајдуци су 1664 године у близини Царине опљачкали робу турских трговаца из Сарајева — Радонић: Дубровачка акта и повеље III, 787.

²⁴⁴ Самарцић Р.: Два прилога проучавању народне поезије, Огледи, 1952, стр. 47—8.

са Турцима имала ускочки карактер, или, у време ратова, кад су то уствари били нека врста устаника.

Многи подаци указују да хајдуци нису правили велике разлике између турских и хришћанских каравана. Писац Хејовог путописа (1621) каже: „Да је врло опасно да неко буде у овим крајевима кад су они (разбојници) обавештени о пролазу код истакнутог Турчина, или амбасадора дубровачке господе, пошто знају да они носе свој данак Великом Господину.“²⁴⁵ Дубровачки поклисари писали су 26 октобра 1664 године да ће молиги у Гацком од санџак-бега херцеговачког да добију стражу, пошто се чуло „да хајдуци вршљају по Билећи и Љубомиру“.²⁴⁶

Године 1665 хајдуци су отели од кириџија који су се враћали из Дубровника 24 коња,²⁴⁷ а нешто касније напали су дубровачки караван од око сто коња, у близини Билеће, исекли неколико коња, и одвели 60 коња, казавши кириџијама да дођу да их откупе.²⁴⁸

У концепту писма од 14 маја 1666 године, говори се да је 10 марта отишао из Дубровника за Левант бројан караван са робом велике вредности пристепелом из Венеције, који је био нападнут и опљачкан од великог броја хајдука који су притом пребили на мртво једног трговца хришћанина који је пратио своју робу.²⁴⁹ Треба истаћи да се у свим изнетим дубровачким сведочанствима не подвлаче никакве разлике између хајдука на једној страни и харамија, кесеџија, лопова, зликоваца и разбојника на другој.

Ову разлику нису подвлачили ни католички свештеници. Штавише, у многим њиховим извештајима који се односе на ју-

²⁴⁵ Превод текста из Споменика XXXVII, 74.

²⁴⁶ „Che li haiduzzi uanno scorendo per Bilechia e Gliubomir“. — Acta XVII, 53, 1935, br. 43.

²⁴⁷ Наромена бр. 52.

²⁴⁸ „che una carauana di cento caualli in circa de ragione di questi nostri mercanti che veniuu per questa citta è stata rotta da Baio Haiduco con altri quaranti compagni a assuosco (?) non molto lontano da Bilechia, con hauer tagliato alcuni pezzi di cori, e portato uia sessanta caualli e detto a medemi viaticari che uenghino in casa di Slanneuich in Bagnani per riscattarli, e che non uenendo presto portaranno li detti caualli in Zarna Gora e non saranno piu à tempo di riscattarli...“ — Lett. di Ponente lib. 25, 36—37. Овај документ употребљен је и код Самарцића Р.: Један покушај предаје Котора Турцима, Београд, 1951, стр. 18.

²⁴⁹ „Dell'istesso mese adi 10 essendo partita di qui una numerosa carauana di mercantie uenute da Venetia per Leuante di grosso ualsente fu agredita da un gran numero di Haiduzi i quali hauando trucitato a morte un mercante christiano che accompagnaua le sue robbe hanno rapito tutto quello che detta carauana portaua.“ — Minute di Lev. 1, 1, br. 48.

О убиству тог трговца од стране хајдука говори и Lett. di Ponente, lib. 26, 5—6.

О нападима хајдука на хришћане говоре и многобројна објављена документа. — Радонић: Дубровачка акта и повеље III, 517, 937, IV, 15, 20, 57, 61, 63, 153, 155, 161, 163, 165 и 193; и изводи објављени у Раду 53, 182—4 и Раду 54.

жну Србију помињу се хајдуци као велика опасност за путујуће хришћане.²⁵⁰

Кад се код нас пише о хајдуцима, обично се под утицајем устаничких традиција, народне песме и створеног култа о хајдуцима заборавља да је њихова улога била прогресивна само тада, и утолико, уколико су они водили борбу против феудалних експлоататора и турских угњетача. Уколико се они појављују као обичне убице и пљачкаши који пресретају пролазнике, без обзира на њихову класну и народну припадност, који убијају и пљачкају, не остварујући никакву одређену класну освету, и не борећи се против одређених друштвених неправди, који живе попут паразита од украдене имовине коју присвајају искључиво због личне користи, они се имају третирати као обични друмски разбојници.

Мада се у периодима ослободилачких борби и у односу на Турке хајдуци могу посматрати само као борци против класног експлоататора и народног окупатора, — у односу на дубровачке трговце и по питању безбедности њихових каравана, они су били само разбојници. Томе је допринела и чињеница да су често чисто злочиначка обележја хајдучије односила превагу. Како бисмо друкчије него као обичног злочинца могли да посматрамо „Migla assassina“, који је убио 1670 године два дубровачка курира у Церници?²⁵¹

Као пример чисто криминалног напада наводимо случај разбојника који ноћу нападају кућу једног пекара, на две миље од Вучитрског хана, муче њега и његову жену, пљачкају им кућу, а њих једва остављају живе?²⁵²

²⁵⁰ Призренски бискуп F. Soimirović јавља 20 јуна 1652 године: „Oltre poi delli luochi, quando le strade, Boschi e Alpi piene di ladri e furisciti, che ogni minuto s'aspetta e guarda apresso li occhi la propria Morte, e molte volte siamo stati afforzati di pigliar gente apostata a pasar da un luoco, ad altro per sfugire contesti pericoli“. — Ispisi Mih. Gavrilovića IV, 25—29, Lett. ant. 220, 248—51.

Скадарски бискуп П. Богдани пише 6 маја 1661 године: „Il paese... e nondimeno malagevolissimo a scorrersi dall' arcivescovo et missionarii per la gran quantità de poveri Serviani, che non sapendo come vivere, escono a truppa a sachegiar le vie“. — Ispisi Mih. Gavrilovića, V, 47—66, Lett. ant. 309, 56; Радонић: Римска курија... 272.

А. Богдани извештава 1670 године да је „Regno di Servia“ „pericolosissimo per la copia dei fuorusciti“. — Ispisi Mih. Gavrilovića, VI, 21—39, Scritt. orig. rif. nelle cong. gen. vol. 431 ad cong. diei 23 nov. 1671, No 24.

О томе да су влашки разбојници угрожавали хришћанске путнике говори и которски бискуп Марин Драго 1691 године. — Радонић: Римска курија... 420.

²⁵¹ Acta XVII, 47, 1843, br. 5

²⁵² „doue quella notte medema discosto dua miglia dall Hano doue ero alloggiato in detto Vucitarnouo, dalle haramie e stata asascinata casa di un jecmecia e dopo hauer usati seuerissimi tormenti tanto contro lui, come alla sua moglie li hanno meso la casa a sacco e lori lasati poco uiui.“ — Acta XVII, 47, 1849, br. 4.

Најкарактеристичнији пример за чисто злочиначки подухват хајдучке дружине налазимо у случају напада који је чета хајдука извршила 1668 године на заселак Гардојевић крај Фоче, и том приликом опљачкала 30 лица и неку стоку.²⁵³

Фра Бернардино, „missionario in Servia“, јавио је 20 јуна 1666 године из Скопске Црне Горе да беда тамошњих сељака долази не толико од величине турских дајбина колико од одметничке пљачке.²⁵⁴

Међу многобројним примерима хајдучких напада на хришћанско становништво и хришћанске трговце, најкарактеристичнији су случајеви кад хајдуци пљачкају хришћанске свештенике и монахе, разбијају олтар, отимају црквене одежде, проваљују у цркву, скидају свештенику прстен са руке, узимају путир са олтара и убијају хришћанско становништво не штедећи ни жене, ни децу у колевкама.²⁵⁵

Јасно је да је поред правих хајдука, у смислу како смо ми научили да их посматрамо, било и обичних друмских разбојника, али, пошто су обе врсте једновремено постојале, штавише, пошто су сви ови елементи — народни, социјални и криминални, — постојали код хајдука, тешко је повући неку разлику између ове две врсте одметника, специјално кад су у питању трговци и њихова роба.²⁵⁶

Поред одметника хришћана, безбедност робе и путника угрожавали су и други одметници. Из наведених докумената види се да су дуж главног дубровачког пута вршљале банде Шиптара. Из једног писма које је дубровачка влада упутила 1656 године дубровачкој колонији у Новом Пазару видимо да је неки Турчин, Omer Aga Becksadich „sasio pute... saiedno sa suolim slichim... karauanu rasbio i useo na suakoga touara po cetiri aslanie“ и да тако стојећи у „Bielin dolu polach Slanoga“ на сат и по од Дубровника „ne da do ouega grada diochi nikomu“ и да се из страха од „recenoga Omera Aghe i slichia“ не смеју кренути ни поклицари са харачем.²⁵⁷

Одбранбене мере које су Турци предузимали, подизање паланки по путевима и стварање специјалних оружаних одреда за

²⁵³ „istesso giorno che noi hariuasimo a Focia, li haiduzi lui vicino sachegiorno il casalle Gardoeuich con preda di trenta persone et alcuni animali“. — Acta XVII, 49, 1870, br. 2.

²⁵⁴ „Per dove essendo sparsi i villagi miserabilissimi non tanto per la grandezza di tributi a Turchi, quanto per esser sottoposti al saccheggiamento de' fuorusciti“. — Исписи Мих. Гавриловића V, 354, Lett. ant. 309, 125.

²⁵⁵ А. Вучетић, Дубровник за кандиског рата 1645—1669, Дубровник, 1896, стр. 40, 64, 65, 69—70.

²⁵⁶ Симон Дражетић, пре но што је кренуо „пут Леванта“ у мају 1668 године, написао је свој тестаменат, у коме каже да је то учинио: „ma buduchi sueghierize u putieh naulastito sada gdisse dieglim na put Leuanta sa moie posle prigledati a snaiuchi da oui puti po suoi naraii podlo-seni su na velika pericula od sgiuotta.“ — Test. not. lib. 69, 34—35.

²⁵⁷ Lett. di Lev., lib. 56, 146—147.

борбу са њима, о којима ћемо говорити у следећем поглављу, нису могли да пруже дубровачким и другим трговцима довољне гаранције и нису отклањале могућност напада. Паланке су претстављале само утврђена места где је боравила турска посада и где се повлачило становништво у време опасности,²⁵⁸ а постојећи оружани одреди за борбу са хајдучијом нису могли да сузбију и униште ову појаву, што се види из наведених примера.

Да су разбојници и хајдуци озбиљно угрожавали друмски саобраћај видимо и код Рикоа. Описујући свој пут од Цариграда до Београда (1665) он говори и о хајдучима и помиње да они убијају пролазнике пушкама и великим камењем које обрушавају са планинских висова и да и најјачи каравани нису поштеђени тога. Притом додаје: „Рекли су ми да су у једној од ових клисура, пошто их има више на београдском путу, 18 разбојника убили на овај начин више од 300 трговаца и узели им сав новац и сав пртљаг“.²⁵⁹

У тим условима, кад је разбојништво и хајдучија владала по путевима и шумама, постављало се питање ефикасног обезбеђења транспортоване робе и путника. Једини излаз који је постојао за дубровачке и остале трговце било је груписање робе и путника у караване који располажу већим бројем оружаних људи и који могу да прибаве солидну оружану пратњу. Писац Хејовог путописа каже да њему изгледа да су у Европској Турској каравани стварани ради осигурања робе, „pour la securité des marchandises“, и ради хришћана који желе да се њиме служе. Притом он наглашава да Турци не пристају да се прикључе европским караванима. Говорећи о караванима који често полазе из Сплита и Дубровника, он још једном понавља да се са њима путује потпуно сигурно.²⁶⁰

4. Стварна величина и састав каравана

После свих ових доказа да су каравани морали да буду велики, погледајмо обавештења о њиховој стварној величини.

²⁵⁸ Писац Хејовог путописа описује паланке на следећи начин: „Зато у највећем броју села Србије и Бугарске постоји место ограђено палисадама, облепљено блатом које зову Паланкама, где се становници повлаче кад су обавештени да су ови разбојници у околини“.

Упореди: Рад 129, 30; Рад 116, 98; Рад 100, 133; Е. Челебија, Путопис I, 67—8, 71—2, 75—6; Гласник ист. др. у Н. С. VII, 316; Споменик XVIII, 71; Годишњица Чупића XVII, 84; Жиречек: Die Heerstrasse... 115—16; Ердељановић Ј. и Никוליћ Р.: Трговачки центри и путеви... Б. 1899, 128

²⁵⁹ „On m'a dit que dans un de ces Dervents, car il y en a plusieurs sur le chemin de Belgrade, dix-huit voleurs avoient tué de cette sorte plus de trois cents Marchands & leur avoient pris tout leur argent, & tout leur bagage“. — Ricaut: Histoire de l'état present de l'empire ottoman, Amsterdam, 1670, 489.

²⁶⁰ Споменик XXXVII, 86

Подаци којима располажемо о правој величини каравана, тог великог буљука путника, товарних коња, кириџија и оружане пратње, веома су оскудни. У неколико случајева имамо прецизније податке о броју товара, тј. коња, остало се своди на, више или мање, индиректне податке, који ипак могу да потврде да је караван био већа групација коња и путника.

Да су каравани имали много коња видимо из писма које је један дубровачки трговац упутио из Новог Пазара у Дубровник, у коме каже: „Kako karavana uasce pratesci iosc ima na Garguriex, deboto (gotovo) chie isdoxodit. Na 6 ouoga poce se disati na Xociu, a sa uprau neima ni kogna iosc prasna, sato parui doghiu dignuchiubobar bugluk put Xocie“.²⁶¹

Колики је био минималан број коња у једном каравану тешко је одредити. У уводу овог рада већ смо нагласили да је у XVII веку просечна величина дубровачких каравана у јужној Србији била већа но што је то био случај на почетку турске окупације, како услед развитка дубровачке трговине у овом делу Балкана, тако исто и услед измене структуре самог извоза и повећања несигурности, што значи да је и број коња био у порасту. Нама изгледа да су у XVII веку најмањи каравани имали око стотину коња. То закључујемо из два документа, из писма поклисара из 1623 године, у коме се каже да је неки Турчин, један од главних софијских трговаца, ишао са 100 товара робе за Сплит, и био убијен и опљачкан од разбојника у Топлици,²⁶² и из писма дубровачке владе од 8 јуна 1665 године, у коме се помиње да су хајдуци напали и опљачкали дубровачки караван од око 100 коња у близини Билеће.²⁶³ Чињеница да су ови каравани били најмањи од свих поменутих, као и то што су били нападнути и опљачкани, показује да то нису били довољно обезбеђени каравани. Остали каравани нужно су били већи, између осталог и зато што су хајдучке и друге разбојничке дружине биле прилично велике.

Погледајмо колики су били остали каравани.

Међу подацима о пошиљкама робе на које смо наишли, само се у једном случају може узети да је сва роба са сигурношћу отишла одједном, у једном каравану, пошто је то изричито наглашено. Године 1614 један дубровачки трговац из Софије предао је крамару, по уговору, 3.996 говеђих и крављих кожа и 155 бивољих, са обавезом да их преда на истом том путовању у Дубровник,²⁶⁴ што значи да је тај караван имао најмање 219 товара.

Два фермана Мехмеда IV говоре о 350 товара робе коју су Турци из Херцегновог и Требиња отели од Дубровчана и продали

²⁶¹ Div. de foris, lib. 89, 181—181'.

²⁶² Напомена бр. 229.

²⁶³ Напомена бр. 248.

²⁶⁴ Div. de foris, lib. 30, 206—206'; napomena br. 79.

²⁶⁵ Trad. di Cap., 56 i 117 Ферман Мехмеда IV, стр. 663 и 698.

у Котору и Перасту, а који им се имају надокнадити.²⁶⁵ Ова роба, несумњиво, претставља товар само једног опљачканог каравана, пошто би се у противном случају говорило о више напада.

У писму дубровачке владе упућеном дубровачкој колонији у Новом Пазару 1653 године оптужују се „officiali” ове колоније да неправилно расподељују расположиве коње. Поводом тога каже се „када тамо дође 600 коња да дигну речену робу, двеста њих натоваре по квоти по свом ћефу, а осталих 400 товаре својом робом.”²⁶⁶

Немогућно је претпоставити да ове бројке означавају само пропорције. Оне су, очевидно, заокругљене, али се у њима ипак приказује стварно стање. Из њих видимо да су у Нови Пазар једновремено стизали и одлазили по 600 товарних коња, што претставља веома одређен податак о броју товара у једном каравану.

Најзад, у марту 1685 године хајдуци су разбили турски караван и запленили 200 коња.²⁶⁷

Да су каравани били велики видимо и из тога што се појам каравана стално повезује са појмом његове бројности и величине.²⁶⁸

У једном документу говори се да је 10 марта 1666 нападнут и опљачкан од хајдука један бројан караван који је ишао од Дубровника за Левант.²⁶⁹ Евлија Челебија помиње да су на месту данашње Беле Паланке разбојници напали „једну велику каравану и побили много следбеника Мухамедових”.²⁷⁰

²⁶⁶ Acta XVII, 34, 1767, br. 34, napomena br. 48.

²⁶⁷ Рад 53, 182—4.

²⁶⁸ Једини изузетак претставља уговор у коме „се крамари обавезују да кад им буде поверена каравана, ако не буде више од 20 товара, да ће бити обавезни да је приме и превезу у Скопље и Софију“. Siobligano di piu essi cramari, che quando gli sara consegnata la caravana, se bene non sara piu di somme venti siano tenuti quella riceuere et condurre in Scopia et in Sofia per doue sara destinata“. — Div. Not., lib. 130, 181—182.

Из текста се види да је у овом документу назив караван употребљен у смислу једне једине пошиљке, а не у смислу велике групације људи и коња о којима говоримо. У наведеном случају крамари су споменуту малу пошиљку могли да прикључе било којем каравану.

²⁶⁹ „una numerosa caravana“. — Minute di Levante 1, 1, br. 48; napomena br. 249.

У другом писму, дубровачка влада даје податке о опљачканој роби и коњима и на тај начин прецизира величину каравана. Она помиње 30,5 товара чоје, 8 сандука свиље, 10 товара бибера и друге робе, 30 товара хартије за писање и 120 коња. „trenta somme e mezzo di pannina, otto cassette di sete, dieci somme di pepe, e merci, e trenta some di carta da scriuere, oltre cento uinti caualli...“ — Lett. di Ponente, lib. 26, 2—4. Овај докуменат наводи и Р. Самарцић: Један покушај предаје Котора Турцима, Б., 1951, стр. 18.

²⁷⁰ Путопис I, 67.

У многим документима где се поред имена караван не даје никакво обавештење о његовој бројности, очигледно је да се ради о великом каравану.

Кад је 1639 године дигнута забрана због које је дубровачка роба била задржана, поклицари су писали „да је роба већ почела да се шаље, од које су они срели један караван”.²⁷¹ Очевидно је да се ово место односи на велику партију робе, а не на десетак товарних коња.

Осврнимо се понова на податак да је у септембру 1613 године послато из Новог Пазара пут Фоче и Дубровника, а у року од четири дана, 3.500 коња натоварених робом. Са сигурношћу се може рећи да ови коњи нису одлазили у малим групицама од само неколико десетина, већ да су то били каравани са по неколико стотина, а можда и преко хиљаду коња.²⁷² Један извод из књиге Лазарета пружа податке о једном таквом крупном каравану. Споменути докуменат, извађен са више фолија, указује да се у петом Лазарету, под Минчетом, под бројем 1760, налазило 20 пошиљака које су обухватале 1.777 врећа вуне, 73 коже и још неке ситнице.²⁷³ Ако прихватимо да се ради о роби читавог каравана, који је заведен под једним јединим бројем, видимо да је овај караван носио око 895 товара, тј. имао око 900 товарних коња, пошто су неки коњи носили храну и ствари кириција.

Из једне крамарске облигације о превозу робе, потписане 6. XI 1639 у Новом Пазару, видимо да су два крамара примила у Гргуру 4.400 говеђих кожа, 3.149 бивољих кожа и 304 вреће вуне, што износи, у свему, око 616 товара. Примивши робу, они су се обавезали „natouariti ix koliko prie put Dubrovnika i poslati...”²⁷⁴ Из овог се документа не би могло закључити да је сва роба отишла одједном. Али сама чињеница што су крамари примили по једној јединој облигацији толику робу у Гргуру, успутној етапној станици, указује на то да је она прispела једним караваном. Да је она долазила постепено, пошиљалац је не би нагомилавао и одгађао отпрему прispелих партија, већ би их слао у мањим пошиљкама одмах по њиховом доласку. Исто је тако немогућно да би крамари потписали пријем робе која им још није предата у целости.

Да су каравани били велики може се закључити и из тога што су у њих улазили више различитих трговаца са својом робом. „Poulet” (1658) помиње да је у Лазаретима био са грчким, јерменским и мухамеданским трговцима који су одлазили истим ка-

²⁷¹ gia si sono cominciate a inuiare delle quali habbiamo scontrato l'una caravana.“ — Acta XVII, 52, 1928, br. 2.

²⁷² Напомена бр. 201.

²⁷³ Div. de foris, lib. 48, 37—38.

²⁷⁴ Div. de foris, lib. 61, 66—68.

раваном заједно са њим у правцу Сарајева.²⁷⁵ Морозини (1675) каже: „на путу састадоше јих многи дубровачки трговци”.²⁷⁶

Најзад, већ споменути број пролазника, „више од 200 лица”, који су се придружили Хејовом каравану на путу за планину Чемерно, пошто су само тако смели да прођу кроз овај крај, исто тако указује на величину каравана. Јасно је да су ови путници продужили у друштву посланика, све док је зато било могућности, пошто је он располагао добром пратњом.

Закупљивање свих расположивих коња од стране најкрупнијих трговаца такође показује да су каравани имали велике размере.

Да су каравани били велики и састављени од робе која је припадала различитим трговцима видимо и по томе што се у време кад је она била нагомилана услед застоја у њеном превозу, отпремала према оудлукама колоније и дубровачке владе у пропорционалним квотама, „*ratatione*”, а не по утврђеном реду. Другим речима, у сваком каравану трговци су учествовали сразмерно уделу њихове робе, у целокупној роби која је чекала експедицију.²⁷⁷

Ако су расположива транспортна средства била разделявана међу све трговце који су имали да пренесу робу у једном критичном моменту, нема разлога да претпоставимо да је свако од њих слао робу својим караваном, а да сва њихова роба која је тада полазила на пут није сачињавала један једини караван.

Сви изложени подаци потврђују вероватност података које наводи Л. Војновић, на основу нама непознатих извора, да су на Табор понекад, у току једног дана, долазили каравани од 1.200—2.000 коња.²⁷⁸

5. Повратак коња из Дубровника

Ако су из јужне Србије и Бугарске одлазили каравани са стотинама натоварених коња у правцу Дубровника, то не значи да су се они и враћали натраг са пуним оптерећењем.

Каравани који су носили робу из Дубровника у јужну Србију и Бугарску оставили су трага у књигама ђумрука, где се та роба убележавала по датумима, власништву, количини и износу доприноса који је дубровачка влада убирала од власника.²⁷⁹

²⁷⁵ Гласник зем. музеја XX, 33—4.

²⁷⁶ Рад 62, 102.

²⁷⁷ „*ratatione per incaminamento di conteste robbe di ogni uno di nostri.*”

„*doueste pro rata far caricare et inuiar tutte le robbe di questa natione.*” Lett. di Lev., lib. 55, 111—112.

Vidi: Lett. di Lev., lib. 60, 33—33'. napomena br. 50; Lett. di Lev. lib. 64, 231, напомена бр. 51.

Acta XVII, 52, 1927, br. 3, напомена бр. 44.

²⁷⁸ Војновић Л.: Дубровник и османско царство, Београд, 1898, стр. 125.

²⁷⁹ Serija XLII, lib. 5, 6 i 7.

Ове белешке, ма како детаљне биле, могу пружити податке само о количини робе увезене преко Дубровника, али оне ништа не говоре о коњима који су се враћали без товара. Па ипак, ако упоредимо незнатни обим и тежину робе која се увозила у јужну Србију и огромне размере извоза из ових крајева, лако можемо сагледати ову појаву.

Узмемо ли књигу ђумрука из 1635 године, видећемо да је те године пренесена дубровачким караванима, у правцу јужне Србије и Бугарске, „*trasse per Servia*”, релативно мала количина робе: 1.878 топа кариџије, 449,5 топа различитих врста танке луксузне вунене чоје — свите, 9 бала јагњећих кожа (5.110 комада), 8 бала астрахана (310 комада), и око 12 сандука разне луксузне текстилне робе скупа урачунате. Дакле, у свему, 344 товара.²⁸⁰

Упоредимо ли то са 3—4.000 товара, колико је износио извоз око 1630 године, видимо да се у то време само 10% товарних коња враћао натоварен робом.²⁸¹

Из овог упоређења видимо да су се коњи који су одлазили из јужне Србије и Бугарске у Дубровник натоварени вуном, кожама и воском, враћали највећим делом без товара. То је настајало не само зато што је увозна роба била скупочија, тј. што је њена вредност по једном товару одговарала вредности већег броја товара извозених сировина, већ и зато што су могућности тржишног пласмана увозне робе на Балкану биле кудикамо ограниченије од његових извозних могућности.

Да су могућности пласмана робе која је увожена на Балкан преко Дубровника биле заиста ограничене видимо из тога што су Дубровчани увозили из Италије велике количине металног нов-

Напомињемо да је исплата разрезаног доприноса убирана од трговаца у виду њихових меница прикупљених од стране дубровачких поклисара „*Ambasciatori del Tributo*”, који су сваког пролећа ишли за Цариград. — *Giumrucho*, lib. 4, 210a.

²⁸⁰ Укупан број товара израчунали смо у следећој основи: 1 бала кариџије просечно 4,5 топа, 1 бала *panni* 2 топа. Што се тиче јагњећих кожа и астрахана, број бала смо означили по томе како стоји у самој књизи, мада ту очевидно постоји грешка, која ипак не мења осетно наш рачун.

Што се тиче различитих врста свита, тј. структуре 449,5 топа, од тога је отпадало на:

<i>panni paunazo</i>	173	<i>panni scarlato</i>	10,5
„ <i>colorato</i>	86	„ <i>verde</i>	9
„ <i>scarlatino</i>	53	„ <i>d'Ascoli</i>	8,5
„ <i>stameti</i>	30,5	„ <i>cusci</i>	8.—
„ <i>di Londra</i>	24	„ <i>incornato</i>	1.—
„ <i>Fabriano</i>	13	„ <i>festchino</i>	1.—

Усто је продато Турцима, на Плочама, 32 топа „*panni d'Ascoli*”.

„*Adi 5 giugno 1635 ser Gieronimo di Rafaello Gozze vendi ai Turchi alle Ploce panni trente dua d'Ascoli.*” — *Giumruk*, lib. 4, 37.

²⁸¹ Уколико је у другим моментима, нарочито у време ратова, увоз текстилне робе из Дубровника у јужну Србију и Бугарску био знатно већи, повећавао се и извоз у истoj мери.

ца. Ова појава указује да се новац добијен од продаје извозне робе улагао у увозну робу само једним делом.

Каквих је размера био тај увоз металног новца видимо из књига *Diversa di Cancelaria de foris*, у којима смо нашли прегледе целокупног товара који су неколико дубровачких галеона враћали из Италије. Из три прегледа робе која је долазила из Анконе видимо да је на овим бродовима, поред остале робе, било 22, односно 26, односно 15, пошиљки звечећег новца. Укупна сума послата са прва два галеона износила је 19.835 11/24 талира; а на трећем је било 2.060 1/2 реала, 416 „ongara”, 400 „scudi crociati”, и 140 „zechina”. Међу адресатима на које су ове новчане пошиљке биле упућене сусрећемо многе дубровачке трговце који су пословали у јужној Србији.²⁸²

О овој појави говоре и други документи. У безбројним писмима помињу се пошиљке звечећег новца које су трговци из Дубровника упућивали у јужну Србију.²⁸³ Уколико се појављују плаћања у обратном смеру, она се обично врше у роби. Чак и новчане задужнице потписане од стране дубровачких трговаца са терена најчешће су тако формулиране да им дају могућност да исплату учине у извозној роби, специјално у уни.

Усто, нашли смо две крамарске облигације које се односе на превоз звечећег новца од Дубровника до Софије, односно, Новог Пазара,²⁸⁴ а нема ниједне једине о слању звечећег новца у обратном смеру.

²⁸² Div. de foris, lib. 47, 91—92', 92'—94'; Div. de foris, lib. 81, 64—64'.

²⁸³ Напр. Напомена бр. 93.

²⁸⁴ Div. de foris, lib. 91, 126'—127', lib. 101, 90—92'.

IV. ОБЕЗБЕЂЕЊЕ КАРАВАНА

Услед опасности која је постојала на друмовима, оштро се постављало питање обезбеђења каравана. У том циљу турске власти предузимале су различите мере. Поред посебних прописа који су имали за циљ да повећају безбедност самих дубровачких трговаца, изграђен је, током времена, систем обезбеђења путева, који је обављен уз помоћ специјалних оружаних одреда и извесних регуларних војних јединица.

Прописи о посебном обезбеђењу дубровачких трговаца односили су се на два питања; на ношење оружја и на добијање оружане пратње.

Мада су Дубровчани били странци и неверници, они су, услед поменуте опасности, добили специјалне фермане по којима су стекли право да јашу коње, носе оружје, завијају главу турбанима и облаче се на турски начин.²⁸⁵

Само ношење оружја није претстављало изузетну појаву, пошто су сви путници који су ишли са караванима, а вероватно и све кириџије, имали оружје. Из писма Б. Капића, мисионара, видимо да су оружје носила чак и лица која нису знала да рукују њиме, да би заплашила разбојнике бројношћу оружане пратње.²⁸⁶

У неким ферманима наређује се локалним властима да се дубровачким трговцима, у случају потребе, ставља на расположење оружана пратња, „да би без штете и губитака ишли здрави и читави до њиховог конака“.²⁸⁷

У вези прибављања оружане пратње треба истаћи да је готово са сваким дубровачким караваном ишао специјалан ја-

²⁸⁵ „a motivo di certi stretti e passi cativi e pericolosi di trovare gente bandita e ladri per paura dunque di questi vengono li detti loro mercanti a montar cavalli, a metter sproni, barette e portar armi”.

„ne li molestarete perche portano li detti l'armi, berette e sporni per esser cio a motivo della paura che hanno per passare certi passi pericolosi ove trovansi ladri ed assassini“. — Trad. di cap. Ser. XX, lib. 2, 40. Ферман Сулејмана II, стр. 118—19.

„possano nei luoghi temuti e pericolosi vestire gl'abiti per tal riguardo necessari e portare seco armi di qualunque sorte si siano ed infasciarsi la testa col turbante“. — 11. Ферман Мурата IV, стр. 414—16; сличан садржај у 77 Ферману Мурата IV, стр. 500.

²⁸⁶ Ферменци: Acta Bosnae, Загреб, 1892, стр. 344.

²⁸⁷ „che abbisognando ai medemi li diate scorte, affinche senza danno e pregiudizio vadano sani e salvi al loro alloggio“. — Trad di cap. 11 Ферман Мурата IV, стр. 414—16; Сличан садржај у 77 Ферману Мурата IV, стр. 500.

ничар који је по свој прилици посредовао и по питању пратње. Таквог јаничара помињу надбискуп Бици (1610),²⁸⁸ мисионар Б. Кашић (1612—18)²⁸⁹ и апостолски визитатор Масареки (1623—4)²⁹⁰ и неки дубровачки документи.²⁹¹

Изгледа да је исту функцију понекад вршио спахогланин, пошто се појављује у појединим пратњама.²⁹²

Што се тиче самог система обезбеђења путева, слику о томе добијамо из бележака путописаца и из података који се односе на оружану пратњу којом су се дубровчани користили. Из тих извора видимо да је обезбеђење остваривано уз сарадњу дербенџија, мартолоза, сејмена или бекчија, нефера, аркибузијера и пандура. Са сваком од ових врста путних стражара позабавићемо се посебно.

Дербенџије

Описујући пролаз кроз планину Чемерно, анонимни Хејов путописац (1626) каже: „хришћани који станују у овим планинама приморани су да обавештавају пролазнике кад има лопова. Они стоје на прилазима, (*advenues*), где лупају у добош кад је планина чиста, и да би се могли бавити тиме, ослобођени су харача или данка“.²⁹³ О овој врсти страже говори и Браун (1669), који каже: „Да би се путници заштитили од разбојника, бубњари

²⁸⁸ Старине XX, 126.

²⁸⁹ Ферменџин Е.: *Acta Bosnae*, Загреб 1892, стр. 344.

²⁹⁰ Масареки каже да није потребно водити јаничара кад се нађе добро друштво али, пошто се не нађу увек сапутници који би се бринули за живот и погребе хришћана, треба собом повести једног јаничара, ради веће сигурности, мада је то повезано са више или мање трошка, према околностима. „Зато исти дубровачки трговци од Дубровника до Београда и Софије и одатле до Дубровника воде са собом јаничара“. — Превод текста Старине XXXIX, 13.

²⁹¹ Напр. *Acta XVII*, 49, 1873, br. 2.

У упутству дубровачке владе датом поклицарима који су носили харач 1641 год. стоји да они, ради веће сигурности, узму још једног јаничара, а да при повратку поведу само једног, како би уштедели на трошковима „*prendiate il secondo gianicero per miglior Vostra Guardia*“. — Прилог књизи Војновић Лујо: *Дубровник и османско царство*, Београд, 1898, стр. 271. — Два јаничара се појављују и 1685 године — Радонић: *Дубровачка акта и повеље IV*, 132.

²⁹² Напр. *Acta XVII*, 52, 1929, br. 1 — Споменик XI, 91; Старине XX, 121.

Спахоглани су били коњаници који су служили војску под платом, како се то види из извештаја *Giacoma Quirini* (1676). — *Le relazioni degli stati Europei lette al senato degli Ambasciatori veneziani nel secolo decimosettimo*, V — *Turchia*, Vol. I, parte II, Venezia 1872, str. 158—9; Упореди: Новаковић, *Турско царство*, 85.

²⁹³ Превод текста из Споменика XXXVII, стр. 93. Упореди: Рад 56, 213—4; Рад 62, 102; Рад 112, 176; Рад 129, 32; Рад 124, 64; Рад 112, 176; Влајинац М.: Из путописа Х. Дерншвама. В., 1927, стр. 8—9, 45.

се постављају на опасним пролазима, да дају знак да нема опасности.²⁹⁴ Јасно је да су то били чувари кланаца и опасних места које спомиње и Али-Чауш под именом дербенџија.

Одређујући њихову улогу, он каже да су то лица настана на таквим местима, која, са оружјем и на коњима, спроводе путнике до сигурног места, дају им коначиште, одговарају за материјалну штету која би настала услед њихове немарности и обавештавају путнике о опасности ударајући у бубањ. Сем тога, он подвучи да се дербенџије старају и о путевима који пролазе кроз кланце, „проширују и чисте тешка и камнита места и поправљају неке увале и удубине кроз које се тешко пролази“, и да су ослобођени неких дажбина.²⁹⁵

О положају и организацији дербенџија добијамо много додатних података из провинцијских канунама чије је изводе објавио Хамер. Тако, напр., из никопољске канунаме видимо да су дербенџије имале султанове берате којим им се поверава чување одређеног кланца, и да је 30 кућа опслуживало једно добошко место. Ово последње налазимо и код Али-Чауша. Из поменутих провинцијских канунама, а нарочито из канунама за никопољски и вучитрнски санџак, и посебне канунаме о дербедијама, видимо да су ови чувари кланаца били ослобођени само неких дажбина и пореза, док су друге плаћали у смањеном износу, напр. Испенџе, (лични порез који су плаћали сви поданици турски, како хришћани тако и муслимани), а треће у потпуности.²⁹⁶

Мартолози

Друга врста оружаних путних стражара били су мартолози.

Године 1636 дубровачки поклицари, на путу за Прокупље, писали су из Новог Пазара да те године нису нашли мартолозе који се брину о чувању путева, те су били принуђени да узму сејмене на које морају потрошити више но што се троши на мартолозе.²⁹⁷

Мартолозе спомиње и једно писмо послато из Новог Пазара 12 VII 1670, у којему се каже да су дубровачке поклицаре који су ишли са данком за Цариград дочекали у Ставњу, поред дубровачких трговаца, сердара и тројице спахија из Новог Пазара, „и шездест и више мартолоза и других људи из овога места пра-

²⁹⁴ Гласник ист. др. у Н. С. VII, 298.

²⁹⁵ Хаџибеговић Хамид: *Расправа Али Чауша из Софије о тимарској организацији у XVII столећу*, Сарајево, 1947, сепарат из Гласника зем. музеја, стр. 189—190.

²⁹⁶ Hammer J.: *Des osmanischen Reichs Staatsverfassung*, Wien, 1815, str. 304, 321, 327 i dr.

²⁹⁷ „e per non trouarsi quest' anno i martolossi che haueuano cura di guardar le strade siamo necessitati pigliar di qui i seimeni... e conuera spender in loro piu di quello si spendeua nei martolossi.“ — *Acta XVII*, 44, 1825, br. 8.

нени од којих стигли смо овамо“. Кад су имали да пођу на даљи пут, кадија се супротставио њиховом одласку, услед њихове недовољне пратње, и да би решио ово питање, између осталог „је наредио мартолозима из Бањске да морају да дођу овамо да би нас пратили...“²⁹⁸

О мартолозима говори и писмо од 24 јуна 1652 године. У том писму поклисари јављају из Софије да је два дана пре њиховог доласка у Жежевицу дошло до битке „између мартолоза из Пирота и из Паланке са овим разбојницима, у ком су сукобу погинула шест разбојника а њихове главе су биле однете у Пирот и стављене на колце тврђавице, а од мартолоза су погинула четири, а један остао тешко рањен.“²⁹⁹

Да бисмо добили допунска обавештења о овој врсти стражара, обратимо се другим изворима.

Мартолозе, чије име у преводу значи хришћански граничари,³⁰⁰ помињу многи извори. Константин Јаничар каже да су то турски војници хришћани, којих највише има по крајинама, и да имају плату.³⁰¹ У дневнику Соранцовог путовања (1575), а на пролазу од Скопља ка Ђустендилу, каже се „народ овога краја по имену Martolossi слободни су од даћа, не дају људе за галије, јер су дужни стражарити и сигуран држати овај крај.“³⁰² Из сремске канунаме (1588—9) видимо да се мирнодопска служба мартолоза састојала „у скупљању добра царског и да ухвате разбојнике и остале злочинце“, а исто тако да су били ослобођени дажбина.³⁰³

Из многих података, узетих из других извора, које наводи Д. Ј. Поповић, видимо да су мартолози били нередовни одреди наоружаних хришћана, којима је било поверено не само чување

²⁹⁸ „e sessanta e piu martolossi et altri huomeni di detto luoco con quali essendo stati accompagnati entrassimo qui“ „ha ordinato alli martolossi di Bagnska, che debbano uenire qui per accompagnarci...“ — Acta XVII, 47, 1843, br. 5.

О мартолозима из Бањске „der Martolos des Distriktes Bana“ говори канунама вучитрнског санџака. — Hammer J.: Des Osmanischen Reichs Staatsverfassung, Wien 1815, str. 320.

²⁹⁹ „anzi due giorni prima del nostro ariuo in Jesceuiza e seguito uno combattimento fra li martolossi de Pirot et di Palancha con quelli ladri, nel qual conflitto perirono sei ladri, e le loro teste furono portate in Pirot, e poiche sopra li pali della fortezza e delli martolossi ne perirono quatro, et uno ne resto malamente ferito.“ — Acta XVII, 51, 1905 b, br. 19.

Овај документ већ је био употребљен у књизи Саказова: Трговијата на Благария с Анкона през XVI и XVII век по новите извори, Софија 1929, стр. 26, са погрешком у читању и објављен од Р. Самарџића у исправљеном преводу Напомена бр. 221.

³⁰⁰ Рад LVI, 162.

³⁰¹ Гласник XVIII, 176.

³⁰² Рад CXXIV, 40—41.

³⁰³ Ђурђев Бран.: Сремска канун-нама из 1588—9 године, Сарајево, 1949—50; посебан отисак из Гласника зем. музеја.

граничних крајева већ и чување путева и насеља од разбојника.³⁰⁴

Дакле, и мартолози су били, као и дербенџије, оружани хришћани одговорни за безбедност путника и каравана. Овим двема врстама оружаних хришћана треба додати и 30 сељака који су учествовали у пратњи поклисара 1638 године на њиховом пролазу кроз Тесну Топлицу, који су, по свој прилици, обављали овај посао само за новчану накнаду и нису уживали неке привилегије.³⁰⁵

Сејмени или бекчије

Трећа врста оружаних пратилаца, били су сејмени. Дубровачка влада јавила је 1656 године својој колонији у Новом Пазару како је паша „poslo duiesti seimena is Saraeua, da priprate carauanu Saraeua i mostarsku do ouoga grada.“³⁰⁶

Описујући свој пут од Београда до Прокупља, 1665 године, дубровачки поклисар Јакета Палмотић пише да је свуд узимао пратњу сејмена, пошто је у ту сврху добио потребно наређење великог везира. Мада су пратиоци обично ишли од коначишта до коначишта, тј. само у току дана, што се види из његовог писма, Палмотић их је задржавао и ноћу, пошто је коначио у пустим и негостољубивим местима.³⁰⁷

Године 1668 јавили су дубровачки поклисари да су били праћени до Фоче од пандура „и извесног броја сејмена паше херцеговачког, који су нам били дати од његовог хеџаје“. Од Фоче до Милошевог Дола стално су били праћени од пандура и сејмена из насеља кроз која је пут пролазио.³⁰⁸

³⁰⁴ Поповић Д. Ј.: О мартолозима у турској војсци, Прилози VIII, 214—223.

Мада неки извори говоре о ослобођењу мартолоза од свих намета и дажбина из појединих провинцијских финансијских законика, специјално из канунама видинског и вучитрнског санџака, видимо да је свака скупина мартолоза имала различит положај. Тако, напр., док су мартолози бањске нахије Видинског санџака били ослобођени свих намета и терета (Текалиф и Уварис), а поред тога пионирске службе и снабдевања војске (Курекџилик и Нусул), код ових из црногорске нахије не помиње се ослобођење од две последње дажбине Сем тога, код мартолоза бањске нахије вучитрнског санџака помиње се плаћање извесних дажбина у смањеном износу које несумњиво спадају у групу Текалиф и Уварис, као што је напр. случај са плаћањем неке врсте земљарине од 4 астре по долуму итд. — Hammer J.: Des Osmanischen Reichs Staatsverfassung Wien, 1815, str. 319—21.

³⁰⁵ „accompagnati da...et altri trenta huomeni di casali“. — Acta XVII, 89, 2215, br. 14a.

³⁰⁶ Lett. di Lev. lib. 56, 146'—147.

³⁰⁷ Радонић: Дубровачка акта и повеље, III, 544.

³⁰⁸ „acompanati da banduri e da qualche numero di seimeni del S-r Pasa di Herzegovina li quali ci havea dato il suo chexaia...“ „... a Focia da dove proseguissimo il nostro viaggio sempre accompanati dai banduri e seimeni dei lochi et hora...hariuasimo qui in Milosceu do“. — Acta XVII, 49, 1870, br. 2.

Године 1669 јавили су дубровачки поклицари да су их 50 сејмена, узетих у Гацку од паше херцеговачког отпратили до Фоче.³⁰⁹

Године 1670 дубровачке поклицаре обавестио је кадија новопазарски „да морају узети од паше херцеговачког његове сејмене и друге који би нас отпратили до Ставња, што смо учинили да не би ризиковали са данком“. Касније, кад су већ стигли у Нови Пазар, кадија се супротставио њиховом одласку пре су-трашњег дана „говорећи да нам не може данас дати толико сејмена колико су потребни за одбрану новца Вашег Господства од злих сусрета.“³¹⁰

Најзад, године 1639, Веће умољених прихвата изванредни трошак учињен од стране поклицара за 40 бекчија или сејмена који су се њима прикључили од Новог Пазара до Гргура.³¹¹

На основу овог документа, изгледа да је назив бекчије, који је означавао стварне стражаре, или чуваре, употребљаван за сејмене, чије је име, по Елезовићу, постало од чувара паса. Зато додајемо сејменима и податак о оружаном пратњи од стране бекчија.

Године 1637 санџак-бег херцеговачки обећава поклицарима у Новом Пазару да ће им дати довољно бекчија за пут преко Рогозна.³¹²

Објашњење шта су били сејмени налазимо код Риккоа, који тим именом назива лаку коњицу у служби појединих беглербегова и паша. Она је употребљавана за обезбеђивање пртљага коњичких одреда.³¹³

³⁰⁹ „che alli cinquanta seimene presi in Gazko dal Sig-r passa di Herzegouina i quali c'hanno accompagnato sin a Focchia...“ — Acta XVII, 47, 1843, br. 1.

³¹⁰ „che douessimo pigliare al passa di Xercegouina sua seimeni et altri che si accompagnino fino a Staugne, il che haueuamo fatto per non arischiarsi col tributo.“ „dicendo non puoter hoggi darci tanti seimeni quanto sono necessarij per diffender da catiuo incontro il denaro velle V. S-rie“. — Acta XVII, 47, 1843, br. 5.

³¹¹ „expensis in bechcijs siue seimenis quadraginta pro eos associando a Nouo Pasario per Toplizam usque ad Grguri.“ — Cons. rog., lib. 96, 34—34'.

³¹² „io ui faro dare di becci a sufficienza e cosi passarete bene.“ — Acta XVII, 46, 1838, br. 1.

³¹³ „Il est bon de remarquer ici que les *Beiglerbeys* & les *Bachas*, entretiennent en tout tems une certaine milice de *Segbans*, & de *Serigias*; les premiers gardent le bagage de la Cavalerie & les derniers celui de l'Infanterie. Les *Serigias* servent à pied avec l'épée & le mousquet, comme les *Janissaires*, & les *Segbans* à cheval, comme nos dragons“. Даље, он наводи да су се беглербези служили сејменима да би се супротставили јаничарима. — Ricault: L'histoire de l'état présent de l'empire ottoman, Amsterdam, 1670, str. 469.

Напомињемо да Елезовић даје сасвим другојачије објашњење шта су сејмени, пошто каже да је то врста регуларних јаничарских одреда. — Елезовић Г.: Турски споменици I, Београд, 1940, напомена на стр. 941—944.

Допунске податке за разјашњење овог питања налазимо у извештају млетачког посланика „Pietro Foscarini bailo a Constantinopoli nell'anno 1637 ed ambasciatore nel 1641“.

Нефери

Као оружани пратиоци појављују се и нефери. То су били регуларни војници, припадници градских посада.

Године 1670 дубровачки поклицари помињу да су имали у својој пратњи, поред сејмена, „и нефере из Милошевог Града“.³¹⁴

Из једног обрачуна из 1647 године видимо да су нефери обезбеђивали и пошљике вуне које су из Скопља, Приштине, Новог Брда и Мораве, и Јањева допремане у Нови Пазар.³¹⁵

Аркибузијери

Као пратиоци дубровачких поклицара помињу се аркибузијери. Тако су називани у целој Европи војници наоружани специјалном врстом ватреног оружја, већег калибра од пушке, чији се један крај стављао на специјалан ослонац, а други на плећку. Појава овог имена у дубровачким документима показује да је таква специјализација постојала и у турској војсци.

Године 1623 дубровачки поклицари који су ишли са данком, да би избегли сусрет са зликовцима на пролазу преко Топлице Тесне, решили су да узму као стражу сто аркибузијера.³¹⁶

У аркибузијере вероватно спадају и сто двадесет војника наоружаних ватреним оружјем који су пратили поклицаре 1652 године кроз нека опасна места између Новог Пазара и Софије.³¹⁷

Пандури

Шеста врста оружаних пратилаца били су пандури. То је била нека врста пољске жандармерије која је водила борбу против хајдука и разбојника. Пандура је било и пешака и коњаника. На челу пандурске јединице стајао је „бандур-баша“.³¹⁸

Говорећи о Султану он каже: „si vadi circondando e mutendo di nuovi Soldati chiamati Seimeni, i quali sono per la maggior parte Bossinesi“. — Le relazioni degli stati Europei lette al senato dagli Ambasciatori Veneziani nel secolo decinosettimo, V. Turchia Volume I, parte II, Venezia, 1872, str. 87.

³¹⁴ Acta XVII, 47, 1843, br. 5, napomena br. 335.

На нефере се вероватно односи и следећи текст из 1655 године: „senza lassar la guardia menata con noi da Milosceu grad sino an accompagnarci con li mercanti di Nouo Pasaro uicino al detto luogo“. — Acta XVII, 89, 2212, br. 5.

³¹⁵ Div. de foris, lib. 73, 194'—200', napomena br. 582.

³¹⁶ „per schiulare catiuo incontro nel passar Topliza habiamo terminato di pigliar per nostra guardia cento archibuscieri“. — Acta XVII, 52, 1932, br. 4.

Године 1638 дубровачки поклицари јавили су да су прошли Тесну Топлицу праћени од 30 аркибузијера „accompagnati da trenta archibuscieri“ Acta XVII, 89, 2215, br. 14 a.

³¹⁷ Напомена бр. 241.

³¹⁸ Палмотић: Дубровник поновљен, Дубровник, 1878, стр. 178.

Године 1655 дубровачки поклицари узимају пандурску стражу „le guardie delli banduri“ да би безбедно прошли шуме Косовице.³¹⁹

Године 1668 пандури, заједно са сејемнима, прате дубровачке поклицаре од Љубомира до Милошевог Дола.³²⁰

Године 1678 дубровачки поклицари пишу: „Узео сам за пратњу довољан број пандура, како пешака тако исто и коњаника, поред оних из Фоче, који нису хтели да се повинују ни краљевском декрету, ни наређењу фочанског кадије који их је у чаршији лично наговарао да ме прате. Једва је успео да заврбује десет људи који су ме пратили до Чајничча, од ког сам места увек био услужен реченим пандурима, како кроз касаве тако исто кроз планинска места и шуме“. Најзад, излажући своје даље путовање, он каже да су га из Светља испратили и „предали ме пандурима из Дервенте са којима сам прошао у сигурности оно лоповско гњездо (Косовицу) и стигао у Бијеле Цркве“.³²¹

Из овог документа, као и из неких претходних, видимо да је на извесним секторима пута постојало више или мање усталоно обезбеђење. Такви су сектори, вероватно, били не само онај од Чајничча према Пријепољу, који су обезбеђивали пандури, као и сектори чувани од дербенџија, већ и сектор од Милошевграда до Ставња који су држали нефери, пут од Новог Пазара до Светља, на коме су наступали мартолози из Бањске и др. Све то показује да је оружана пратња и обезбеђење била делимично зависна од постојећих гарнизона и локалних војних или стражарских јединица.

О бројности пандура сведочи и докуменат од 26 X 1664, који говори о паши — заповеднику пандура који чувају ове крајеве, кога су поклицари срели у Фочи. То је био Мустафа-паша Прачалија.³²²

Истог пашу помиње и Евлија Челебија 1662 године, и износи да је, у једном моменту, под његовом командом било 3.000 пандура-пешака.³²³

³¹⁹ Acta XVII, 89, 2212, br. 6. napomena br. 236.

³²⁰ Напомена бр. 308.

³²¹ „mi feci compagnare con numero sufficientissimo di banduri tanto in piedi come a cavallo fuori che quelli di Focchia non hanno voluto cederer me al regio decreto ne all' ordine di quell' cadi, il quale per ciarscia in persona li spronava di farmi la scorta, apena dieci homeni ha potuto arolare i quali mi compagnerno fino a Cainik da qual' 1000 sempre son stato seruito di detti banduri tanto per le casave come per altri loghi di montagna e foreste.“

„e dimani mi compagno e mi consiglio alli banduri di Darvente con li quali pasai a saluamento quell' nido di ladri e ariuai a Biele Zarque“. — Acta XVII, 47, 1849, br. 4.

³²² „destinato capo di banduri per guardia di questi contorni“. — Acta, XVII, 53 1935, br. 43.

³²³ Гласник зем. музеја XX, 319—323.

Што се тиче самих пандура, они нису претстављали некакав сигуран елемент. Понекад су били повезани са хајдучима и учествовали у пљачки и уцењивању путника и каравана.

У споменутом концепту писма из 1666 године, где се говори о нападу који је извршен на караван венецијанске робе, дају се упутства поклицарима упућеним санџак-бегу херцеговачком „да кажу на леп начин реченом господину паши да су пандури не само некорисни за одржање слободних путева и осигурање каравана већ да, сагласни са хајдучима у њиховом разбијању и пљачкању, усуђују се отимати новац од трговаца на више места и оптерећују их давањима.“³²⁴

Из тог концепта сазнајемо да је дубровачка влада већ покушавала да се отараси такве пандурске страже и узме у своје руке обезбеђење каравана. У њему се каже: да су, својевремено, „понидили Сулејим-аги своје војнике, које смо држали на плати, да прате и осигуравају караване, а он је то стално одбијао, одговарајући овом јемину који га је потстицао да их узме, да је он довољан и да га вређа речена понуда, нити пак он хоће помоћ хришћанских војски ни њихове пратње.“³²⁵

Шуровање пандура са хајдучима, као и то што Палмотић помиње као заповедника пандурског Дели-Вука, указује да је, можда и ова врста оружане пратње била састављена од хришћа-

³²⁴ „Direte bene con buon termine al detto S-r Passa che li banduri benché non solamente inutili nel tener nette le strade et assicurar le caravane ma anco concordi con li Haiduzi a romperle e sualegiarle prendono ardire di estorcer dalli mercanti in piu lochi denari e li agravano con pagamenti.“ — stiane ne la loro comitiuai“. — Исти извор.

³²⁵ „che noi offersimo a Suleim aga i nostri soldati che tenissimo stinendiati per accompagnare et assicurar le caravane et egli l'ha constantamente recusato rispondendo a questo Emimo il quale l'escortava prenderli, lui essere basteuole e farseli torto con la detta offerta ne uoler aiuto delle militie cristiane ne la loro comitiuai“. — Исти извор.

Постоје индиције да су Дубровчани у извесним моментима успевали да остваре ову своју замисао. Тако, напр.:

Године 1662, Евлија Челебија помиње у Билећи „300 пушкара, што је дошло с дубровачким послаником“. — Гласник зем. музеја XX, 320.

Године 1665, дубровачки поклицари јавили су својој влади „да би обезбедили наше личности и не малу количину робе која долази са нама за рачун разних трговаца, умољавамо вас да нам пошаљете у сусрет и пратите барем од Цернице са оним бројем војника који сматрате довољан и потребан у постојећој тако опасној ситуацији.“

„che per assicurar le nostre persone et non pochi quantita delle robe che uengono in nostra compagnia di conto di diuersi mercanti si compiacono mandar ad incontrarci et acompagniar per lo meno da Zerniza con quel numero delli soldati che stimano conueniente et necessario nelle corenti congiunture chosi pericolose.“ — Acta XVII, 52, 1932, br. 20.

У спеву „Дубровник поновљен“ говори се о „двие стотине бојних људи“ који прате караван поклицара од Плоча до Дрине.

Најзад, у писму дубровачких поклицара од 1 септембра 1668 године видимо да су они претходно, кад су били у Љубомиру, тражили од дубровачке владе да их војници отпрате до Фоче. „Tardi ebimo risposta alla nostra scritalli da Gliubcmir nella qualle pregassimo l'Ecc-ze Vostre per l'acompaniamento di soldati sino Focia“. — Acta XVII, 49, 1870, br. 2.

на. За разлику од дербенџија и мартолоза који су имали одређене привилегије, пандури би радили само за плату.³²⁶

Ако још једном прегледамо све изворе који говоре о обезбеђењу путева у XVII веку, стичемо утисак да су сејмени и пандури били најчешћи пратиоци дубровачких поклицара. Обе су врсте прилично бројне, а појављују се дуж свих путева. Бројност пандура као пратилаца долазила је услед тога што су то биле посебне јединице за борбу против хајдука и разбојника. Није искључено да су обичне караване пратили углавном пандури, а да су на пролазу кроз опасна места пратњу појачавали дербенџије и мартолози.

Наведеним врстама оружаних пратилаца треба додати и стражаре по каравансерајима, који се појављују као саставни део читавог система обезбеђења путева. Овакве страже помиње Б. Кашић 1612 године.³²⁷

Месне турске власти, не само да су активно учествовале у набавци оружане пратње, што се види из више наведених примера, већ су, понекад, и саме обезбеђивале караван, специјално у случајевима кад је постојала велика опасност а поклицари су носили данак. Кад су били у питању султанови приходи, сви су знали да им Порта не би опростила губитак који би дошао услед њихове немарности.

Један такав случај десио се 1637 године у Новом Пазару. Кад је херцеговачки санџак-бег сазнао да 300 зликоваца из Албаније чекају на поклицаре да им узму данак, послао је једног од својих матараџа³²⁸ да им каже да ће их испратити лично, у једници са бегом од Зворника.³²⁹

У другом случају, 1670 године, дубровачке поклицаре сачекују, у месту Ставње, између осталих, и сердар новопазарски са тројицом спахија, преко 60 мартолоза и другим људима из овог места.³³⁰

У трећем случају, поклицар је јавио новопазарском кадији, у септембру 1678 год., „да из овог места нећу да пођем нити да продужим свој пут са данком, ако ми не да пратњу од довољног

³²⁶ Олсмак пева „Дубровник поновљен“ на који се позивамо, каже, да су трговци дочекали поклицаре у Ставњу

„И довели собом бјеху

С Дели Вуком сто пушкара,

Бандуре их бојне рјеху.“

Овај нас цитат наводи и на претпоставку да су чак и поменути аркибузирери били саво врста пандура.

³²⁷ Ферменџин: Acta Bosnae, 345.

³²⁸ службеник који снабдева водом санџак-бегу и његову пратњу.

³²⁹ „anzi sua S-ria mando in casa nostra un suo mataragi a dirci che lui in persona con bei di Suornich uera ad acompagnarli“. — Acta XVII, 46, 1838, br. 1.

³³⁰ „a Staugne doue c'incontrorno... il serdar di detto luoco con 3 spaxie e sessanta e piu martolossi et altri huomeni di detto luoco“. — Acta XVII, 47, 1843, br. 5.

броја оружаних лица која би ме отпратила до сигурног места; и да свако задоцњење у мом доласку на Порту или неки непредвиђени напад биће приписан недовољној брзи и старању са његове старне. Да би потстакло мештане да ме прате, он је појачао коња заједно са својим муселимом, а кад су то видели мештани скупило се око 70 лица пешака и коњаника, и тако су ме отпратили до Светља, где смо се одморили, а сутра ме испратио и предао ме пандурима...“³³¹

Употреба оружане пратње била је скопчана са знатним трошковима.

Године 1665 Јакета Палмотић каже да је „код награђивања речених сејмена, у више махова, потрошио 24 талира.“³³²

Године 1669 дубровачки поклицари пишу да су платили педесеторици сејмена, који су их допратили до Фоче, тридесет реала, а онима који су их пратили од Дубровника до Гацког, четрдесет.³³³

Године 1652 потрошили су дубровачки поклицари на оружану пратњу од Дубровника до Софије 84 талира.³³⁴

Говорећи о мартолозима, изнели смо докуменат из кога се види да се на сејмене морало потрошити више неголи на мартолозе, али је, ипак, увек било трошка чак и у случају кад је била у питању, на први поглед, бесплатна пратња, напр., пратња од стране званичних лица нужно је морала да кошта прилично, пошто се трошило јело и пиће.

Праву претставу о свим тим трошковима добијамо из извештаја поклицара из 1670 године, где се у вези велике и шаренолике пратње каже: „и због тога имали смо трошка за 18 реала, јер нисмо могли пропустити да тридесеторици сејмена и другим

³³¹ „che da detto loco non uoleuo partir ne proseguir il mio uiagio con tributo, se non mi fara compagniare sino a loco salvo con numero suficiente delli armati e che ogni tardanza dell mio ariuo alla porta o qualche inopianto tentatuo sara attribuito alla sua poca cura e diligenza per incitar quelli dell loco acio mi compagnassero mnto a caualo con suo muselin cio uedendo quelli dell loco si amasorno da 70 persone a piedi et a caualo e cosi mi facero ala fino a Suitglie doue riposasimo e dimani mi cumpagnio e mi consiglio alli Banduri...“ — Acta XVII, 47, 1849, br. 4.

Дубровачки каравани користили су се и турском војском у пролазу, да би појачали своје обезбеђење. Тако, напр., кад су, године 1637, 300 разбојника из Албаније чекали на дубровачке поклицаре, ови су јавили да им се придружио „велики број спахија, који иду из Херцеговине и Босне пут Једрена, у војску, пошто су се, и они, такође, бојали ових зликоваца.“

„tuttavia s' accompagno con noi gran numero di spahi che uanno di Herzegouina e Bosna alla uolta d'Adrianopoli nel esercito timendo loro ancora di questa catua, gente“. — Acta XVII, 46, 1838, br. 1.

³³² Радонић: Дубровачка акта и повеље, III, 544.

³³³ „i quali c'hanno accompagnato sin a Focchia habbiamo donato reali trenta e reali quaranta a quelli primi 40 accompagnatici da Ragusa sin a Gazko...“ — Acta XVII, 47, 1843, br. 1.

³³⁴ „se bene nelli soldati che c'hanno sempre accompagniato c'è occorso spendere sin hora ttri 84“. — Acta XVII, 51, 1905b br. 19.

неферима из Милошевог Града не дамо за пиће по два цекина, што износи реала 10 а реала 8 потрошили смо за овнове и хлеб дат реченим сејменима и неферима... За два дана и за трећи у Ставњу". Касније, од Ставња до Новог Пазара, „било је потребно да се потроши за четири овна дата спахијама, 4 реала, за хлеб и вино и друга три реала, што смо им поклонили за ручак. Сејменима за пиће и за ручак дали смо 8 реала.“³³⁵

Трошкови обезбеђења били су тако велики да се дешвало да се дубровачки поклизари враћају из Цариграда без икакве пратње.

Године 1634 дубровачки поклизари пишу да одлазе из Новог Пазара само са куриром, упркос претпоставци да има зликоваца на путу, „јер немају чиме да прибаве стражу“.³³⁶

Оружане пратње нису се увек задовољавале уобичајеним давањима плаћањем јела и пића и напојницама. Са њихове стране било је и покушаја да се уведе у њихову корист и нека врста намета наплаћивана по количини превезене робе. Тако, напр., у упутству које је дубровачка влада дала својим поклизарима 31 марта 1685 године речено је да треба да траже ферман у коме би се наредило „да пандури из Херцеговог, који помажу у кланцима, не могу и не смеју да траже никакво новчано давање за робу коју наши трговци носе на ову скалу“ (у Дубровник).³³⁷

Пошто је опасност од хајдука и разбојника била врло велика, упркос бројних и добро наоружаних пратњи, а усто, пошто је цело то обезбеђење било прилично скупо и не увек приступачно, поклизари су се користили у циљу обезбеђења и самим дубровачким трговцима. Почетком октобра 1637 године поклизар Августин Бона није се усудио да крену из Прокупља за Дубровник у пратњи само три војника. Он је тражио да га један део прокупачких трговаца отпрати преко Топлице.³³⁸

Године 1670 дубровачке поклизаре који су путовали са данком сачекали су у Ставњу сви дубровачки новопазарски трговци и отпратили их до овога места.³³⁹

³³⁵ „e per detto effetto ci e occorso di spesa per reali 18 non hauendo potuto far di manco che a seimeni trenta et altri neferi di Milosceu Grad donare per beueraccio, a dua zechini che sono reali 10 et reali otto habbiamo speso nei castrati uino e pane dato a detti seimeni et neferi di Milosceu Grad in dua giornate per viaggio e terza a Staugne“ „et l'occorse spender per quatro castrati dati a spaxie reali 4 per pane e uino et altri tre reali „questo gli haueuamo presentato per il pranso, a seimeni per beueraccio et per pranso habbiamo dato otto reali“. — Acta XVII, 47, 1843, br. 5.

³³⁶ „per che non abiamo con che preualersi per la guardia“. — Acta XVII, 91, 2234, br. 17.

³³⁷ Радоњић: Дубровачка акта и повеље IV, 71-2. Сличне интервенције налазимо и у другим документима објављеним у тој збирци, напр. стр. 89, 92, 131-2.

³³⁸ „e per non partir con tre soldati soli ho riciesto questi mercanti che parte di loro m'accompagnino per Toplizza.“ — Acta XVII, 46, 1838, br. 5.

³³⁹ „a Staugne doue c'incontramo tutti li nostri mercanti di Nouo Pasaro... con quali essendo stati accompagnati entrassimo qui“. — Acta XVII, 47, 1843, br. 5.

Из свега наведеног видимо да су дубровачки каравани, а специјално они са којима су ишли поклизари, били, релативно, добро осигурани у односу на остале. Зато је апостолски визитатор Petar Masarechi могао да каже: „за свештенике који иду у ове земље, било да се ради о Далматинцима било о Дубровчанима, дубровачки пут („La strada de Ragusi“) најсигурнији је од свих, пошто ће проћи под именом Дубровчана“.³⁴⁰

Завршавајући ово поглавље, потребно је још једном осврнути се на податке о путовању поклизара. Пошто је највећи број примера о обезбеђењу каравана узет из писама самих поклизара, поставља се питање какве везе има обезбеђење поклизара са питањем трговачких каравана. Несумњиво је да су каравани у којима су били поклизари, а специјално они који су носили данак, имали нешто јачу пратњу но што је то био случај са обичним караванима, како због специјалних повластица самих поклизара, о којима овде није било речи, тако исто и због појачане одговорности локалних турских власти пошто се радило о заштити новца намењеног султану (данак).

Па ипак, то не значи да су остали дубровачки каравани имали много мању пратњу. Фермани које цитирамо на почетку овога поглавља, у вези са добијањем оружане пратње, односе се изричито на саме трговце. Што се пак тиче величине те пратње, да би била довољно ефикасна, она је морала приближно да достигне пратњу самих поклизара.

Најзад, треба још једном подвући да је и сам караван којим су ишли поклизари био често уствари караван са робом. То видимо не само из већ цитираног писма у коме поклизари траже обезбеђење и због велике количине робе која долази са њима за рачун разних трговаца³⁴¹ већ и из документа у коме се каже: „U druscbi G. G. Poklisara koi proghioscie minutieh dana primio sam u Prokupiu u balle No 10 suite scto mi posslascie GG. Epitropi...“³⁴²

Напомињемо да су на сличан начин били осигуравани и високи католички свештеници на својим путовањима кроз јужну Србију. Надбискуп Бици помиње да су га оружани хришћани, пешаци и коњаници, пратили од Трепче до Новог Пазара, а трговци од Прокупља до Трепче. — Старине XX, 121.

³⁴⁰ Старине 39, 13.

Слично становиште заузима и которски бискуп Марин Драго, 1691 године. — Радоњић: Римска курија..., 420.

Надбискуп Бици видео је 1610 године како су дубровачки амбасадори дошли у Нови Пазар у пратњи великог броја коњаника и пешака који су имали заставиче на копљима. Тим поводом каже „да су Дубровчани уистини врло добро виђени и чувени у свим крајевима Турске“. Старине XX, 126.

³⁴¹ Напомена бр. 325.

³⁴² Div de foris, lib. 97, 215'—217'.

Говорећи о роби која је ишла са поклизарима треба имати на уму да то није била њихова властита роба, пошто је поклизарима бито изричито забрањено да преносе робу за свој рачун. У упутствима поклизара за 1641 годину стоји да је Веће умомљених већ давно забранило да поклизари носе или шаљу за свој рачун трговачку робу. Радоњић: Дубровачка акта и повеље III, 433.

V. КАРАВАНСКИ ПУТЕВИ У ЈУЖНОЈ СРБИЈИ

Пређимо на опис путева којим су каравани пролазили. Мада су дубровачки каравани у XVII веку ишли из јужне Србије „пут града“, и обратно, утабаним стазама, ми ћемо те путеве приказати искључиво по изворима из овог века. Други извори ће нам послужити само изузетно, за тачније одређење или локацију места која се помињу у документима из овог доба. У заграду ћемо стављати турске називе ових места узете из Хаџи-Калфе.³⁴³

Дубровачки каравани који су ишли преко јужне Србије имали су своју главну артерију, велики дубровачки пут Дубровник—Софија, тј. део тога пута који је ишао кроз данашњу Србију, Пријеполје—Цариброд. Каравани са осталих путева уливали су се у овај пут, који многи писци називају дубровачким. Што се тиче самих Дубровчана, они су га звали „Via di Nouo Pasaro“. Под тим именом он се појављује чак и у преписци вођеној између Дубровчана који су боравили у Цариграду и Дубровника, као пут који спаја ова два места.³⁴⁴

Заго ћемо и ми поћи од трасе главног пута. О бочним путевима говорићемо кад стигнемо до места где су се они одвајали. Пошто су се дуж свих ових путева налазили многи ханови и неколико великих караван-сераја у којима су се каравани задржавали, ми ћемо, уз детаљан опис пута, изнети и сваки нађени податак о овим услужним установама које су имале важну улогу у караванском саобраћају. Усто ћемо се осврнути и на значајне саобраћајне објекте, напр., мостове на већим рекама и скеле.

1. Правац путева, и места кроз која су путеви пролазили

Пре но што се детаљније задржимо на траси овог пута у данашњој јужној Србији, осврнућемо се, укратко, на његов по-

³⁴³ Споменик XVIII.

³⁴⁴ Радонић: Дубровачка акта и повеље IV, 358, 371, 379, 381 и 384.

Отсек овог пута који пролази преко јужне Херцеговине помиње се у писму дубровачке владе из 1656 године као „put obiciaini“—Lett. di Lev. lib. 56, 146'-7 — а део пута који је пролазио на једну миљу од Гацког Б. Кашић назива краљевски пут, „via regia“. Ово име појављује се и на 3/4 дана хода од Гацког према Фочи, пошто се каравансерај у селу Вахору помиње као краљевска кућа, као и од Фоче према северу. — Фермендин Acta Bosnae, Загреб 1892, стр. 345-6.

четни део који је полазио са дубровачког предграђа Плоче, у близини источне капије овог града, и ишао до Пљеваља.³⁴⁵

Тај пут ишао је обронком брда Срђа према Бргату, планинском ивицом обилазио Жупу, затим преко Царине, Обрћа и Бјелиндола долазио до Требишњице, а после њеног прелаза стизао у Слано (данашње Старо Слано). Прошавши кроз планински крај и поље звано Љубомир, прелазио је преко брежуљака, ишао је преко поља Мириловића и долазио у Билећко Поље.³⁴⁶ Из Билеће пут је ишао на Трновичку равну, а одатле на Корита.³⁴⁷ Онда је избијао преко Цернице, која је у време Евлије Челебије (1664) имала 350 кућа и 18 дућана, у Гатачко Поље. Прошавши Гацко (Гаџика) пут је понова одлазио у брда, ишао преко Вахора, Врбе и планине Чемерно, где је на Чемерним чајрима држан велики панађур, и долазио у Трнову Луку,³⁴⁸ која је лежала у малој долини крај Сутјеске. Одатле је ишао кланцем Сутјеске прелазио врло високу, камениту и делимично покривену шумом планину, Лефеврову „Humierlu“ (?) кроз коју се тешко пролазило, ишао преко Тијентишта, одвајао се од Сутјеске у близини места где је она скретала на исток и пролазио кроз село Луче, да би избио на реку Дрину, коју је прелазио код Брода. Док Лефевр, Б. Кашић и анонимни аутор Хејовог путописа помињу да је на том месту 1611, 1612-18 и 1626 године био велики дрвени мост, у једном писму дубровачких поклисара из 1646 године помињу се „... скелације прелаза код Брода, где су коже смештене у стоваришту“.³⁴⁹ На основу тога изгледа да се овај мост срушио негде између 1626 и 1646 године и да се преко Дрине на том месту прелазило скелом. Касније, у време Евлије и Палмотића опет се помиње дрвени мост на Дрини. Одатле је пут ишао

³⁴⁵ Тај део пута обрадили смо, углавном, на основу описа Хејовог путовања из 1626 — Споменик XXXVII; Извештаја надбискупа Билице из 1610 — Старице XX, 126; путописа Лефевра (1611) — Гласник зем. музеја XIX; путовања Евлије Челебије из 1664 — Гласник зем. музеја XX, 304—323. и Кашићеве аутобиографије (1612-18) — Фермендин Acta Bosnae 342—346; исто Грађа XV. Њихове податке проверили смо и употпунили на основу многих докумената који помињу појединачна места кроз која је овај пут пролазио.

Напр.: Acta XVII, 53, 1935, br. 47; Acta XVII, 52, 1927, br. 7; Acta XVII, 44, 1825, br. 8; Acta XVII, 40, 1803, br. 28; Acta XVII, 47, 1843, br. 5; Acta XVII, 47, 1843, br. 1; Lett. di Lev., lib. 56, 146'-147; Div. de foris, lib. 76, 34'-37'. Исто тако користили смо се и спевом познатог дубровачког поклисара Јакете Палмотића, чији делови имају карактер топографски прецизан и аутентичног путописа из XVII века. Палмотић Ј.: Дубровник поновљен, Дубровник, 1878, стр. 169—180, 208.

³⁴⁶ Друга варијанта пута ишла је преко Требиња (Чербенице) и Чепелице.

³⁴⁷ Корита помиње Acta XVII, 47, 1849, br. 4.

³⁴⁸ Јелавићева локација Лефеврове „Touciona Rosa“. (Ово место нисмо нашли на генералштабној карти). Упореди Рад 56, 213; Рад 124, 63.

³⁴⁹ „...li barcaroli del passo di Brod doue sono immagazinati li cuori“ — Acta XVII, 91, 2229, br. 3.

Брод помиње и Lam. de int. et for., lib. 39, 198—201 i Acta XVII, 53 1915, br. 31, напомена br. 487.

њеном обалом до Фоче (Фуца). У Фочи је у време Лефевра (1611) било 800 дрвених и врло ниских кућа без прозора. Око 1625 године постојало је око 400 градских и 300 сеоских кућа,³⁵⁰ а у време Евлије Челебије (1664) 2.166 кућа и 540 дућана. У самом граду прелазило се преко Ђахотине мостом. По изласку из Фоче пут се пењао на планину, пролазио Лефеврово „Estikolino“ (?), а одатле ишао на Бахово³⁵¹ које је у време Евлије Челебије имало 700 кућа и 200 дућана, и спуштао се у Чајнице (Чајница). Ово место помиње се у дубровачким документима под именом Чајник.³⁵² Одатле се пут пењао уз планину Ковач³⁵³ касније прелазило преко Бољанића, Лефеврово „Pulmitcht“, и долазио у Пљевља (Таслица), које је у време Лефевра (1611) имало 400 огњишта, око 1625 године 600 градских и 400 сеоских кућа,³⁵⁴ а у време Евлије Челебије 700 кућа и 200 дућана. Из Пљеваља пут је водио према територији данашње јужне Србије на Пријеполје.

Осврнимо се на друге путеве од Дубровника до Пријеполја. У XVII веку дубровачка трговина се не служи старим путем који је ишао из Дубровника за јужну Србију преко Никшића и Дробњака, т.зв. Виа Језера.³⁵⁵ Шта више, у то време, са те стране претила је највећа опасност за дубровачке караване, пошто су ове нападали и угрожавали како Турци из Херцеговог³⁵⁶ тако исто и Црногорци.³⁵⁷

Док је трговина редовно ишла преко Фоче и Цернице, важни курири, поклисари и друга лица, која су хтели да избегну сваку опасност, ишла су од Фоче преко Загорја на Невесиње.³⁵⁸

³⁵⁰ Старине XIV, 177.

³⁵¹ Јелавићева локација Лефевровога села „Bahara“ које нисмо нашли на генералштабној карти.

³⁵² Acta XVII, 40, 1803, br. 28; Acta XVII, 47, 1849, br. 4, напомена бр. 321.

³⁵³ По свој прилици се следећи текст односи на један од споменута два планинска прелаза између Фоче и Бољанића „disse: essendo in compagnia detto Nicolo... et ariutato in Planine tra Nouo Passaro e Foggia doue detto Mixo diceua...“ Lam. de int. et for., lib. 47, 170—172.

³⁵⁴ Старине XIV, 177.

³⁵⁵ Види: Динић Мих.: Караванска трговина... стр. 125.

³⁵⁶ Acta XVII, 89, 2212, br. 5; Trad. de Cap., 30. Ferman Ahmeta I, str. 350—52; 56. i 117. Ферман Мехмеда IV, стр. 663, 698; Acta XVII, 40, 1803, br. 28; Acta XVII, 46, 1838, br. 1; Acta XVII, 52, 1828, br. 2; Lett. di Lev. lib. 56, 234; и многи примери код Радонића: Дубровачка акта и повеље, напр. III, 449, 464, 810 и др.

³⁵⁷ Године 1675, 18 јула један дубровачки поклисар тражи пашу херцеговачког „per monstrarli il comandamento contro li Zarnogorzi et apuntar con lui come s'ha da fare per sorprendere quelli assassini“. — Acta XVII, 52, 1926, br. 3. Три месеца пре тога поклисари су послали из Пљеваља „arsi e hogetti“ извађене „contro i Zarnogorzi per li danni da loro fatti a Canali“. — Acta XVII, 49, 1873, br. 2. О сличним случајевима види Радонић: Дубровачка акта и повеље III, 937 (1878) IV, 310 (1687); Цветковић В.: Дубровачка дипломатија, Дубровник, 1923, стр. 106, напомена (1687); Lett. di Ponente, lib. 25, 36—37 (1665).

³⁵⁸ Напр. дубровачки трговци из Новог Пазара јављају дубровачкој влади 26 IX 1655 да су добили писма и емре од поклисара у Цариграду

Напуштајући Пљевља прелазимо на детаљан опис главног дубровачког пута који је ишао преко Пријеполја кроз јужну Србију. Овај пут најпре је ишао кроз село Рачче, које се тада звало Гранчије³⁵⁹ а затим кроз планину Звијезд, коју писац Хејовог путописа (1626) назива „Zviezdi“ и каже да је пуна шуме.³⁶⁰ Онда се пут спуштао у долину леве притоке Лима и самог Лима и ишао њиховом левом обалом. Прелазило је Лим преко великог дрвеног моста на три свода и стизао у Пријеполје (Перепол), варош са дрвеним ниским кућама (1611).³⁶¹ Око 1625 године Пријеполје је имало нешто испод 800 кућа.³⁶²

У време Евлије Челебије Горње Пријеполје имало је око 486 кућа покривених црепом, око 100 дућана и леп хан Касимпаше Соколије. На реци је била султан-Фатих-Мехмедова дрвена ћуприја, а крај ње се дизала сахат-кула. С друге стране ћуприје била је још једна махала са два хана и десетак дућана.

Од Пријеполја одвајао се Ужички пут, који је ишао долином Лима, преко рушевина града Ковина (?), и манастира Марзића, на Прибој, а одатле на Рудо, Ужице и Београд. Овим је путем прошао Евлија Челебија 1664 године.³⁶³

На два сата од Пријеполја, у правцу Сјенице, помиње се место Милешеве, где се налази познати манастир, и каравансерај, који, по Лефевру, „ништа не вреди“.³⁶⁴

Пошто су имали да их пошаљу по сигурном куриру, „kuriere sicuru“ „kojem smo naredili da kada budu u Foci da ne idu putem od Zernize nego da se obrate od Focie na Sagorie i otidu put Neuesignia i da dogiu die mu drago na skalu sicuru dubrouacku da ne idu putem pericolsiem od Nougliana. Acta XVII, 91, 2234, br. 40.

Дубровачки поклисар Piero di Francesco Sorgo исто путује преко Невесиња. Acta XVII, 52, 1928, br. 1.

³⁵⁹ „tra Pleue et Priepoglie in un loco detto Granice“. — Acta XVII, 91, 2234, br. 6.

Изгледа да је тај назив у вези са гором Grance Ramberta (1534) — Рад 56, стр. 216 — и Seydlitza (1556) — Рад 84, стр. 52.

³⁶⁰ На путу од Пријеполја до Пљеваља налазили су се Бабини Чајри (?) које помиње Евлија Челебија. — Гласник зем. музеја XX, 307.

³⁶¹ Гласник зем. музеја, XIX, 475.

Ово место помиње се у: Acta XVII, 40, 1803, br. 57; Acta XVII, 52, 1932, br. 7; Acta XVII, 52, 1932, br. 20; Acta XVII, 91, 2234, br. 6; Lam. de int. et for., lib. 39, 198—201; Acta XVII, 89, 2212, br. 5; Acta XVII, 46, 1839, br. 2; Acta XVII, 52, 1927, br. 3; Acta XVII, 53, 1935, br. 43; Acta XVII, 53, 1935, br. 27; Acta XVII, 47, 1845, br. 5; Acta XVII, 49, 1870, br. 2.

Гл. Елезовић је објавио више докумената из којих се види да су Турци означавали Пријеполје и на следећи начин: „Препол“, „П(и)репол“ и „Пр(и)еполје“. — Елезовић Г.: Турски споменици, Београд, 1940, стр. 864, 867 и 869.

³⁶² Старине XIV, 178.

³⁶³ Гласник зем. музеја XX, 304—5; Елезовић Г.: Из путописа Евлије Челебије, Београд, 1949.

Ужички пут, „Via di Vsiz“ помиње се и у Div. de foris, lib. 5, 121—121'; као и у књизи В. Рести на стр. 55', 57', 62, 64. — Саказов: Стопанскитѣ врсски... стр. 33 и 122.

³⁶⁴ Ово место помиње се под називом „Milosceuo“ у следећим документима: Lam. de int. et for., lib. 39, 198—201; Acta XVII, 49, 1873, br. 2; Acta XVII, 91, 2231, br. 16; Vidi napomenu br. 225.

На растојању од једне миље од манастира, налазила се, по Лефевру, варошица Милешево са око 100 огњишта, изнад које се на северу налази тврђава „која носи исто име”. Ту се исто налазио каравансерај. Јасно је да је у питању данашње село Хисарцик. Из дубровачких докумената видимо да се ово место тада називало *Милошев Град*.³⁶⁵ Евлија Челебија свратио је у ово место, за које каже да има 60 кућа, 10 дућана и хан, поред 20 кућа у самој тврђави.³⁶⁶

На растојању од пола дана од Милошева налазио се Милошев До. По писцу Хејовог путописа ту се завршавао херцеговачки санџак, а настајао босански, уствари новопазарски. Слично становиште заузима и Лефевр. Ово место помињу и три дубровачка документа.³⁶⁷

Пут од Милошевог Града до Милошевог Дола прелазео је преко планине „Oust“ (?) а онда ишао обронком планине *Јадовник*, код Лефевра „Eudrophiné”, која је била покривена великом шумом и пуна хајдука. Пут је пролазио кроз кланац дуг две миље.

Иза Милошевог Дола пут је пролазио кроз село *Халиновићи*, по Лефевру „Halmouitsa” које је тада имало неколико кућа.

Ускоро после Милошевог Дола настаје велика висорава, Сјеничко Поље, које Хејов путописац назива Сјеница, тј. „Senisse”, а Лефевр „Temitsa”. У Сјеничком Пољу, чије је приходе убирао, по Хејовом путописцу, бостанџи-баша у Цариграду, прелажена је речица Увац, Лефевров „Onfath”.

На десној страни тог пута, у близини планина, налазио се каравансерај, али Лефевров караван ударио је улево да би био што даље од Албаније пуне разбојника. Овај каравансерај могло би да буде само место Сјеница. Сјеницу помиње више дубровачких докумената.³⁶⁸

На Сјеничко Поље вероватно је избијао и пут Сарајево—Нови Пазар, који је ишао преко *Прибоја* (Перепун) и *Нове Вароши* којим је прошао Евлија Челебија.³⁶⁹

³⁶⁵ Један трговац из Прокупља пише: „putem sam ciuo u Milosceuu Gradu”. — Acta XVII, 91, 2234, br. 65. Године 1668 дубровачки поклицари коначе „in Milosceu grad”. Acta XVII, 49, 1870, br. 2. — „Miloscev grad” помиње и надбискуп Бици 1610 године.

Acta XVII, 47, 1843, br. 5; napomena br. 335. Acta XVII, 89, 2212, br. 5, napomena br. 314. Acta VXII, 65, 2234, br. 65.

³⁶⁶ Гласник зем. музеја XX, 306.

³⁶⁷ Acta XVII, 52, 1932, br. 20; Acta XVII, 91, 2231, br. 16 i Acta XVII, 49, 1870, br. 2. Vidi napomene br. 225 i 308.

³⁶⁸ „incontrato a Sienize”. — Acta XVII, 52, 1932, br. 4. — „diedimo parte alle EE-ze V. V. del male di peste che habiamo ritrouato in dua casali di Sienize”. — Acta XVII, 52, 1932, br. 19. „stimo incontrarmi... a Sienze”. — Acta HVII, 52, 1926 br. 3. „habiamo trouato... et ii capo (campo?) delle Sienze la peste in dua casali”. — Acta XVII, 91, 2234, br. 17.

³⁶⁹ Споменик XLII, 23—4.

На путу од Сјенице за Нови Пазар дубровачки документи помињу Ставње и Рогатац.

Ставање се помиње у писму дубровачких поклицара из 1670 године. У њему се каже да су поклицари који су долазили из Дубровника били обавештени да се разбојничке банде налазе у шумама „di Rogataz”, и зато су узели пратњу „che si accompagnino fino a Staugne”, где су их сусрели дубровачки трговци и друга лица из Новог Пазара.³⁷⁰

Мада се место Штаваљ налази испред Рогатаца о коме говоримо касније, на пола пута од Сјенице до Рогатаца, изгледа да је то наше Ставње, пошто се из наведеног документа не види да ли се пратња изменила пре или после Рогатачких шума. То потврђује и Палмотић, који каже „У стан Штавањ у Сјенице”, а затим помиње Рогатац.

Рогатац се помиње и у три друга документа.³⁷¹

Очевидно је да је то „Rocathithe”, које се по Лефевру налази на путу од Сјеничког Поља за Нови Пазар. Овде Лефевр помиње усамљени каравансерај сазидан од камена и покривен ћерамидом. Он се налазио у дну планине, на маленом пашњаку кроз који је протицао малени поток „Lentisca“(?).³⁷²

Рогатац постоји и на генералштабној карти, на пола пута од Сјенице до Новог Пазара.^{372а}

У околини Рогатаца било је доста шуме. Лефевр каже да су пролазили кроз крај покривен шумом на више места, а дубровачки докуменат који смо навели помиње Рогатичке Шуме.

Пошто анонимни Рус из друге половине XVII века помиње на путу из Новог Пазара за Сарајево а на релацији од Новог Пазара до Вишеграда следећа преноћишта: „Рогате, Бело Берда, Нини варош”, Крагова, Сугибин”, Добрун”.³⁷³ Јасно је да је наш Рогатац идентичан са поменутиим „Рогате” и нема никакве везе са Рогатицом како то Новаковић тврди.³⁷⁴ Насупрот Новаковићу, ми смо успели да нађемо и Сугубин, те су на тај начин утврђена сва наведена преноћишта између Новог Пазара и Вишеграда. Једино је њихов ред нешто измењен. После Рогатаца до-

³⁷⁰ Acta XVII, 47, 1843, br. 5, napomena br. 227, 335 i 310.

³⁷¹ У писму упућеном из Новог Пазара 1677 године стоји: „Jeri in Rogataz habiamo incontrato...” Acta XVII, 46, 1839, br. 2.

Године 1646 дубровачки поклицари јавили су из „Rogatac” да ће бити сутра „a Nouo Pasaro”. — Acta XVII, 91, 2229, br. 5.

Ово место помиње се и у Acta XVII, 89, 2212, br. 5.

³⁷² Место „Росса” и његов каравансерај помиње и надбискуп Бици (1610).

^{372а} Код села Рогатаца, које је у брду, у подножју тог брда данас постоје рушевине два велика хана, т. зв. „Чифтханови”. — Казивање Хуска Мужића, начелника планског одељења Среског народног одбора у Новом Пазару.

³⁷³ Православни палестински сборник. Том X, выпуск III, С. Петербург, 1890, стр. 40; Чупић XVII, 106.

³⁷⁴ Годин, Чупић XVII, 108.

лази *Сугубина*, на северу од Сјенице, *Нова Варош*, тј. Јени Варош *Кратово*, које се налази на истоименој притоци Лима, између Нове Вароши и Прибоја, *Бело Брдо* на северу од Прибоја, и *Добрун* на истоку од Вишеграда. Остаје отворено само питање где се сарајевски пут одвајао од дубровачког, да ли код Рогача, који је последње заједничко место које се помиње на оба пута, или код Штавља, или Сјенице, одакле је лакши прилаз Сугубини, или, најзад негде другде између ова три места.

Вратимо се на дубровачки пут. После Рогача и проласка крај дугачког и узаног пашњака који је остајао десно, и новопазарског караван-сераја(!) долазило се у село „Louke' de poua bassar” (?). Ово име можда је повезано са уском и дугачком долином *Љутске Реке*, притоке Рашке, која се код Лефевра зове „Rasca”.

Од почетка Сјеничког Поља, од Сјенице до Новог Пазара, стизало се по писцу Хејовог путописа за један дан путовања.

На путу од Пријепоља према Новом Пазару помиње се и *Вујац*, који нисмо могли да лоцирамо.³⁷⁵

Нови Пазар (Јени Пазар) била је велика и значајна варош. По подацима Лефевра (1611) он је имао неколико хиљада кућа, мало боље зиданих од оних које је он раније видео. Највећи део био је грађен од земље, али је један део био од камена. Готово све су биле покривене ћерамидом, мада су све без разлике биле ниске.

Надбискуп Бици (1610) каже да је то велика и лепа варош са више од 3.000 огњишта.

Писац Хејовог путописа каже да је то „најзначајнија варош која се налази од границе наовамо”.

У време Евлије Челебије Нови Пазар је имао 3.000 кућа препокривених и много ханова. Четири хана, европски, сарајски, вријудин и чорбацијски, сачињавали су градски безистан. „У Муртезагином хану постојала је кафана”. У велике ханове спадао је и хан Шејха Ибрахим-ефендије. На тргу је било 1.110 дућана. Овде су се израђивали катанци, пушке, пијучи, пиштољи и друго оружје.³⁷⁶ Из свега наведеног излази да је Нови Пазар био у XVII веку највеће место на главном дубровачком караванском путу у јужној Србији, пошто је предњачио далеко испред осталих наведених места по броју кућа и дућана.³⁷⁷

³⁷⁵ У писму послатом из места „Вујац” стоји: „Da Pleuglie per strada uerso Priepoglie, che fo appunto hieri m'incontrai con...” Acta XVII, 53, 1935, br. 3.

³⁷⁶ Споменик XLII, 24.

Напомињемо да је по извештају А. Богданија из 1670 године Нови Пазар имао у свему око 1000 кућа (!), што је по нашем мишљењу премало.

³⁷⁷ У то доба, велике вароши на територији данашње јужне Србије узете у целини биле су Призрен, Нови Пазар и Приштина. Највећи међу њима био је Призрен, са којим су Дубровчани имали слабе везе, пошто је саобраћајно био упућен на Драч, Љеш и Скадар.

У њему се налазио велики и познати „Латински хан”,³⁷⁸ који је можда истоветан са Евлијиним европским ханом.³⁷⁹

Нови Пазар је био најзначајнија саобраћајна раскрсница јужне Србије, где су се од главног дубровачког друма одвајали путеви, од којих је један ишао преко Косова за Скопље, а вероватно и други, долином Ибра за Београд. Сем тога, Нови Пазар је био и фактичка полазна тачка путева који су ишли за Сарајево и Крушевац, мада су се ови одвајали од поменутог друма код Сјенице или Ставња и Гргура, пошто су се каравани формирали у њему, а не у наведеним успутним станицама.

Изванредна саобраћајна улога Новог Пазара као највеће етапне станице на путу од Цариграда до Дубровника види се и по томе што су чак и путни трошкови амбасадора обрачунавани у два засебна дела, од Цариграда до Новог Пазара и од Новог Пазара до Дубровника.³⁸⁰

Упркос велике улоге коју је Нови Пазар имао у дубровачкој трговини и саобраћају и његовог значаја као средишта дубровачке колоније, изгледа да је број Дубровчана стално настањених у њему био релативно мали. Године 1610, надбискуп Бици налази у њему само две дубровачке куће, исто онолико колико их је било, по турским тефтерима, у другој половини XV века.³⁸¹

Чак и средином XVII века, у доба пуног расцвета дубровачке трговине у јужној Србији, у време кад је, по једном извештају, у Прокупљу било око 100 католика, у Новом Пазару их је било свега око 20.³⁸² Све ово показује да су многи дубровачки трговци који се појављују у Новом Пазару уствари живели и пословали на Косову, у Трепчи, Вучитрну и Приштини.

³⁷⁸ Види изложени материјал о улози каравансераја.

³⁷⁹ Поред новопазарског хана помиње се и *Хан на Врбовцу*, који је био негде у близини Новог Пазара. Acta XVII, 91, 2234, br. 56, naromena br. 523.

Кад је једна количина вуне била послата из Приштине у Нови Пазар, а власник у међувремену умро, „sudette lane restano in potere di Mustai Bassa Hangi del Kan in Varbouaz.” Div. de foris, lib. 97, 162—169.

Врбовац се помиње и као место одакле су били неки произвођачи вуне. — Div. de foris, lib. 97, 250—265; lib. 100, 25—35.

³⁸⁰ Con. Rog., lib. 78, 13—13’.

³⁸¹ Филиповић Недим: Поглед на османски феудализам, Годишњак историског друштва Б. и Х. IV, 146.

³⁸² Радонић: Римска курија... стр. 235.

Иста ситуација била је и касније. П. Богдани у свом извештају из 1661 године каже „qui non è casa alcuna cattolica fuorchè boteghe, dove i sudeti esercitano i trafichi”. — Исписи Мих. Гавриловића V, 47—66, Let. ant. 309, 56.

У извештају А. Богданија из 1672 године стоји: „Novo pasaro non ha piu di una casa di christiani, e questo è nativa di Trepcia. Vi sono qui da quindici o vinti anime di Ragusei, quali tengono il suo capellano a parte”. — Исписи Мих. Гавриловића VI, 82—93, Scrit. rif. nei Congr., Servia I, 17.

У Нови Пазар они су долазили како услед саобраћајног и тржишног значаја овога места тако исто услед тога што је у њему било седиште колоније.

Задржимо се на путу Нови Пазар — Скопље. Мада је главни пут, тј. „strada ordinaria di Topliza“ дубровачких каравана, курира и поклисара, ишао преко Топлице за Софију, како то изричито кажу четири дубровачка документа,³⁸³ они су понекад ишли и овим путем.

Пут пеко Косова, тако звани „via di Cosouo“ или „via di Scopie“,³⁸⁴ био је врло значајан не само као веза са природно богатим Косовом, које је давало опромне количине вуне,³⁸⁵ већ исто тако и као веза са главним тржиштем данашње Македоније — Скопљем.

Роба коју су дубровачки трговци извозили из Скопља ишла је за Дубровник преко Новог Пазара.³⁸⁶

Скопски пут ишао је преко планине Rogozno, која се налази између Новог Пазара и Бањске.³⁸⁷

У том делу пута Евлија Челебија је прошао лево од тврђавице „Крлер“ и стигао у тврђавицу „Илица Бањска“, где је било „ско 300 сиротињских кућа црепом покривених“. Одатле је стигао у тврђавицу Митровицу (Метрофце). По П. Богданију (1685) Митровица је имала 500 кућа и била удаљена 3 сата од Вучитрна. У њој је постојао дрвени мост.³⁸⁸

У близини Митровице Евлија помиње град Звечан, где је било око три стотине кућа, један хан и неколико дућана.³⁸⁹ Ту је била и граница Босанског Санџака. Следеће место био је Ву-

³⁸³ „Dimani si partiamo per la strada ordinaria di Topliza“. — Acta XVII, 52, 1926, br. 1. — Говорећи о неким Неретљанима, поклисари пишу да их нису срели „perche non sono uenuto per uia di Scopie, ma si bene per strada ordinaria di Procupie“. — Acta XVII, 52, 1926, br. 3.

Из Новог Пазара пишу: „Dimani partiamo di qui per via di Cosouo per schiuare il pericolo delli assassini, che intendiamo esserli assai alla strada di Toplizza“.

Acta XVII, 68, 2081, br. 6; Acta XVII, 51, 1904, br. 1, napomena br. 231.

³⁸⁴ Дубровачки поклисари пишу из Новог Пазара „di qui ci auia gemno per via di Scopie verso Jegnisccher“ (Larisa). — Acta XVII, 47, 1843, br. 1.

³⁸⁵ Поред многобројних докумената који говоре о трговцима вуном у Приштини и Вучитрну, у једном од њих се помиње куповина велике количне вуне у Митровици и „Bagnska“ — Div. de foris, lib. 97, 250'—265 — а други се односи на трговину у Митровици — Lett. di Lev., lib. 56, 29'—29'.

³⁸⁶ Div. de foris, lib. 97, 288'—289, напомена бр. 56; Div. de foris, lib. 97, 74'—75', напомена бр. 612.

Из једног документа видимо да је једна дубровачка компанија која је пословала у Новом Пазару набавила у Скопљу и послала преко Пазара за Дубровник велику количину вуне. — Div. de foris, lib. 97, 250'—265.

³⁸⁷ Acta XVII, 46, 1838, br. 1, напомена бр. 232.

³⁸⁸ Theiner: Vet. Monumenta Slav. Mer. II, 221.

³⁸⁹ Палмотић оставља „Svečan“ и Митровицу надесно, што показује да је ишао десном обалом Ситнице, почев од њеног састава са Ибром. П. Богдани помиње ово место под именом „Svecciano“.

читрн (Велцтерин) са око 2.000 кућа зиданих и црепом покривених. „Чаршија је мала“.³⁹⁰ Онда је долазила Приштина (Пириштина) са 2.060 зиданих кућа, у којој је било 11 трговачких ханова, од којих је Хаџи-бегов саграђен 1624 године. У Приштини је било три стотине дућана, „што је мало према величини града“. А. Богдани каже у свом извештају из 1672 године да Приштина има око 3.000 кућа. То потврђује и П. Богдани 1685 године,³⁹¹ а Муцио пише 1690 године да она има 4.000 кућа.³⁹²

После Приштине Евлија је приспео у село Добровин, по свој прилици данашњи Добротин на путу Грачаница — Урошевац, а после њега у тврђавицу Качаник (Качанлик, Качанак), где је постојао велики хан. „Од чаршије и трга ни трага нема, јер Скопље није далеко одавде“. П. Богдани исто тако помиње „Caccianik“. По њему је пут Приштина — Скопље трајао један дан.³⁹³

Анонимни Рус из друге половине XVII века путовао је варијантом која је ишла од Вучитрна на Качаник, десно од Добротина, преко Липљана.³⁹⁴

На путу Косово — Скопље налазило се и „село Злате“ (?).³⁹⁵

Што се тиче дубровачких докумената које смо прегледали, у њима се на Скопском путу помињу, поред цитираних докумената о Митровици, Бањској и Качанику, још само Приштина и Вучитрн.³⁹⁶

Пређимо на огранке Скопског пута.

Нешто по страни од Скопског пута налазила се Тречча, за коју надбискуп Бици (1610) каже да је имала 500 огњишта. У извештајима Ђ. Бианкија из 1639 и 1642 године стоји да је Тречча имала 125, односно 170 кућа. Пут Тречча — Ново Брдо трајао је један дан, а пут Тречча — Скопље три дана.³⁹⁷ У извештају А. Богданија из 1670 године стоји, да „terra di Trepca“ има у свему

³⁹⁰ У извештају А. Богданија из 1672 године стоји да је „Vucitargne“ имало у свему 240 кућа, што је вероватно грешка.

³⁹¹ Theiner: Vetera Monumenta Slav. Mer. II, 221.

³⁹² Mutio: La Sacra Lega... str. 296.

³⁹³ Theiner: Vet. Monumenta Slav. Mer. II, 221.

³⁹⁴ На путу од Скопља за Нови Пазар он наводи следећа преноћишта: „Качаник“, Липианџ Вучетарна, Бањиска“. — Код Рогоца наведени извор стр. 40.

Напомињемо да је поменути анонимни Рус путовао и путевима Скопље (Ускуб) — Солун (Салоник) и Скопље — Елбасана (Илбесан) — Драч.

³⁹⁵ Гласник 33, 185.

³⁹⁶ Путуюћи „per via di Scopie“ дубровачки поклисари били су у Приштини. — Acta XVII, 52, 1926, br. 3.

Другом приликом поклисари пишу из „Vulcetarno in Cosouo“. — Acta XVII, 40, 1803, br. 28. — Један поклисар помиње „Vucitarnou“, као и хан у њему. — Acta XVII, 47, 1849, br. 4, напомена бр. 252.

³⁹⁷ Исписи Мих. Гавриловића II, 407—15, Visite 18, 231—4' i III 90—103, Visite 21, 49—53', код Радонића: Римска курија стр. 107—8 постоји штампарска грешка, пошто је стварни број православних кућа 40.

50 кућа (!). Мада је последњи податак узет из несигурног извора, ипак је очигледно да је у то време Трпача знатно изгубила у својој величини, специјално у односу на раније векове. Пошто је Трпача била чисто рударска варош, „*riuo luogo di miniere*”, како то каже П. Богдани 1661 године, погледајмо који су били главни разлози опадања њених рудника. Проучимо ли бискупске извештаје из XVII века, видимо да главни разлог опадања рудника лежи у исцрпљењу познатих рудних лежишта.³⁹⁸

Мада о траси путева за Ново Брдо, Јањево (Јанова), Пећ (Ипек), Призрен (Перзерин) немамо ближих података у самим дубровачким документима из XVII века, и ови се путеви имају споменути као огранци „*via di Scorie*”, пошто се из свих ових места извозила роба преко Новог Пазара.³⁹⁹

Из више извештаја католичких црквених великодостојника видимо да се од Новог Брда ишло преко Јањева, Суве Реке (Sahoriko) и Призрена, па онда преко Дукађинске Црне Горе, на Драч, Љеш и Скадар. Мада је овим путем слата за Албанију углавном недубровачка роба, једном приликом тим су путем пућени на Драч и 16,5 тавара дубровачке робе.⁴⁰⁰

Пут Ново Брдо — Љеш трајао је пет дана, а Јањево — Призрен дан и по.⁴⁰¹

³⁹⁸ Пошто су наши историчари врло често налазили сасвим другачија објашњења пропадању наших средњовековних рудника, погледајмо шта о томе говоре лица која су у то доба посетила Трпачу, Јањево и Ново Брдо.

У извештају Ђ. Бианкија за 1639 годину, на месту где се говори о Новом Брду, стоји „*esser statte per havanti qui molte minerve d'argento et oro, ma in questi nostri tempi se ne erano quasi in tutto mancate*“.

У извештају истог надбискупа, из 1642 године, на месту где се говори о Трпачи, стоји: „*Al presente essendo mancate le minere sopragionti li grandi tributi del Turco si trouano al presente in grandissima necessita et poverta, essendo stata la piu prospera, adesso è la piu povera di tute le altre di Servia*“.

У истом извештају, на месту где се говори о Јањеву, стоји: „*In detto luogo per avanti si cavano ricche miniere di argento et ora dopo pocho tempo sono sminuiti et mancati, et sono diventati poveri tanto li catolici quanto li sismatici per mancamento di dette minerue perche al presente non si trova altro solo dua minerue molto cative*“.

У извештају А. Богданија, из 1670 године, где се говори о Србији, стоји: „*Fu questo regno ricchissimo di miniere d' oro, argento, et altri metalli, ma soggiogato dal barbaro, oppressi li popoli e dispersa la poverta dalla quale venivano dette miniere scavate al presente a pena si tiene la memoria delle ricchezze antiche*“.

³⁹⁹ Тако, напр., овим путевима морале су да буду испоручиване велике количине вуне које су набављене у „*Pechi*“, „*Bagniax*“, *Novom Brdu* и „*Cumanouu*“. — *Div. de foris*, lib. 97, 250—265, напомена бр. 208.

⁴⁰⁰ У обрачуну Марка Парвиенија, дубровачког трговца из Прокупља, са другим дубровачанином Матком Бандуријем, налазимо следећу ставку из 1681 године: „*No 33 sacca di lana portati in Durazzo*“. — *Div. de foris*, lib. 119, 183—4.

⁴⁰¹ Ферменцин: *Acta bulg. eccl*, Zagreb, 1887, 394; Старине XX, 120.

Што се тиче величине побројаних места, видимо да је Ново Брдо имало у време надбискупа Биција (1610) 200 кућа, у време Ђ. Бианкија 1639 и 1642 године 235, односно 250,⁴⁰² а у време А. Богданија (1670) око 300 кућа. Јањево је имало у време надбискупа Биција (1610) 500 кућа, у време Ђ. Бианкија 1639 и 1642 године 345, односно 385, а у време А. Богданија (1670) само 300 кућа.

Село Сува Река имало је у време Ђ. Бианкија, 1638 и 1642 године, 15, односно 20 кућа.

Задржимо се опширније на Призрену, који је тада био највеће место данашње јужне Србије. По подацима Биција (1610) Призрен је имао 8.600 доста великих кућа, од којих су готово све имале дворишта. Једновремено, овај надбискуп, који је обишао читаву тадашњу Србију, каже да само Скопље надмаша ово место по величини. У Призрену је постојала и Сахат-кула, са сатом који су израдили Французи.

Петар, архиепископ софијски, у свом опису Призрена из 1655 године, каже да ово место има 12.000 кућа, а да на територији града (*città*) постоје 300 воденица на Белом Дримју. Из текста се види да се ови подаци односе на некакво шире подручје Призрена које се протеже до Белог Дрима и ту се граничи са подручјем Пећи.⁴⁰³

У извештају скопског надбискупа А. Богданија из 1670 године стоји да је Призрен имао око 10.000 кућа.⁴⁰⁴

У извештају надбискупа Ђ. Бианкија из 1638 и 1642 године стоји да је Призрен имао 3.062 односно 3.620 кућа.⁴⁰⁵

П. Богдани, који је добро познавао ово место, јер је у њему боравио за време свог тридесетогодишњег бискуповања, каже, у свом извештају из 1685 године, да се овде тргује вином и кордованима.⁴⁰⁶

Из извештаја Ђ. Бианкија из 1639 и 1642 године, видимо да су отсеци овог пута Призрен—Сува Река и Јањево—Ново Брдо прелажени за пола дана, мада су они готово двоструко краћи од трећег, Сува Река—Јањево.

⁴⁰² На стр. 107 Римске курије постоји штампарска грешка.

⁴⁰³ Старине XXV, 189.

⁴⁰⁴ Исписи Мих. Гавриловића, VI, 21—39, *Scrit. orig. rif. nelle cong. gener.* vol. 431, ad Cong. diei 23 nov. 1671, No 24.

⁴⁰⁵ Радонић: Римска курија... стр. 107; Исписи Мих. Гавриловића, II, 237—40; *Visite*, Vol. 16, 241—242'.

По Масарекију (1623/4), који је слабије познавао Србију, Призрен је имао 12.800 становника, од којих су читавих 12.000 отпадали на Турке. — Старине XXXIX, 28.

Насупрот ауторитативним подацима који говоре о Призрену као најзначајнијем граду данашње јужне Србије, стоји податак Муџија, који описујући Србију 1690 године, каже да је Призрен место са најбројнијим турским становништвом, али затим, помиње само 6.000 становника, што се никако не може прихватити. „*Pristreno, o Prisdena o Prosthehen è una città vicina al Drimo blanco, ... della piu popolate da Turchi in questa Provincia, trovandosi pochi Greci, e vi serà un Popolo di 6. m. animi*“.— Mutio La Sacra Lega... str. 296.

⁴⁰⁶ Theiner: *Vetera Monumenta slav. mer.* II 220.

Услед непостојања дубровачке увозно-извозне трговине, у Призрену су дошли до јачег изражаја трговци домаћег порекла.⁴⁰⁷

Од Призрена се одвајао пут који је ишао за Ђаковицу (Јакова), Дечане и Пећ. Пут Ђаковица — Дечани трајао је један дан.⁴⁰⁸

Што се тиче величине ових места Ђ. Бианки каже 1638 године да велико село Ђаковица има 360 кућа. Године 1642 он помиње 292, а А. Богдани 1670 године око 300 кућа. Изгледа да се податак П. Богданија из 1661 године, по коме је Ђаковица имала 1.000 турских кућа, односи на некакво шире подручје.⁴⁰⁹

Величина Пећи даје се само у извештају П. Богданија из 1681 године, где се помиње 1.110 кућа, и култура шафрана у пећкој околини.⁴¹⁰ О томе куда је ишао пут Пећ — Нови Пазар, нема никаквих података за ово доба.

Пут Пећ — Косово очевидно је ишао преко Дренице, која се помиње у више бискупских извештаја, и избијао на *Шашковац*, који се налази јужно од Грачанице.⁴¹¹

Пут Призрен — Скопље, којим је прошао Masarechi 1623/4, није ближе одређен, али је, вероватно, ишао данашњим путем, преко Урошевца.

Исто тако, није ближе одређен ни пут Приштина — Ђаковица.⁴¹²

⁴⁰⁷ Тако, напр., неколико призренских трговаца извозе вуну у Немачку. — Старине 25, 179.

⁴⁰⁸ Радонић: Папска курија... 104; Исписи Мих. Гавриловића, II 351-4, Lett. ant. 158, 119.

⁴⁰⁹ „Giacoviza e una terra di 1000 case Turche”. — Исписи Мих. Гавриловића V, 47—66, Lett. ant. 309, 56.

⁴¹⁰ „Tanto piu bel territorio gode verso oriente fertilissimo massime di zaffrano. Numeri in tutta 1000 case turche, 100 serviane e catholiche solamente case-10”. — Исписи Мих. Гавриловића, VI. 250—272 scrit. rif. negli Congr. gli dell' an. 1681 vol. 482. (ad) cong. del 5 maggio 1681 No 24.

Напомињемо да се Пећ појављује и под именом „Pechine“ не само у католичким извештајима већ и у неким дубровачким документима, напр. Lett. di Lev. lib. 56, 29—29’.

Најпотпунију преглаву о путевима који су везивали југозападне крајеве јужне Србије са Јадраном добијамо из извештаја которског бискупа Марина Драго из 1691 године. Говорећи о путевима којима се може стићи у Скопље, он каже: „per andarvi sarebbero più strade cioè per via di Scuttari sette giornate di camino di distanza da quella città. Per via di Durazzo cinque giornate in circa; di qui a Climenti .. tre giornate e da Climenti a Pech due e da Pech a Uscopie altre tre in tutte otto”. — Исписи Мих. Гавриловића IX, 13—17 Scrit. rif. nei cong., Servia I, 120.

Од Скадарског пута, који је ишао за Призрен, одвајао се, негде ниже од састава Белог и Црног Дрима, бочни пут који је прелазио Дрим барком, а онда ишао право на Ђаковицу. — Извештај Ђ. Бианкија из 1638 године. — Исписи Мих. Гавриловића II, 337—40, Visite 16, 241—2’.

⁴¹¹ Гласник 33, 185; Стојановић Љ.: Стари српски записи и натписи... бр. 6850, 7022 и 7024.

⁴¹² Partiti di Pristina si gionse a Giacova. — Исписи Мих. Гавриловића VI, 55, Visite, vol. 34, извештај Стефана Гаспари из 1671.

Што се тиче пута Нови Пазар — *Куманово*, он је ишао трасом пута Нови Пазар — Крива Паланка — Цариград, на коме се помињу коначи: „Дмитровица“, тј. Митровица, Вучитрн, Приштина, *Пасјањ* (на југу од Гилана), *Страцињ* (између Куманова и Криве Паланке) итд.⁴¹³

Постојала је и варијанта која је ишла преко Летнице у Скопској Црној Гори, која је била у традиционалним везама са Јањевом и Новим Брдом, пошто је католичко становништво ових градова одлазило у Летницу на ходочашће. Путем Ново Брдо — Летница — Куманово — Скопље прошао је Ђ. Бианки 1639 и 1642 године, а делимично и Masarechi 1623/24. Бианки каже да је 1639 године село *Летница* имало 35 кућа, а у свом последњем извештају каже да је пут Ново Брдо — Скопље трајао два дана. По П. Богданију (1661) овај пут трајао је само један дан.⁴¹⁴

Вратимо се на главни дубровачки пут на „strada ordinaria di Topliza“. Од Новог Пазара до Ибра пут је прелазио по Лефевру преко реке Рашке „села Varitza“, што је данашњи заселак Баре у изворном пределу Требишке реке, и ишао кроз јако шумовиту планину. Прелаз преко Ибра, који је, по писцу Хејевог путописа, био на пет сати путовања од Новог Пазара, („Хибар“), извршио је овај сплавом, док је Лефевр прешао ову реку газом. Писац Хејевог путописа каже да се на Ибру завршавао Босански Санџак, што је вероватно.⁴¹⁵

Почев од Ибра, пут се пењао на *Копаник*, Лефевров „Saraurnite“ и „Сорони“ писца Хејевог путописа, и прелазио ову планину. Изгледа да је на овом делу пута у то доба било мало насељених места. Ниједан дубровачки докуменат, ниједан путопис, сем Лефевровог, не даје никакав детаљ о овом прелазу. Лефевр говори о планини обраслој шумом и ручку у сенци букове шуме и помиње једно село. Из његовог описа се види да је пут водио десно од највишег врха ове планине, Сувог Рудишта, и пролазио кроз данашње село *Блажево* („Blagevosella“).⁴¹⁶ Од

⁴¹³ Стојановић Љуб.: Стари српски записи и натписи, бр. 4601 и 9651.

⁴¹⁴ Од интереса је споменути да се Хаџи-Калфин кадилук „Морава“ помињао као крај или место где је набављена и одакле је транспортована вуна. — Div. de foris, lib. 73, 194’—200’.

Што се тиче његовог кадилука Косово (*Палашина*), нема прецизних података о месту с тим именом, мада се Косово као ознака краја често појављује и мада се за једног продавца вуне каже да је „is Cossoua“. — Div. de foris, lib. 97, 250’—265. — а за једну партију вуне плаћена је кирија од Косова до Новог Пазара. — Div. de foris, lib. 66, 105—110.

⁴¹⁵ Треба ипак подвући да та граница није сигурна. Писац Хејевог путописа каже да Копаник припада Зворничком Санџаку, што је апсурдно, а Лефевр каже за Блажево, село на Копаннику, да припада босанској провинцији. То указује на претпоставку да је граница Босне могла да буде и на Копаннику.

⁴¹⁶ Што се тиче места на Копаннику која су позната у нашој историјској географији, нека се од њих помињу у вези са откупом вуне. Сам „Koronich“ помиње се као место где се „cini i nabia“ вуна, у акту Div. de

Копанника до села Гргура, које је било једна од најважнијих дубровачких караванских станица на територији данашње јужне Србије, водила су два пута.

Први од њих спуштао се од Копанника у долину горње Топлице, и тада ишао овим правцем све до изласка из високих планина. О њему говори писац Хејовог путописа, да је после преласка Копанника ушао у врло високе и обрасле шумом планине *Тесне Топлице* („*Toplissa Tiesna*”), „али да се ове не морају прелазити пошто постоји врло уска долина којом пут иде 7 сати”, те се планине пролазе без много пењања. Изгледа да је то био „*il stretto di Topliza*”, кроз који су прошли дубровачки поклицари 1638 године.⁴¹⁷

Други је секао горњи део Топлице, т. зв. Тесну Топлицу, у правој линији. То је Лефевров пут, који је пошао на исток, прошао кроз крај покривен великим стаблима и шикаром, прешао малу речицу „*Toplitz*”, и продужио истим путем до једног пањака удаљеног пет француских миља од Блажева Села. Продуживши пут попели су се на једну планину која се налазила на левој страни, што би одговарало планини Голици. После успона дугог пет миља, кад су досегли њен врх, оставили су шуму и ушли у широко поље. Идући тим пољем улево, прошли су *Више Село* („*Viceselo*”), које је имало неколико десетака огњишта. Оно се сад налази у близини Гргура са његове западне и југозападне стране.

Интересантно је да оба путописца која описују путовање француских посланика не спомињу *Гргуре*, тако важну караванску станицу на том делу пута. Изгледа да су они намерно заобишли ту станицу, препуну робе, коња и кириџија. Није искључено да су и на другим местима, напр. кроз Тесну Топлицу, да би избегли сусрете са караванима који су закрчили стаје и пролазе ишли по страни од уобичајених путева.⁴¹⁸

На само место *Гргуре*, познату етапну караванску станицу, осврнућемо се опширније нешто касније. Засада се задовољавамо констатацијом да се ово место налази неколико километара на западу од села Бербатовца, где пролази данашњи пут Куршумлија—Блаце, и да је у њему тада постојао велики хан.⁴¹⁹

foris, lib. 94, 187—188, напомена бр. 216. У списку дужника браће Мили спомиње се „*Saplanina*”, „*Sudim(e)*” и *Берекаре* („*Deracor(a)*”). У списку лица од којих је једна дубровачка компанија из Новог Пазара откупила вуну помињу се лица „*is Coporicchia*”, „*iz Saplane*”, „*is Sargliana*” и „*is Aplanina*”. — *Div. de foris*, lib. 97, 250—265, а у другом списку лица „*is Gluxauize*” и „*is Ostracia*”. — *Div. de foris*, lib. 100, 25—35.

⁴¹⁷ Acta XVII, 89, 2215, br. 14a.

⁴¹⁸ Напомињемо да се у описима појединих путовања често примећују оваква отступања. Тако, напр., Лефевр изричито каже да су заобишли каравансерај на сеничком пољу.

⁴¹⁹ Acta XVII, 51, 1904, br. 51, напомена бр. 473.

Кроз Гргуре је пролазио и пут Приштина—Крушевац—Београд. То је био широк колски пут, што се види из једног писма дубровачке колоније у Прокупљу које је у целости посвећено Гргуру. У њему се каже: „Овде је прошло око 50 кола пуних животних намирница које се по наређењу султана превозе из Косова за Београд”.⁴²⁰

На свом повратку кроз Србију, Браун је ишао од Скопља преко Качаника. После Приштине спомиње топлу бању која се налази на два сата испред Куршумлије, данашња Преполачка Бања, као и саму Куршумлију. Прешавши Јастребац, он иде на Сталаћ, који назива „*Echellek*” и „*Salaki*”.⁴²¹

Евлија Челебија, који је путовао од Куршумлије до Крушевца, ишао је од Куршумлије четири сата на запад (?) до села „*Плановца*” (?), онда још три сата до села „*Потурана*” (?), па још три сата до села „*Кавакли*” (?), чије име у преводу значи „*Топола*” (?). Прешавши преко *Јастрепца* и „*Чекрдала*” (?) и после седам сати путовања, прешао је реку *Расину*, и стигао у место *Чаурлик* (?). Одавде је, после пет сати путовања дошао у Крушевац. У време Евлије Челебије, у Крушевцу (Алаца Хисар) постојала су три трговачка хана, која нису била покривена оловом, и 160 дућана, који нису били ни лепо ни велики. Главна његова производна специјализација биле су дрвене чутурице са заклопцем.⁴²²

Вратимо се на главни дубровачки друм. После планинске Тесне Топлице, улазило се по писцу Хејовог путописа у угодније и отвореније пределе, у такозвану Равну Топлицу, „*Toplissa Ravna*”. Из карте се да закључити да је Равна Топлица почињала од Плочника у првој варијанти, од Гргура у другој варијанти. Мада се међу дужницима браће Мили спомињу многа села овог краја, немамо приближније податке о местима кроз која је пут пролазио на релацији од Гргура до Прокупља. Једино Лефевр даје неке податке о томе. Од Више Села он је пошао десно и стигао у мало село истог имена („*pommé dublique*”), које се налазило на 2—3 миље од првог, у пределу села Сагоњева, „*au pais de S. Jaconouie*”.⁴²³

У даљем путовању Лефевр помиње место „*Trosombi*” (?) које је било на једну миљу од равнице где су заноћили, па су онда стигли у Прокупље.

⁴²⁰ „*passarono da 50 carra per qua pieni di uettouaglie per ordine del Gran Signore à portarsi da Cossouo a Belgrado*”. — Acta XVII, 51, 1904, br. 15.

⁴²¹ Гласник истор. друштва у Н. Саду VII, 290—1.

⁴²² Споменик XLII, 32.

⁴²³ Напомињемо да би се овај текст могао прочитати и као село Дублик у новом Санџаку. Ми смо одбацили ово тумачење, пошто сматрамо да је граница Босанског санџака била на Ибру или Копанику. Да је околина Гргура била у Алацахисарском санџаку, видимо и по томе што је нови санџак-бег послао своје људе у Гргуре, а ови су опљачкали и запечатали робу дубровачких трговаца. — Acta XVII, 51, 1904, br. 15, напомена бр. 473.

Прокупље (Уркуб), Браунов „Urcup” или „Urciup” Хејовог путописца било је, поред Новог Пазара, најзначајнији дубровачки центар на територији данашње јужне Србије. У њему је била дубровачка колонија. Ту су се сливале сточарске сировине из Јастрепца, Нишког Поморавља, Добрича, лесковачког краја и Топлице, које су Дубровчани извозили у великом обиму. За Прокупље Лефевр тиче да је „прилично велика, мада доста рђаво грађена варош, пошто је највећи део кућа прилично низак, начињен од земље и покривен дрветом”. У време надбискупа Биција, 1610 године, Прокупље је имало 1.500 огњишта. Касније, 1669 године, Браун каже за Прокупље и Лесковац да су то „знатне вароши”.⁴²⁴

Дубровачки друм се укрштао у Прокупљу са путем Ново Брдо—Лесковац (Лесковца)—Прокупље—Крушевац—Смедерево—(Семендра). Овај пут прелазио је Топлицу преко моста који помиње Ђ. Бианки, 1642 године.

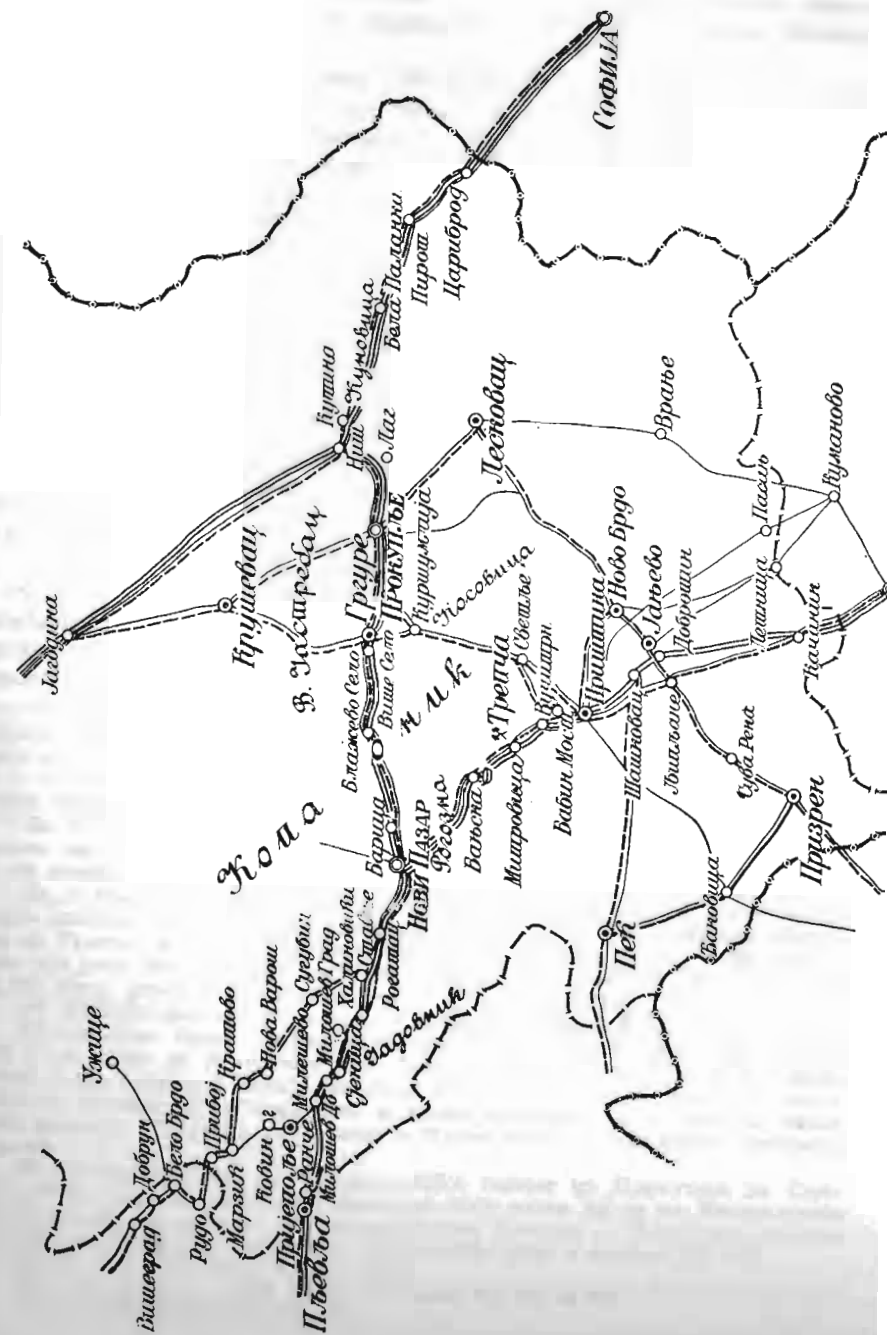
⁴²⁴ Гласник ист. друштва у Н. Саду VII, 302.

Напомињемо да се у извештају А. Богданија из 1670 године, писаном „per le mani del monsignor di Scuttari mio nepote” (!) налази позатак да је Прокупље имало око 500 кућа (!) од чега је било само 10 католичких. (!) „appresso queste indefinito è il numero delli Ragusei, il quali vanno e vengono per commercio delle lane”. — Исписи Мих. Гавриловића, VI, 21—39, *Scrit. orig. rif. nelle cong. gener. vol 431 ad cong. diei 23 nov. 1671, No 24.* — Пошто се у напред наведеном извештају налазе и друга необична обавештења, која се знатно разликују од осталих података којима располажемо, напр. да је „terra di Trepacia” крај Новог Брда (!) имала само 50 кућа (!) а да је Нови Пазар имао у свему око 1000 кућа (!), сматрамо да је и овај податак знатно умањен, и да је Бицијев веродостојнији.

Једновремено подвлачимо да није искључено да је, упркос значајне дубровачке колоније и великог обима дубровачких послова, Прокупље било заиста мања варош, пошто Ђ. Бианки 1642 године каже да је имало само 350 кућа.

Задржимо се на броју католичких кућа у овом месту. Мада смо у ранијем раду, на основу дубровачких докумената, утврдили да су дубровачки трговци у Прокупљу поседовали између 1630 и 1640 године 31 кућу, и закључили да је тада боравило у Прокупљу 150—200 Дубровчана — Димитријевић Сергије: Дубровачка трговина у Лесковцу... стр. 12—13 — бискупски извештаји пружа у ниже цифре о свему томе. То долази углавном зато што су бискупи обилазили своју диоцезу искључиво у зимке дане кад се број присутних Дубровчана знатно смањивао, пошто су многи одлазили у Дубровник. Пошто су бискупи, говорећи о католичким кућама, давали уствари податке о затеченим католичким породицама, а не о власницима кућа, као што смо то ми урадили, јасно је да је зато настала знатна разлика између њихових и наших података.

Па ипак, упркос истакнуте разлике, извесни бискупски извештаји дају прилично високе податке о броју католичких кућа и лица у овом месту. П. Богдани у свом извештају од 6 маја 1661 године говори да су дубровачки трговци имали у Прокупљу 15 „case stabili”. П. Богдани у свом извештају од 1 јануара 1681 године каже „sono in Procopia case di Sig-ri Mercanti di Ragusa case 17 — De citadini 10”. Ђ. Бианки, који је стигао у Прокупље другог дана Божића и ту остао готово цео јануар 1642 године, каже, „in detto luogo sono chase catholice numero 20 — Anime chrhstiane numero 80. — et tutti guasi di nazione Ragusea demoranti in detto mercadenti”. Исти бискуп јавља око 1638 године „In Procupie fra gli mercanti e servitori

На војној карти коју је скицирао неки аустриски официр 1689 године, као једини значајан пут у лесковачком крају означен је пут Лесковац—Ново Брдо, који је ишао долином Ветернице.⁴²⁵

Из Брауновог путописа (1669) видимо да је он на почетку и крају овог пута ишао другим правцем, пошто је пошао из Београда и ишао преко Јагодине, Крушевца, Прокупља, Лесковца, Врања (Ујварина) и Куманова.⁴²⁶

Поред главног пута Нови Пазар—Прокупље, који је ишао преко Копаоника, постојао је још један пут који је повезивао ова два места. Он је заобилазио Копаоник с југа. Пошавши од Новог Пазара, ишао је преко Вучитрна, Светља и Белих Цркава (Куршумли).

Податке о овом путу налазимо у више докумената. Из једног обрачуна из 1659 године видимо да је плаћен превоз за неке тачине од Пазара до Прокупља, а у загради стоји „A to-je do Suietglia aspra 150 a od Suietglia do Procupia aspra 103“.⁴²⁷

Године 1678, у септембру, дубровачки поклисари путовали су са данком преко Новог Пазара и Вучитрна. Пратња добијена у последњем месту отпратила их је „ala fino a Suietglie“ после чега су стигли „a Biele Zarque“ а најзад у Прокупље.⁴²⁸

20 јуна 1639 године поклисари пишу из Прокупља и кажу да су јуче стигли у Прокупље, а да су писали „l'altro ieri da Vucetarno“, где су их известили шта су учинили код паше босанског, што показује да су дошли у Прокупље непосредно из Новог Пазара, и без задржавања на путу у вези са пословима.⁴²⁹

e alcune case Albanesi che oui si trouano venuti dalli monti di diverse parti satano anime — No 120“. — Исписи Мих. Гавриловића II, 400—401, Visite 16, 238. — О 100 католика говори и извештај дат око 1650 године. — Радонић: Римска курија... 235.

Да је стварни број кућа које су Дубровчани поседовали у Прокупљу износио око 30, видимо из податка из 1702 године који смо навели на стр. 49 поменутог рада.

Да је број Дубровчана који су боравили у Прокупљу у летње време стварно износио 150—200 лица видимо из податка Dum P. Saragich-a, мисионара из Трепче, који 1692 године каже у свом извештају да је Прокупље имало пре рата 200 католика. — Исписи Мих. Гавриловића VII, 26—30, Scrit. orig. rif. cong. gener. 513, No 19, ad cong. diei 17. nov. 1692.

⁴²⁵ Mitteilungen des K. und K. Kriegsarchiv. Neue Folge II.

Путем Ново Брдо — Прокупље прошли су: барски надбискуп Бици (1610) и он каже да је путовао три дана; Ђ. Бианки, који је 1638 године путовао у оба правца, и Евлија Челебија. Пошто ни један од њих не помиње Лесковац, изгледа да је постојала и краћа варијанта пута која је ишла преко Медвеђе (Медока), Јабланице и Пусте Реке, остављајући Лесковац по страни.

⁴²⁶ Masarechi, који је путовао 1623/4 године из Прокупља за Смедерево, ишао је исто преко Јагодине, за коју каже да је на Београдском путу, три дана удаљена од Прокупља. Путем Београд — Прокупље прошао је и Јакета Палмотић. — Радонић: Дубровачка акта и повеље III, 544.

⁴²⁷ Div. de foris, lib. 94, /217—218.

⁴²⁸ Acta XVII, 47, 1849, br. 4, напомена бр. 321 и 331.

⁴²⁹ Acta XVII, 52, 1928, br. 2.

Најзад, године 1660 дубровачки поклицари на свом путу за Цариград јавили су се из Светља, пошто су претходно писали из Новог Пазара.⁴³⁰

Овај пут описује и Палмотић, који, полазећи од „Вучетрња”, избија на Лаб код његовог ушћа, иде до *Бабиног Моста*, где је пут Вучитрн—Приштина прелазео ову реку,

„Од камена мост гледају,
Нос да'е Бабин то говоре,”

па онда скреће ка Светљу. Овим путем морао је проћи и надбискуп Бици (1610), који је путовао два дана од Прокупља до Трепче. Исто време утрошили су и неки други путници.⁴³¹ На овом путу, преко Светља налазила се и планина *Косовица*, која се помиње у више дубровачких докумената.⁴³²

По нашем мишљењу ради се о данашњој Рударској Планини крај речице Косовице, како се у старој генералштабној карти 1:200.000 назива Косаница од споја њена два крака, Велике и Мале Косанице па до ушћа. То потврђује и Палмотић, који после Светља, а пре Белих Цркава, помиње да су прегазили Косовницу, што показује да нису ишли долином Бањске Реке, као Браун.⁴³³

Што се тиче самог села *Светља*, оно се налази на левој страни Лаба, испод Подујева, што значи, да је на релацији Светље—Куршумлија, ова варијанта пута Нови Пазар—Прокупље, делимично ишла трасом пута Приштина—Куршумлија, по свој прилици, до Подујева.⁴³⁴

Подујево, смештено између Светља и Куршумлије, помиње се и независно од трасе пута у два дубровачка документа.⁴³⁵

⁴³⁰ „citrouiano in Scietglie“. — Acta XVII, 52, 1932, br. 19. Светље се помиње и у вези са куповином вуне и неком пљачком „izgadi dinara scto su roghinuli u Suietgliu“. — Div. de foris, lib. 94, 244—248.

⁴³¹ Радонић: Римска курија..., 107; Старине XXXIX, 32.

⁴³² „nella montagna di Cosouizza nel territorio di Doibegh de Alagia Isar detto Procupie e di Begh di Iscitargne (Vučitrn) in Cossouo“ — Lett. di Lev., lib. 49, 143—143'. — У другом документу који говори о истом случају као и први, ова се планина означава „Colousouniza“. — Lett. di Lev., lib. 49, 144. — У трећем документу, писаном девет година касније, она се поново помиње под именом „Cosounizza“. — Acta XVII, 89, 2212, br. 6, напомена бр. 236.

⁴³³ Напомињемо да се „li monti di Cossanizza“ појављују у извештају П. Богданија из 1681 године као граница између пароксија Прокупачке и Трепчанске. — Исписи Мих. Гавриловића, VI, 250—272, Scrit. rif. nelli Congr. vol. 482 No 24.

⁴³⁴ Њега помиње и Муцио под именом „Sfietle“, стр. 297.

⁴³⁵ Div. de foris, lib. 94, 244—248, текст испред напомене бр. 122, и — „Poslah iosc u Pasar is Podueua uune...“ — Div. de foris, lib. 98, 129—134.

Изгледа да је негде на том путу постојало и село Шимановце (?), а можда и Лаб, пошто се у једном документу помиње испорука вуне у тим местима. „Scto mu konsegniax u Labu i Simanouze“. — Div. de foris, lib. 81, 56.

Што се тиче *Куршумлије*, која се тада звала „Biele Zarkue”, она се помиње независно од пута, још у два документа.⁴³⁶ По Евлији Челебији Куршумлија је имала „260 кућа црепом и рогозином покривених, три мала хана и 10 дућана”.

О путу Куршумлија—Прокупље немамо ближњих података. Јасно је да је он ишао долином Топлице и избијао на пут Гргуре—Прокупље. Њиме је прошао и Евлија Челебија кад је ишао из Прокупља за Куршумлију.

Вратимо се на главни дубровачки друм. Од Прокупља до Мораве, по писцу Хејовог путописа, путовање је трајало четири сата. *Морава* је прелажена газом. То је било могуће само у летњим месецима. У време велике воде преко реке се прелазило барком.⁴³⁷

Прелаз преко Мораве вршен је код места (?) „Lag” (?) крај *Курвинграда*.⁴³⁸

Benetti (1680) помиње да су пре доласка у Ниш прешли још два потока „Moravizza и Pelvizza”.⁴³⁹

Од Мораве до *Ниша*, по писцу Хејовог путописа путовање је трајало три сата, а од Дубровника до Ниша петнаест дана.

Какав је споредан и незнатан значај имао Ниш у дубровачкој трговини XVII века најбоље се види из извештаја апостолског визитатора Петра Масарекија, који у два маха 1623—4 и 1630 године помиње да у Нишу нема ниједног католика.⁴⁴⁰

У време Евлије Челебије (1660) Ниш је имао 2.060 кућа „а свега двије стотине дућана у којима има сваковрсне скупоцене робе”.⁴⁴¹

⁴³⁶ Div. de foris, lib. 44, 31—32; Списак вересије браће Мили.

⁴³⁷ У документима се помиње да су поклицари у два маха, оба пута у пролеће, око 16 априла и око 21 маја, морали да траже барку за прелаз ове реке. — Acta XVII, 40, 1803, br. 48 и Acta XVII, 52, 1932, br. 14 — Димитријевић Сергије: Дубровачка трговина у Лесковцу и околини... стр. 44.

⁴³⁸ Да је Курвин град носио то име и у XVII веку видимо по следећим стиховима Палмотића:

„Под оборен град проходе
Гдје некада рајска лица
Господова сред слободе
Прем разблудна Хотимица,
Која плахе цјећ несвјести
И срамотне све љепоте,
Име остави томе мјесту
Од хотимства и срамоте.

Исти се назив појављује и на поменутој војној карти из 1689 године.

⁴³⁹ Рад 62, стр. 101.

⁴⁴⁰ Ферменцин: Acta Bosnae Загреб, 1892, 398; Старине XXXIX, 20.

Три до четири католичке породице које се помињу код Радонића — Римска курија... стр. 80 — биле су робље, доведено из Мађарске и касније ослобођено. — Исписи Мих. Гавриловића, I, 129 — Let. ant. vol. 262, 2.

⁴⁴¹ Путопис I, 71.

Описујући Ниш какав је био око 1690 године, Муцио каже да су његове куће ниске и прављене од непечене земље.⁴⁴²

У време Morosini-а (1675) Ниш је имао много дућана „di molte boteghe“⁴⁴³ и три хана.⁴⁴⁴ Wennern (1616) помиње караван-серај.⁴⁴⁵ Од Ниша на север, преко паланке Алексинац, паланке Ражањ (које Евлија Челебија назива Aleksindže Palankasi i Ražanja) и паланке Параћин (Перакин)⁴⁴⁶ ишао је Београдски пут „via di Belgradi“⁴⁴⁷ Београдски пут прелазео је Нишаву преко каменог моста.⁴⁴⁸

Пут од Ниша, који писац Хејовог путописа (1621) назива малим градом, према Софији пролазио је на свом почетку кроз мочварну равницу окружену планинама. Бурбури (1665) помиње на три миље од Ниша *Кутину*, „Coitina“ где се у близини, по страни од пута, налазило купатило,⁴⁴⁹ данашња Нишка Бања. На том месту, на крају равнице, пут се одвајао од Нишаве и пењао на планину која је по Хејовом путопису била врло тешка за кочије. То је била позната планина *Куновица*. кроз чије је кланце и шуме пролазио пут од Ниша према данашњој Белој Паланци.⁴⁵⁰

Пролаз кроз Куновицу назива Кикле (1658) „Kzul Derbend“, што на турском значи црвени кланац, и каже да је од уласка у планину до Беле Паланке путовао 11 сати.⁴⁵¹

⁴⁴² „Questa città non è molto grande, nè forte: imperocchè non ha che una fossa ordinaria all'intorno, con una palizzata fattavi poco fà da Turchi. Vi sono cinque moschee; ma poco belle, e di ordinaria struttura. Le case sono basse, e fatte tutte di terra, ma non cotta.“ „Mutio: La sacra Lega ...295-6.

⁴⁴³ Рад, 62, 100.

⁴⁴⁴ Рад, 71, 27.

⁴⁴⁵ Рад, 130, 143.

⁴⁴⁶ Путопис I, 71-2.

Хаџи-Калфа помиње и Булован на главном београдском путу између Ниша и Параћина, што је вероватно данашње село Бован на путу за Сокобању. — Споменик XVIII, 62-3.

⁴⁴⁷ Acta XVII, 46, 1838, br. 1, напомена бр. 232.

⁴⁴⁸ Овај мост подигао је велики везир Мехмед-паша 1617 године, као што је то констатовано у немачком летку из 1737 године, штампаном у Аугсбургу, чији су текст донеле нишке Народне Новине 10 III 1956 године. По Морозинију (1675) овај мост је имао пет лукова. — Рад 62, 100.

⁴⁴⁹ Год. Чупић XVII, 85.

⁴⁵⁰ „Passando da Nisc uerso Pascina Palanka nella foresta di Cunouizza...“ — Acta XVII, 47, 1849, br. 5 Једног дубровачког курира, „naselli sili gliudi u Cunouizzi isbilli — gha i uselli — mu scto — ie nosio sa spenzzu“ — Acta XVII, 91, 1233, br. 11. „Si dice che anco in Cunouizza si troua di gente catiua...“ — Acta XVII, 52, 1928, br. 1. „У планини Куновици, Гдје дубрава расте густа... Само једна што улица, Како змија вијаше се, Која густиех сред граница просиечена вијаше се; Куд никада проћ у реду не могаху три коњика.“ (Палмотић: Дубровник поновљен, 280).

⁴⁵¹ Гласник историјског друштва у Новом Саду, VII, 318.

Бела Паланка, која се по Хејовом путопису налазила на девет сати путовања од Ниша, појављује се у изворима из XVII века под различитим именима. Евлија Челебија помиње ово место 1660 године као Муса-пашину Паланку, „Musa-paša Kal-asi“ и каже да ју је подигао Коца-Муса-паша 1638-39 године, после хајдучког напада на неки караван. По њему се овде налазио „велики Муса-пашин хан у коме отседају путници и намјерници“.⁴⁵²

У дубровчким изворима она се појављује под скраћеним именом, или као „Pascina Palanka“ коју смо поменули код Куновице, или као Паланка без икаквог даљег одређења.⁴⁵³

Куричесма, сува чесма, која се појављује час као посебно место, час као име повезано са Муса-пашиним паланком, створила је приличну збрку у нашој историско-географској литератури, и изазвала многе противречне тврдње.

На основу Киклеовог путописа (1658), који разликује три различита места повезана са овим именом,⁴⁵⁴ успели смо да у потпуности решимо ово спорно питање.

Прво место Кикле назива „Musa-Pašina Palanka Kuri Jajla di Bunde Kuri Čehmeh Jamidas“ што у преводу значи ово исто што и сам Кикле наводи „Муста-Пашина Паланка у подножју Суве Планине крај усахле чесме“. Ово име објашњава зашто Морозини (1675) говори о „Curucesmeh palanca di Mussa passa“⁴⁵⁵ а Wennern (1616) назива Белу Паланку „приличном паланком“ „Kuricesme“.

За друго место Кикле каже „да су ноћили крај Куру чехмех (Tchechme), суве чесме, лепог села у хану преко од паланке зване...“ Тај хан, био би каравансерај, који Чрнин (1644) помиње у месту „Сору ђезму“.⁴⁵⁶

Ова два места скупа узета претстављала би варошицу, коју помиње Хаџи-Калфа, говорећи о обновљеној паланци „Куручешме“ између Ниша и Пирота.

⁴⁵² Евлија Челебија: Путопис I, Сарајево 1954, 68.

Занемаримо ли мање деформације овог имена, Муса-пашину Паланку сусрећемо код Benetti-а (1680), Burburi-а (1665) и анонимног Руса из друге половине XVI века. Benaglia помиње 1679 године варошину „Mussa bassa“ која је саграђена 1637 године. Рад. 116, 98. — Изузетак претставља писац Хејовог путописа (1621), који помиње село „la Palanque de Mehmet Bassa“.

⁴⁵³ Дубровачко писмо из 1652 године помиње мартолозе из Паланке — Напомена бр. 299. Паланку сусрећемо и 1654 године у Lett. di Lev., lib. 56, 188'. Ово име појављује се и у Писму Кјароманија 1659 године. — Споменик XLVII, 105.

⁴⁵⁴ Гласник ист. друштва у Н. Саду, VII, 318.

⁴⁵⁵ Рад 62, 101.

⁴⁵⁶ Рад 130, 143.

Треће место Кикле помиње касније, на путу од Беле Паланке за Пирот, кад каже да су проишли кроз мало село „Куручесме“. Ова трећа *Куричесма* било би место „Cruchismet“ које се по Хејовом путописцу (1621) налазило на сат хода од Беле Паланке, и било настањено хришћанима, док је очевидно сама Бела Паланка, као утврђено место, имала и турску посаду. Ова *Куричесма* налазила се у зони данашње Клисуре.

Даљи пут за Пирот прелазило је по опису Хејовог путовања планину покривену шумом и спуштао се у равницу где је лежао *Пирот* (Шехиркеј). Кикле (1658) назива планину, која се пружа између *Куричесме* и *Пирота*, „Куру-Јала“ или „Дербенд“ и каже да је пут од Паланке до *Пирота* трајао седам сати. По што назив *Кури-Јајла* у преводу значи сува висораван, или планина, јасно је да је и у XVII веку Сува Планина називана тим именом. За овај пут *Benaglia* (1679) каже да је горовит и рђав.⁴⁵⁷

У време *Евлије Челебије*, у „*Şaroköju*“ је било 1.000 кућа, око 200 дућана и „чаршијски хан“, а *Чрнин* (1644) помиње каравансерај.⁴⁵⁸

Последње место из данашње јужне Србије које се помиње на дубровачком путу за Софију је *Цариброд*. Године 1673 дубровачки поклисари шаљу писмо датирано „*Zaribrod*“, али се у тексту помиње и „*Zarin Brod*“.⁴⁵⁹

Од *Пирота* према Софији Кикле помиње планину „*Kogovilsa Dubendi*“ (?) и српско село „*Pergevitha*“ (?), а *Палмотић* помиње после *Цариброда* место *Јашевац* (?). На даљем путу за Софију дубровачки документи и путописци често помињу хришћанско село *Драгоман*, за које *Кјаромани* (1659) каже да је настањено Рашанима.

Мрежа караванских путева коју смо приказали није представљала само обичне стазе којима су каравани ишли. То је био читав саобраћајни систем снабдевен чесмама, мостовима, скелама и угоститељским установама, који је био не само одржаван у добром стању већ и стално попуњаван, захваљујући напорима турских власти и раширеној пракси стварања задужбина општег значаја, којима су се путници могли користити.

⁴⁵⁷ Рад 116, 99.

⁴⁵⁸ Рад 130, 143.

Турско име *Пирота* најчешће се појављује код путописаца, и то у различитим искривљавањима: *Wennern* помиње насељени градић „*Scharkol*“. Писац Хејовог путописа „*Chequoi*“, *Benalja* „*Hischorko*“, Кикле „*Charkioy*“, *Чрнин* „*Sartwy*“ а *Барбури* „*Sackerkol*“.

Пирот под његовим правим именом помињу следећи дубровачки документи: *Acta XVII*, 52, 1932, br. 14; *Acta XVII*, 51, 1905, br. 19. Под тим именом сусрећемо га и у писму са путовања *Кјароманија*. Најзад, *Пирот* се помиње под својим словенским именом и у књизи *Benedetta di Resti*, из 1590—1065, стр. 82 — по Саказову: *Трговията на България с Аикона през XVI и XVII век по новите извори*, Софија 1929, стр. 25.

Говорећи о Турској уопште, *Бурбури* (1665—6) пише: „јавне зграде њихове као што су каравансераји, ханови, купатила, мостови, насип и чесме, које смо у путовању сваки дан виђали, у врло су добром реду...“⁴⁶⁰

Говорећи о прелазу преко *Копачника*, *Лефевр* каже да „добар пут води од *Дубровника*“.⁴⁶¹

О напорима турских власти усмереним на отварање и одржавање путева говори и извештај сплитског провидура за здравство из 1610 године, који каже да су Турци „без обзира на силне трошкове, исјекли, не само шуме, него и читава брда, да уреди путеве, саградиле мостове и очистили камење, да олакшају пут караванима, који иду из *Цариграда* у *Сплит*“.⁴⁶²

О одржавању путева старала су се, као што смо видели у излагању о дербенцијама, читава села. Описујући *Сулејманханову* дрвену ћуприју на *Дрини*, код *Брода*, *Евлија Челебија* помиње да је за њено одржавање било одређено 11 села.

Јиречек помиње да је *раја* водила рачуна и о одржавању *калдрме* на караванским путевима.⁴⁶³ Местимично, напр. у долини *Сутјеске*, та *калдрма* је још и сад очувана. Док је средина пута покривена ситним каменом, ивице су начињене од крупнијих комада.

О бризи *Турака* о путевима сведоче и подаци о томе да је 1610 године пут од *Фоче* до планине *Чемерно* био засађен воћкама.⁴⁶⁴

2. Велике етапне караванске станице

Нису сва места на дубровачком путу и његовим огранцима била подједнако важна за дубровачку караванску трговину у XVII веку. Једна од њих истичу се као места одакле се одашиљу веће количине извозне робе, друга као важније етапне станице.

Ако изузмемо транзит из *Бугарске* и данашње *Македоније* (*Скопље* и *Куманово*), видимо да су највеће количине извозне робе слате из *Новог Пазара*, *Прокупља* и *Приштина*, а да већи значај у сакупљању и одашиљању робе имају *Крушевац*, *Ле-*

⁴⁵⁹ *Acta XVII*, 47, 1845, br. 5.

Giustinian (1627) назива га „*Saribrot*“, а *Benetti* (1680) „*Sarebrot* или *Scaribrot, villa*“. — Рад 62, 102.

⁴⁶⁰ Год. *Чупић XVII*, 95.

⁴⁶¹ *Гласник зем. Музеја*, XIX, стр. 480.

⁴⁶² *Новак Грга*: *Сплит у светском промету*, Сплит 1921, стр. 106.

⁴⁶³ *Jireček K.*: *Die Heerstrasse von Belgrad nach Constantinopel*, Праг, 1877, стр. 114.

⁴⁶⁴ *Старине XX*, 127.

сковц, Трепча, Митровица, Вучитрн, Пећ, Бање (Бањска ?) и Ново Брдо.⁴⁶⁵

Места на путевима где су се обично каравани заустављали, одмарали или ноћили била су, уствари, караванске етапне станице. Караванска ноћишта утврђујемо на основу постојања ханова и каравансераја. Већи значај имале су оне етапне станице где су се бочни путеви раздвајали, тј. где су се од каравана одвајале, или каравану прилазиле, нове групе путника и робе. Па ипак, међу бројним, мање или више важним караванским станицама, на великом дубровачком путу који је пролазио кроз јужну Србију, тј. на путу од Цариброда до Дубровника, велику саобраћајну улогу имале су само четири такве етапне станице: Прокупље, Гргури, Нови Пазар и Фоча.

Задржимо се детаљније на саобраћајној улози ова четири места.

Саобраћајна улога Прокупља произлазила је, углавном, из чињенице да је то био дубровачки привредни и саобраћајни центар читавог јужног Поморавља, из кога су слате велике количине робе.

Што се тиче Гргура, његова је саобраћајна улога била углавном везана за робу која је ишла из Бугарске.

Кад је роба слата из Прокупља или којег другог места на истоку и југу од Новог Пазара, напр. из Крушевца или Проштице, за њу је прва велика етапна станица била тек у Новом Пазару. За робу пак која је ишла из Бугарске Нови Пазар је био јако удаљен. Зато се за ту робу појављује још једна важна етапна станица — Гргури.

Да су Гргури били једна од најважнијих караванских станица на дубровачком путу од Софије до Дубровника видимо из чињенице да се међу дубровачким документима из XVII века које смо досад нашли и утврдили да се односе на јужну Србију ово место помиње у 25 докумената, као и на три места у познатом тевтеру дубровачког трговца Бенедета Рести, који је пословао у Софији на почетку XVII века.⁴⁶⁶

⁴⁶⁵ Ако прегледамо сачуване спискове вересије појединих трговаца, велики списак лица од којих је купована вуна у околини Новог Пазара 1660 године, као и неке друге документе, видећемо да се лако може саставити велики попис места из којих је добављана вуна. Попис би обухватао, по грубој процени, око 500 села. Притом треба нагласити да наши подаци обухватају, углавном, околину Прокупља и Новог Пазара, док за јужније делове немамо детаљнија обавештења.

⁴⁶⁶ Поред других наведених докумената оно се помиње и у *Lam. de int. et for.*, lib. 47, 170'—172, и *Acta XVII*, 53, 1935, br. 42 и у списку вересије браће Мили.

Подаци са стране 34, 49 и 88 Рестијевог тевтера наведени су у књизи Сакжзовъ Ив. Стопанскитѣ врѣзки между Дубровникѣ и Българскитѣ земѣ през 16 и 17 столѣттиа, Софија 1930, стр. 33, 93, 123, 145. Ми их цитирамо по Саказову.

У многим од њих ово место помиње се као обрачунска релација за исплату кирије. Притом видимо да је кирија обично обрачуванана у два дела, од Пловдива, Софије, Дупнице, или чак, директно од Разграда до Гргура, и од Гргура до Дубровника.⁴⁶⁷

Гргури се помињу и као станица за утовар, претовар или испоруку робе.⁴⁶⁸

У неким документима овим се именом ближе означава сам каравански пут од Софије за Нови Пазар.⁴⁶⁹

Гргури се појављују и као етапна станица на којој се смењује оружана пратња, бекчије или сејмени.⁴⁷⁰ Као место од кога по једном уговору настаје материјална одговорност крамара,⁴⁷¹ као место у коме се налази крамар, коме шаљу новац,⁴⁷²

Најопширније податке о овом месту налазимо у писму дубровачке колоније из Прокупља упућеном дубровачкој влади 10 септембра 1685 године. Између осталог, из њега видимо да је у Гргурима вршен секвестар робе, да се у њима задржавала роба која је долазила из Добруце, да је у њима постојао хан у коме је била смештена велика количина робе, најзад, да је у њима био значајан саобраћајни центар, где су се налазили крамари, пошто се помиње заплена крамарских књига.⁴⁷³

⁴⁶⁷ „da Silistria e Hrasgrad fino Dubnich (Dupnica) e de Dubnich fino Gargure ... da Gargure a Ragusa". — Resti, folio 49.

„da qui (Plovdiv) a Gargure .... e da Gargure a Ragusa" — Resti, folio 20^a.

„di Hrasgrad sina Garguri ... da Soffia a Garguri ... da Garguri a ragione". — Acta XVII, 91, 2234, 18.

„da Soffia a Gargure ... da Gargure a Ragusa". — Рачун из Архиве Басељи Гоце.

Од некуда у Бугарској „do Gargura ... od Gargura do Dubrounika." — Div. de foris, lib. 12, 405'-7' plus 427'—430'.

„do Grgura" „od Grgura do Dubrounicha". — Div. de foris, lib. 100, 124—129'.

„spese sino Garguri et ... da Garguri a Ragusa". — Div. de foris, lib. 5, 121—121'.

„sa kiriu od Gargura". — Div. de foris, lib. 95, 96—97'.

„sa kiriu od Gargura do Dubrounika". — Div. de foris, lib. 61, 66'—68'.

⁴⁶⁸ Div. de foris, lib. 89, 181—181'; Deb. not., lib. 97, 80' i 135'; Div. de foris, lib. 128, 101—103'; Div. de foris, lib. 120, 37'—38'; Div. de foris, lib. 95, 96—97'; Acta XVII, 51, 1910 br. 7; Div. de foris, lib. 2, 405—7' plus 427'—436'; Lett. di Lev. lib. 48, 230—231. Напомена бр. 576, 261.

⁴⁶⁹ Тако, напр., у једном писму дубровачке владе упућеном колонији у Новом Пазару стоји „in specie per la uolta di Garguri". — Lett. di Lev., lib. 49, 201—201'. Слично цитирани текст из писма Lett. di Lev. lib. 49, 206, напомена бр. 554.

У једном обрачуну на крају XVI века, из 1591 године, помињу се коже послате „per uia di Garguri." — Div. de foris, lib. 5, 121—121'.

⁴⁷⁰ Cons. rog., lib. 96, 34—34'. Напомена 311.

⁴⁷¹ Div. de foris, lib. 30, 206—206'; напомена бр. 94.

⁴⁷² Div. de foris, lib. 95, 96—97', напомена бр. 101.

⁴⁷³ „ci impone per la liberatione dille robbe di Gharghure, sequstrate non prima che dell' ill-mi ss-ri amb-ri...“ Да је нови бер „mando sette di suoi huomini a Gharghure, quali iui venuti tutto cio trouarno delli cra-

Значај Гргура као етапне станице произлазио је и из чињенице што је ту била граница између Топлице Равне и планинског краја Топлице Тесне, тј., да је то било место где су путници прелазили, из кола на коње, и обратно. Од Софије, па све до Гргура, ишао је широк друм, пошто се све до Гргура могло ићи у кочијама, „nel cochio”.⁴⁷⁴ Преко Тесне Топлице и Копанника постојали су само планински путеве преко којих се могло ићи искључиво на коњима.⁴⁷⁵

Изгледа да је значај Гргура као претоварне станице произлазио и из чињенице да су новопазарски крамари и трговци држали у својим рукама и монополисали транспорт од Гргура надаље, према Фочи и Дубровнику.

Девет дубровачких трговаца из Софије жалили су се дубровачкој влади, 6 маја 1643 г., на дубровачке трговце из Новог Пазара. Они јављају „да од времена кад су добили фермане да кириције из Гацког могу слободно да пролазе до Гргура и товаре робу и артикле из Софије и Провадије, они (трговци новопазарски) спречавају их и уз благонаклону подршку новопазарских Турака не дају им да прођу, све док њихова роба не буде натоварена и послата према Дубровнику, што је од највеће штете за трговину, а временом може да дође да ове спахије (трговци новопазарски), који су заинтересовани за кириције новопазарске, никад не допусте да прође ниједан други коњ већ да од Гргура до Новог Пазара преносе робу ови коњи (новопазарски), што би било од највеће штете за трговачку робу, пошто треба доста времена док ти, споменути коњи могу да изврше пренос”.⁴⁷⁶ Ово питање било је актуелно и касније.⁴⁷⁷

mari, libri tesckere, uestiti pigliarono e poi sigilarono con sigillo di detto begh tutte le robbe ch'in buon somma si trouorono in Han di detti Gharghuri.“
„le spese occorse in liberare le robbe tanto nostre quanto tutte l'altre ch'erano in Gharghure e douevano passare delle parti di Dobruccia“. — Acta XVII, 51, 1904, br. 15.

⁴⁷⁴ Acta XVII, 53, 1935, br. 42.

⁴⁷⁵ Исто помиње и писац Хејовог путописа (1626), који каже да од изласка из планине, од Равне Топлице, почиње употреба кола и кочија, које се обично налазе у Прокупљу, и којима се иде до Цариграда. — Споменик XXXVII, 95.

⁴⁷⁶ che doppo di essersi optenuti li comandamenti che li uiturini di Gasho possono liberamente passare a Garghuri e caricare le robbe e mercantie di Soffia e Prouato, loro li impediscono e per fauore delli Turchi di Nuouo Pasaro non li lassano passare fin che tutte le loro robbe non siano caricate e mandate uerso costa, il che è grandissimo preuditio di meroantia e con tempo potrebbe esser che in alcun tempo non permetino quelli spahi interessati nell uiturini di Nuouo Pasaro pasar alcun cauallo exstra (!), ma che da Garghuri a Nuouo Pasaro traghettino le robbe quelli caualli, il che sarebbe di grandissimo danno delle mercantie perche uscirebbe di tempo fin che da detti caualli fossero traghettate — Acta XVII, 89', br. 2221, br. 16.

⁴⁷⁷ Године 1647 три дубровачка трговца из Новог Пазара пишу „a sa cogne od Gargura, gospodo, sue su uam lagali, ni ti e ko godi branio da idu cogni ni da ne idu.“ — Acta XVII, 91, 2234, 31.

Треба истаћи да је, поред пута преко Софије, постојао још један пут који је везивао Добруцу са Гргурима. Године 1659, да би избегли плаћање црквеног доприноса у Софији, дубровачки трговци из Добруце нашли су други пут који је заобилазио Софију и ишао из Провадије право на Гргура.⁴⁷⁸

Погледамо ли карту која показује караванске путеве у нашим крајевима пре ослобођења Јужног Поморавља,⁴⁷⁹ видимо да су тада постојали поред пута који је долазио из Софије, пут Берковица—Пирот и пут који је ишао јужно од Белоградика и избијао код Беле Паланке. Веома је вероватно да је тај директни пут Провадија—Гргури ишао трасом једног од ова два пута, уколико се није одвајао од другог код Габровице и ишао преко Књажевца, Соко Бање и Крушевца.

Пређимо на Нови Пазар, трећу и најважнију караванску станицу у јужној Србији.

П. Богдани назива ово место, 1683 године, дубровачком станицом на путу за Турску „scala da Ragusa per Turchia”.⁴⁸⁰ У књизи Талијана Муџија из 1690 године каже се да је то „место где се задржавају каравани и где се стоварује галантериска роба”.⁴⁸⁰

Из проучене документације види се да је Нови Пазар заиста имао такву улогу. У њему је претоваривана сва роба која је слата из јужне Србије пут Дубровника. Да је роба која је слата

⁴⁷⁸ „stante che hauendo trouato questi mercanti di Dobruccia una strada particolare per inuiar le loro robbe da Pouatto a Garguri senza passar per Soffia, doue sariano tenuti di pagare un tanto per somma giusto alle parti contenute nel libro della collonna e tutto queste per mantenimento della Chiesa“.

Кад се поводом тога дубровачка колонија у Софији жалила поклисарима, ови су одредили да се од становника Софије наплаћује 10 аспри по товару, а да ови други, који товаре право за Гргура — „che cargano adrittura per Garguri“ — плаћају по 6 аспри.

Узгред напомињемо да из овог документа добијамо и неке интересантне податке о устројству дубровачких колонија. Прво видимо да су 1659 чак и дубровачки трговци из Добруце били под софијском колонијом. Друго, да је колонија држала конгресе који можда нису били истоветни са обичним скупом, већ су претстављали неку врсту општег скупа. „Per far aforzar li mercanti di Dobruccia come quelli che sono della medesima nostra collonna, e sottoposti a quella, alla contribuzione solita a pagarssi per mantenimento di questa chiesa e di questa piazza tanto delli mercanti staghenti in Soffia, come da quelli che negotiano in Dobroggia, stante che di tutti questi vienne a esser composto il congresso della medesima collonna e per ragione dalli medessimi deue esser mantenuta la piazza.“ — Acta XVII, 89, 2215, 31.

Овај докуменат делимично је цитиран у књизи Саказова: Търговията на България съ Анкона презъ 16 и 17 в. по нови извори, Софија, 1929, стр. 28.

⁴⁷⁹ Handtke F. Specialkarte Serbien und Montenegro, Glogau, 1878.

⁴⁷⁹ а Радонић: Римска курија... 388.

⁴⁸⁰ „luogo dove si fermano le Caravane e dove si depongono le merci. Questa Città è stata l'anno 1689 occupata, saccheggiata, e divampata da Cristiani di Servia con grandissimo danno de' trafficanti, e singolarmente Ragusei“. Mutio Mich. Luigi: La sacra Lega contro la pottenza ottomana, Napoli, 1690, II, 282; Glas LXX, 99.

из Прокупља ишла само до Новог Пазара видимо из појединих обрачуна.⁴⁸¹

Да је Нови Пазар био велика етапна станица видимо и по томе што су све нађене тескере примљене у Дубровнику издате у Новом Пазару.

Важност појединих етапних станица на главном дубровачком путу кроз јужну Србију види се и по томе што се многи дубровачки трговци потписани на задужници обвезују да испоруче робу на једној од тих тачака. Поред бројних обавеза које предвиђају испоруку робе од стране трговаца у месту њиховог пословања, у Прокупљу или у Новом Пазару, предвиђају се и испоруке на важним етапним станицама од стране дубровачких трговаца који су пословали ван тих поменутих локалитета. Ова појава нарочито је карактеристична за Нови Пазар. Из појединих документа видимо да се дубровачки трговци који су пословали у Прокупљу, Трепчи, Крушевцу или Приштини, обвезују да испоруче робу или је предаду крамару у Новом Пазару „francu i liberu od suieh spenaza“.⁴⁸²

Неки дубровачки трговци из Софије обвезали су се да испоруче робу у Гргурима.⁴⁸³

Иван Мићић, дубровачки трговац из Лесковца, обвезао се да испоручи у Прокупљу 1.177 ока воска.⁴⁸⁴

Последња велика етапна станица била је ван територије данашње јужне Србије, у Фочи. Саобраћајни значај овог места није лежао само у томе што се ту одвајао дубровачки пут који је преко Рогатице и Ваљева ишао за Београд,⁴⁸⁵ већ и у чињеници да је то била важна међуетапна станица за пренос робе из Новог Пазара у Дубровник. Поред робе која је ишла директно из Новог Пазара у Дубровник, било је пошиљки које су ту прекидале свој пут, пошто су биле слате прво до Фоче, па тек онда до Дубровника. У многим документима у којима се говори о

⁴⁸¹ Тако, напр., у једном од њих стоји „includente in detta somma la chiria insimo a Nouo Pasaro“, а даље стоји „a Mixailo cramaro per leuare le sudette lane uerso Ragusa a conto della chiria.“ — Div. de foris, lib. 96, 108—109’.

⁴⁸² Нaмр. Div. Not, 140, 27’—28; Div. de foris, lib. 106, 153’—154; Div. de foris, lib. 128, 134—135’; Div. de foris, lib. 94, 187’—188’; Div. de foris, lib. 99, 103’—104.

⁴⁸³ Deb. Not., lib. 97, 80’, 135’.

⁴⁸⁴ „dichiarando che tutte spese che possono accorere nell’estrarre la detta cera da Procupglie siano di detti signori de Buchia.“ — Div. de foris, lib. 88, 35’—36.

⁴⁸⁵ Ферменцин: Acta Bosnae, 346—348.

Муцио каже: „Zeledi Passar... dove fano scala le caravane che quindi per la Drina mandano le merci a Belgrado.“ — Mutio: La Sacra Lega... str. 283.

Да је „Volta di Belgradi“ пролазила кроз фочански кадилук видимо и из Lett. di Lev. lib. 40, 135.

слању товара из Новог Пазара за Дубровник, наглашено је да су они упућени у Фочу.⁴⁸⁶

Кад говоримо о Фочи као важном дубровачком саобраћајном центру, треба да подвучемо да није било у питању само то место. Нама изгледа да је читав предео од Фоче до Брода претстављао један јединствени каравански центар.⁴⁸⁷

3. Каравансераји и трговачки ханови

Задржимо се на каравансерајима, којих је у то време било у Турској свуда дуж великих трговачких путева. Ове угоститељске установе које се помињу код путописаца под именом „Carvasaria“, „Quiervansaras“, „Kjarbansaraj“, „Kerban sarai“, „Carabansarai“, „Carauansarai“, „Karavanzarie“, „Caravanssaria“, „Karawasalia“ и „Karvasalia“, а у дубровачким документима као „caruasaria“ и „karuarsaria“. То нису биле обичне гостионице у којима су отседали поједини путници. То су била велика угоститељска предузћа, често јавне задужбине, која су прихватала читав караван. Каравансераји су били велике четвртасте зграде, попут тврђава, које су се обично састојале из једне огромне просторије ограђене каменим зидом, затворене великом капијом, и покривене кровом подигнутим на стубовима. Ту су се склањали и ноћивали каравани. У средину те просторије утеривани су коњи, а роба је са њих стоваривана да би се тако одморили. Свуд около пружао се широки камени миндерлук испресецан огњиштима. На њему су путници седели и лежали на асурама, ћилимима и седлима.

Писац Хејовог путописа овако приказује 1621 године каравансераје на које је наишао на Београдском путу: „То су јавне зграде, дуже но шире, подигнуте готово као житнице у овој земљи, или као пијаце (halles), сем што су затворене зидинама. Сре-

⁴⁸⁶ „na Xochiu digo sam touare № 130-uechie u Pasaru ne imam ni balle ni niscta biusci sue uputio odauna“. Недељу дана касније исти трговац пише: „Na Xochi touare stoje ne znam disciuli se a ia odaule poci ne mogu“. — Div. de foris, lib. 71, 50’—53’.

Један дубровачки трговац из Новог Пазара, који тражи из Дубровника новац потребан за одашиљање робе, пише: „chie se touariti na Fociu“. — Div. de foris, lib. 95, 143’—144.

„l’habiamo potuti trouare (i vitturini)... e questo fino a Focia...“ „ma ci ocorerà fermarci a Focia... per ritrouar i vitturini“. — Acta XVII, 52, 1927, br. 12.

Acta XVII, 52, 1927, br. 3, напомена бр. 201.

Div. de foris, lib. 89, 181—181’, напомена бр. 261; Div. de foris, lib. 44, 208, напомена бр. 90; Div. de foris, lib. 71, 46—50, напомена бр. 101.

Из другог рачуна видимо да је један дубровачки трговац из Новог Пазара послао новац „cramaru na Gargure i na Fociu da dauaiu sa nasce pratesci“, а кирију је обрачунавао једаред до Фоче, други пут до града. — Div. de foris, lib. 95, 96—97’.

⁴⁸⁷ У једном писму стоји: „kako oudi u Noci in na-Brodu i na Bastasiex sue seto ie billo prtesci do iedne balke sue diglli-su kirigie i odneli put Gradda.“

дина зграде је велики простор за остављање кочија и кола, са коњима и камилама, а остатак који се налази око зида уздигнут је за око три стопе и широк шест. Ова овако уздигнута места служе за постељу, сто и кујну, јер уза зид се налазе мала огњишта, на осам стопа једно од другог, тако да без напуштања места сваки може надгледати свој пртљак и своје коње, који су прекопута огњишта". „Највећи број каравансераја који се налазе од Београда до Цариграда врло су пространи. Они имају двадесет или тридесет огњишта, да би смештај био угодан. У њима може да стане сто педесет коња и двадесет кочија”.

Сваки каравансерај могао је да прими и смести у своје просторије велики број коња, путника, кириџија и робе. Узмемо ли у обзир да су каравани имали по неколико стотина, а понекад и преко хиљаду коња, ове установе нужно су имале знатне размере. Нарочито су били велики каравансераји у важним саобраћајним чворовима, где је у току дана долазило по неколико каравана. Да би се оценила величина значајних каравансераја, наводимо податке Евлије Челебије, да је у Ужицу, које је тада било врло велика варош, постојао каравансерај у који је могло стати „неколико хиљада људи и коња”, а у Вишеграду каравансерај Мехмед-паше Соколовића који је могао примити „око 10.000 (!) коња, дева и катура” (мазги).⁴⁸⁸

Лефевр (1611) описује каравансерај у Фочи као место које је намењено смештају путника а личи на зидану пијану (halle). „У њему може да се комотно смести 300 коња, а грађен је од врло доброг камена и покривен оловом”.

Дерншвам (1553—55) помиње каравансерај у Једрену који може да прими „600 и више коња”.

Међу каравансерајима истицали су се по својој архитектури, величини и функцији куршумлиханови. Њих је било углавном по већим градовима. Они су, уместо околног каменог миндерлука, имали собе преређане на два до три спрата са засвођеним тремо-

Tacoghier osuem togha scto — godi-e doscilo iz Nouogha Pasara dosad ovdie sue-ie proscillo liepo bes-niedne sapreche suoiem putem put Grada. Samo scto, doghie sciudiosko ustaugliau dokle platte...“ — Acta XVII, 53, 1935, br. 31.

⁴⁸⁸ Кемура Сејфудин Фехми: Први српски устанак ... по турским изворима, Сар. 1916, стр. 168 и 341. — Бројка контролисана у турском издању Евлије Челебије. Нама изгледа да се ради о грешци преписивача Евлијиног рукописа, и да је у питању 1.000 коња, дева и мазги. Овом приликом треба напоменути да готово сви привредно-историски подаци Евлије Челебије о данашњој јужној Србији налазе потврду на другој страни. Зато су по нашем мишљењу, неправдане резерве које поједини историчари имају према њему. Овако велики каравансерији, који се појављују у појединим местима, на место неколико установа ове врсте, не треба да нас изненаде својом величином. Притом треба имати у виду да је кроз Вишеград пролазио пут Цариград—Софија—Сарајево и Скопље—Сарајево, а да је каравансерај био задужбина великог везира.

Интересантно је да Евлија Челебија понекад везује име каравансерај само за велике објекте ове врсте. Говорећи о каравансерају у Вишеграду, он каже: „Такви су се ханови звали кербансерај”.

вима — галеријама које су постојале испред њих са унутрашње стране. Ове су зграде, попут свих великих јавних зграда у Турској, биле најчешће покривене оловом, по коме су и добиле име. Поменуте собе служиле су не само за смештај путника већ и за боравак путујућих трговаца који су ту остајали по неколико дана, и за смештање робе. Самим тим двориште ове зграде губило је улогу средишног дела каравансераја где су смештени коњи и роба. Коњи су долазили у куршумлиханове само за утовар и истовар, а смештени су по страни у велике коњушнице. Зато сачувани куршумлихан у Скопљу нема средишног крова, и располаже релативно малим двориштем.

Описујући Соколовићев каравансерај у Београду, 1660 године, Евлија Челебија каже да он има „шездесет просторија, на спрату и у приземљу, са оцаима, огњиштима, стајама за камиле, са коњушницама и двориштима, а сазидан је од тврдог материјала као каква тврђава”.

Герлах (1578), описујући Мехмед-пашин каравансерај у Београду, говори о три одвојена дела: безистан, део са собама на два спрата, где отседају трговци, велико двориште и велика коњушница за смештај коња.

Hveler (1675—6) који изједначује каравансераје са хановима, даје следећи опис т. зв. нових ханова: „Позније се по већим варошима стану зидати ханови чиестији. Ови се зидају обично тесаним каменом у облику четвороугла, на два-три боја. Кров су им лепа кубета од олова; деле се на одељења од десет квадратних стопа од прилике, и ту се поједине гомилице или дружине смештају и живе како хоће, пошто се око тих места налазе разни дућанчићи који по умереној цени продају потребне намирнице. Ови катови имају ходнике или галерије, унаоколо, које гледају у двориште, а из којих се улази у различите отворене мале собе”.

Овај енглески научник не задовољава се само описом ове врсте ханова-каравансераја, он повлачи и паралелу између европских и турских угоститељских установа, истиче предност каравансераја и препоручује да се они „подигну по великим трговачким местима у Европи”.

Признање турским каравансерајима изречено од стране човека који је пропутовао Европу показује да су у то време балкански куршумлиханови спадали у ред најбољих и најуређенијих угоститељских установа у Европи. Мада садашњи куршумлихан у Скопљу претставља само део таквог хана у коме су отседали трговци и смештана роба, ова очувана зграда пружа најбољу претставу о импозантности и практичности угоститељских објеката ове врсте.

Темељитија функционална диференција каравансераја, на праве каравансераје где су каравани ноћивали на свом путовању и велике градске ханове где су трговци боравили дуже времена, обављали трговачке послове и смештали робу, довела је до тога да Евлија Челебија разликује у Београду каравансераје и трго-

вачке ханове, док их многи путници третирају само као две врсте каравансераја. Говорећи о Цариграду, Евлија Челебија помиње овакве ханове са 70, 200 па и 300 одељења. Несумњиво је да је познати Латински хан у Новом Пазару спадао у ову врсту трговачких ханова.⁴⁸⁹

Поједини Каравансераји и велики трговачки ханови у Новом Пазару, Прокупљу, Гргурима и Фочи играли су значајну улогу у караванском саобраћају. То нису били само нека врста хотела у којима су отседали трговци и смештани коњи који су превозили робу караванима, то су била истовремено и етапна стоваришта у којима се роба примала и слала, стоваривала и утоваривала, припремала за слање и чувала, као и места где су се обављали трговачки послови. Многи документи које ћемо изнети говоре о оваквој економској улози градских каравансераја и ханова.

Да је роба држана по каравансерајима у време када је био забрањен њен транспорт, видимо из два случаја о којима се говори у преписци дубровачке владе.

Говорећи о роби која је 1646 године била задржана у Фочи дубровачки поклицари помињу прелаз код Брода, где су коже стављане у стовариште⁴⁹⁰, а нешто касније каже да су се постарали да се пошаље роба која је била у нашем каравансерају.⁴⁹¹

У упутству дубровачке владе од 31 јануара 1627 године, упућеном Gasparu Slavazzati у Нови Пазар, каже се да дубровачку робу шаљу одмах у Дубровник, чим се подигне забрана која је на њу стављена, јер би, иначе, чак и ако би речена роба била дигнута из Новог Пазара могла да буде задржана у Фочи, Церници и по каравансерајима.⁴⁹²

Остали документи осветљавају економску улогу градских ханова у којима је роба приспевала за експедицију где се депонувао новац, обављали трговачки послови и чувала роба.

Један дубровачки трговац из Новог Пазара јавио је у писму упућеном дубровачкој влади 21 јула 1685 г., „Onomadne spraugliaiuchi gneke uunne Duka Cramar u kanu die putnizi dohode...“⁴⁹³

⁴⁸⁹ Лит. о каравансерајима. Busbec: Lettres I, Paris, 1784, 49—55; Годишњица Чуп. XVII, 89—90, 121—3; Влајинац М.: Из путописа Х. Дерншвама, Б. 1927, 7, 12, 18—20, 47; Споменик XXXVII, 71; Споменик IX, 36; Рад 129, 61; Рад 130, 140 и 143; Рад 116, 55 и 88; Рад 124, 63—64; Рад 100, 131; 71, 31; Гласник зем. музеја XIX, 474—6, 478; Гласник зем. музеја XX 46—7; Е. Челебија: Путопис I 97—8; Старине XX, 126; Jireček: Geschichte der Bulgaren, 462; Jireček: Die Heerstasse ... 114—115; Ердељановић Ј. и Николић Р.: Трговачки центри и путеви ..., Б., 1899, 126—7; ферменцин: Acta Bosnae, Zar. 1892, 345.

⁴⁹⁰ Напомена бр. 349.

⁴⁹¹ Acta XVII, 91, 2229, бр. 3, напомена бр. 524.

⁴⁹² „Se bene fosse stata levata da Novo Passaro, potria esser ritenuta in Nocia, Zerniza e per le caruasarie“. — Lett. di Lev., lib. 44, 134—134'.

⁴⁹³ Acta XVII, 52, 1927, br. 11.

У два писма помиње се да су неке кесе са новцем остављене код „Jouana Xangie“ „nel Xano detto Latinski in Nouo Passaro“.⁴⁹⁴

У једној изјави, примљеној од стране поклицара, стоји да је сведок видео сопственим очима како је месеца децембра један дубровачки трговац уручио другоме „sacca 14 di lana fina in Han Latinski“.⁴⁹⁵

Дубровачки трговци из Прокупља јавили су да је нови санџак-бег послао своје људе у Гргуре, где су они запечатали сву робу“ која се у великој количини налазила у Гргурском хану“.⁴⁹⁶

Роба је смештана и у врбовачком хану код Новог Пазара.⁴⁹⁷

Кад је 1647 године босански паша хтео да се увери о богатству Дубровчана, обишао је ханове новопазарске и прегледао робу која је била у њима.⁴⁹⁸

Најзад, група дубровачких трговаца из Новог Пазара дала је писмену изјаву о судбини једне пошиљке вуне у којој се каже „i slocismo recenu uunnu u mehanu i posle doghie Marin Nicole Marichieuichia momach i natouari recenu uunnu put grada“.

Када се иста група дубровачких трговаца интересовала шта се десило са других 9 товара вуне, која је припадала неком трговцу који је умро од куге, кириџије „rekosce: oborismo u Mehmetaghe Mutafarache“. Неколико дана касније дошао је други дубровачки трговац из Приштине и рекао споменути новопазарским трговцима „hodite sa mnom gori u Mehmetaghe Mutafarache da slocimo gneku vunu seto ie bila mi dosela iz Krusceuzza onomadne... s koziem luom poghosmo i nagiosmo deuet touara vunne i receni luo primih i sloci i tu ostaui recene vunne“.⁴⁹⁹

У каравансерајима су постојала и нарочита лица која су водила бригу о стоваришту робе. То су бил карварисиџије. Говорећи о лицима којима новопазарски муселим паше босанскот спречава утовар робе, дубровачка влада помиње кириџије, крамаре, наше трговце и карварисиџије.⁵⁰⁰

Карварисиџије су биле управитељи ханова, или њихови помоћници који су руководили доњим спратом, тј. стовариштем робе. По тумачењу које нам је дао Хазим Шабановић, ово име долази од турске речи караван сараиџи, који има значење човек који се бави каравансерајем. Допунске податке о карвариси-

⁴⁹⁴ Div. de foris, lib. 95, 182'—184'; Lett. di Lev., lib. 57, 211'—212.

⁴⁹⁵ Div. de foris, lib. 107, 27—27'.

⁴⁹⁶ Acta XVII, 51, 1904, br. 15, напомена бр. 473.

⁴⁹⁷ Div. de foris, 97, 162'—169', напомена бр. 379.

⁴⁹⁸ У извештају новопазарских трговаца стоји „a sam ie Pascia isco po sa (... čaršiji?) i gledo po suiech xanoviex pratesci“. — Acta XVII, 91, 2234, br. 31.

⁴⁹⁹ Div. de foris, lib. 95, 132—133.

⁵⁰⁰ „Musselia gospodina pasce Bosanskoga koiu u Nouom Passaru saprecia i kirighiami i kramarom i karuarisigiami i istiem nasciem trgouzom da nitko ne smie...“ — Lett. di Lev. lib. 47, 204'—205.

ђијама добијамо из других извора. Говорећи о каравансеријама у којима је ноћио, Б. Кашић (1612) помиње karavasarius-а који затвара капију и бди „да се нека неправда или невоља не би коме нанела”. Из кривичне Сулејманове канунаме, коју је објавио Хамер, видимо да је ово лице било одговорно за сваку украдену ствар унутар каравансераја у време када је капија била затворена.⁵⁰¹

VI ПОРЕМЕЋАЈИ У КАРАВАНСКОМ САОБРАЋАЈУ

Задржимо се на прекидима и другим поремећајима у транспорту дубровачке робе, који су се дешавали у току XVII века, све до обуставе дубровачке трговине са Србијом која се догодила за време великог Турско-аустриског рата, 1687 године. Мада су ове прекиде и поремећаје углавном проузроковали сами Турци, било је и таквих који су настали на други начин: акцијом појединих Дубровчана, услед куге и др. Задржимо се на најчешћој врсти препрека која је реметила нормалан ток караванског саобраћаја између Јужне Србије и Дубровника, на повременим сметњама које су настајале иницијативом локалних турских власти и санџак-бегова.

1. Сметње од стране Турака

Ове сметње стваране су било због настојања појединих турских функционера да добију допунске поклоне и бакшише, било услед погрешног тумачења извесних забрана и наредаба које се нису односиле на Дубровчане, било услед увођења нових намета, тражених и од Дубровчана, мада су ови били од њих ослобођени. Те су се сметње углавном састојале у присилном задржавању робе, или забрани њеног даљег транспорта.⁵⁰²

Дубровачка влада, као и саме дубровачке колоније у јужној Србији, стално и систематски су радиле на уклањању ових препрека и одржању слободног транспорта дубровачке робе. Дobar део најкрупнијих препрека Дубровчани су отклањали на време, прибављајући, путем поклона и бакшиша, султанове фермане,

⁵⁰¹ Hammer: Des Osmanischen Reichs Staatsverfassung ... Wien, 1815, 149.

⁵⁰² Поред извора наведених у каснијим излагањима о овом питању, податке о таквим сметњама налазимо и у следећим документима: Div. de foris, lib. 12, 405'—7' plus 427'—430'; Acta XVII, 51, 1904, br. 1; Isto, 89, 2215, br. 14a, Isto 51, 1905, br. 1; Isto 52, 1928, br. 2. Isto, 40, 1803, br. 28; Lett. di Lev., lib. 47, 176—177'; Isto, lib. 47, 214—215'; Acta XVII, 51, 1904, br. 7; Isto, 68, 2081, br. 6; Lett. di Lev., lib. 55, 98—98'; Acta XVII, 91, 2234, br. 31; Isto, 34, 1767, br. 34; Isto, 51, 1909, br. 5; Lett. di Lev., lib. 56, 201—203; Acta XVII, 51, 1909, br. 6; Isto, 51, 1904, br. 14; Isto, 51, 1904, br. 15 и Радонић: Дубровачка акта и повеље, III, 442, 485, 497, 504, 810.

као и бујурулдије великих везира и територијалних паша у којима су њихове угрожене повластице биле обнављане уз изричиту наредбу да се новонастале запрете уклоне. Таква акта преношена су брзо у места у којима су се препреке појављивале. Ту су, захвљујући новим бакшишима, уписивана од стране кадија у сициле и објављивана свима заинтересованим путем телала. Поред одредаба којима се обнављају дубровачке повластице, у такве фермане уношене су и одредбе којим се забрањује турским властима свако мешање у питања дубровачких коња, товара, каравана, робе и пратилаца и контролисња дубровачке робе.⁵⁰³

Задржимо се на неким интересантнијим случајевима ометања караванске трговине од стране турских власти. У више случајева препреке у караванском саобраћају настајале су у вези с тежином коњског товара, пошто су у Турској постојали прописи по којима кириџије нису смеле да товаре више од 120 ока по коњу, како у летње, тако исто и у зимско доба.⁵⁰⁴

Контрола тежине товара узимана је као основа и повод за изнуђавање изузетних поклона и бакшиша од дубровачких трговаца, што је речено на изричит начин у једном ферману Османа I, који забрањује свако мешање ове врсте у послове дубровачких

⁵⁰³ Trad. di Cap. Хатишериф Мехмеда III, стр. 269—276; 33. и 34. Ферман Ахмета I, стр. 354—5; Капитулација Мустафе I, стр. 359—366; 11. и 77. Ферман Мурата IV, стр. 414—16, 500; 26. и 85. Ферман Махмеда IV, стр. 618—22 и 678—80 и његова Капитулација, стр. 586. У једном се каже „и да забраните да се муселим и друге кадије из чисте похлепе мешају у њихове кириџије и шефове ових, који односе товаре речених дубровачких трговаца”.

„e che impediare che il musellimo e l'altri cadi per pura ingordigia non s'ingeriscano affatto nei loro vetturini, e capo dei medesimi, che riportano le somme dei detti mercanti Ragusei” — 15. Ferma Osman I, str. 386—91.

О том питању говори и писмо дубровачке владе од 25 септембра 1653 године, упућено дубровачким поклицарима у Нови Пазар, у коме се дају упутства за разговор са новим санџак-бегом. „Oltre di che le robbe nostre secondo la nostra Ahtnama deuno passare liberamente, ne deuno essere da alcuno riconosciute ne contate, non esprimendosi cio ne anche in detto emri anzi in quello si dice secondo la nostra Ahtnama, onde S. S-ria ne altri non deuno cercare questi conti, ma solamente lassare liberamente leuare e condurre tutte le robbe de nostri mercanti che sono per istrada et in qualunque altri luochi, senza che di esse si faccia inventario, o tenghi altri noto, secondo si contiene in detto Emri”. — Acta XVII, 34, 1767, br. 35.

⁵⁰⁴ Ову забрану налазимо још у Сулејмановој кривичној и полицијској канунами која не одређује максималну тежину товара. — Hammer: Des Osmanischen Reichs Staatsverfassung... Wien 1815, 153. У ферману који смо навели у напомени бр. 30 где се говори о максимуму од 120 ока, помиње се да се ова граница прелази упркос забрана на снази више пута поновљених „e che ad onte delli usati divieti e fatte proibizioni replicate volte si abusa nella medema maniera”. — Trad. di Cap., 7. Ферман Мурата IV, стр. 431—2.

Напомињемо да се у истом ферману забрањује херцеговачким кириџијама да долазе на дубровачко тржиште са празним коњима, а одлазе са натовареним, пошто на тај начин њихови коњи приликом доласка наносе штету ливадама.

трговаца.⁵⁰⁵ Сем тога, чауши, спахије и јаничари користили су се овим прописом и да би вршили притисак на саме кириџије и уцењивали их. У том циљу они су прегледали њихове товаре и мерили их на разним опасним и сумњивим местима. Пошто су се Дубровчани жалили на такве поступке, донет је ферман у коме се поставља питање провинцијским турским властима, да ли је оваква контрола и мерење већ постојало у прошлости.⁵⁰⁶

Тим путем дубровачки трговци су се ослободили поменуте контроле која је ометала редовно функционисање караванског саобраћаја.

Случајеви у којима је ометање дубровачког извоза вршено у вези с транспортовањем хране дају нам драгоцене податке о дубровачком извозу прехранбених артикала из Јужне Србије.

Из докумената видимо да су поремећаји настајали, између осталог, и зато што су дубровачки трговци извозили из Јужне Србије прехранбене сточарске производе, масло, сир и суве језике.⁵⁰⁷

Класичне дубровачке методе одржавања дубровачких повластица у Турској, које су се састојале у прибављању нових фермана и бујурулдија и њиховој регистрацији од стране кадија, препретале су се са другим врло различитим и ниансираним мерама, усмереним на одржање и нормалан ток дубровачке трговине у овим крајевима. Осврнимо се на разноврсне облике овакве трговинске политике. Да извесни изузетни бакшиши не би ушли у обичај и претворили се у редовна дубровачка давања, они су их

⁵⁰⁵ Trad. di Cap. 15. Ferma Osman I, str. 386—391.

⁵⁰⁶ Trad. di Cap. 37. Ferma Ibrahim I, str. 554—56.

⁵⁰⁷ У писму које је поклицар Марин Кабога послао 18 VII 1675 године из Новог Пазара стоји: „onde quello arabiato (caimecamo) ha mandato un homo apposta verso Adrianopoli con, arsi del cadi, con quale è unito che i Ragusei portano gran quantita di buttiro, formaglio et lingue salate dal paese del Turcho, con che haueuano cagionato fame nel paese”. „Jo li mandai a dire che quanto per buttiro, et altro io li hauerei sottosritto quel arso perche per gratia del gran signore habiamo portato e portaremo ogni cosa quel che bisogna per la nostra citta”. — Acta XVII, 52, 1926, br. 3.

У писму упућеном из Новог Пазара 16 децембра 1666 године стоји да је новопазарски кадија ухапсио момка Циполина, и задржао животне намирнице које је он носио за Дубровник. Притом се каже: „oborili mi su seksane kaimekamoui gliudi u koiemu su nase(li) scto ie sobom nosio incirca peset oka masla i siregnia i be(scot) sa puta”. Очеvidно је да ова количина масла и сира није била намењена путној исхрани поменутог момка. Acta XVII, 51, 1909, br. 6.

15 јула 1639 године дубровачки поклицари интервенисали су код паше босанског који је тада ловио у близини Вучитрна, поводом неправилне примене јасака на Дубровчане. Кад су паши прочитали текст Ахтнаме и кад је он ставио примедбу да се она не односи на животне намирнице, Дубровчани су му показали „il comandamento di grani e gli dissimo, che S. Maiesta ai noi non uleta cosa alcuna e gli mostrassimo il comandamento di Buda”. — Acta XVII, 40, 1803, br. 28.

исплаћивали посредним путем, преко сиромашних кириџија, који су их давали у своје име, у датом случају, *ad hoc*.⁵⁰⁸

Понекад су Дубровчани трошили велике суме новца на бакшише да би ослободили робу и одржали повластице.

Тако, напр., у једном случају они шаљу 1.000 талира у ту сврху.⁵⁰⁹

У великом броју случајева Дубровчани не исплаћују бакшише одмах, већ само обећавају њихово давање кад се роба стварно ослободи.

Притом се бакшиши дају тајно, „да се други не би полакомили кад би дознали“.⁵¹⁰

Дубровчани нису избегавали ни претње ни застрашивања. Године 1640 дубровачки поклисари добили су директиву да са фочанским кадијом, који им чини сметње, топло поступају „*oregiate caldamente*“ да би одустао од својих поступака. У случају његовог отпора, поклисари су имали да кажу да ће се жалити на његове поступке не само херцеговачком санџаку и паши босанскоме „већ исто тако и узвишеној Порти, где неће подносити таква његова изнуђивања“.⁵¹¹

Године 1645, у разговору са хеџајом паше босанског, поклисари су рекли да ће се потужити Порти и на пашу и на њега самог.⁵¹²

У једном писму дубровачке владе, наређује се њеном претставнику у Новом Пазару, да присили јаничара *Claciareuicha* из Фоче да врати 200 талира које је изнудио, а уколико он то не учини, „траже да се добије кадијин извештај против њега у доброј и потребној форми, јер ћемо га казнити и зато ћете послати

⁵⁰⁸ Acta XVII, 91, 2229, br. 3.

Упркос чињенице да дубровачка влада није жалила трошка за уклањање сметњи, она је стално страховала да се извесна нова плаћања не устале. Зато се у више докумената наглашава да се тражене таксе и намети никако не смеју исплатити. Напр. „*sapouiedausci uam se espresso da piedan put ni nacin ne budete assenciatu na platu koia se iscte i pita ... niti nikako platiti ni dati er nechiamo nikako da se introdukaiu noui resimi ni noui haraci er bi to bila poghobia uasca i sceteta neisrecena nascioi Diuoni, sato ciuaita se od toga koliko od oghnia ako hochiete nami bitti u milosti, er mi nechiamo nikako da se to plati ni od temu gouori nego od recene tissuchie tollora daruite personam ko uam se usuidi ...*“ — Lett. di Lev., lib. 47, 214—215'.

Да не би било отступања од тога, дубровачка влада претрпела је и најстрожијим казнама. „*si che non sia alcun di uoi, che con simil pagamento per qualche suo particolare interesse uenghi ad acconsentire al detto resimo douendo essere certissimo, che in tal caso incorrerebbe nella nostra disgratia et nelle seuerissime pene.*“ — Lett. di Lev., lib. 44, 213—214.

⁵⁰⁹ Lett. di Lev., lib. 47, 214—215'.

⁵¹⁰ „*che passi secretamente in modo che non se sappia la detta spesa per non allettare gli altri quando si risapesse.*“ — Lett. di Lev., lib. 47, 176—7'.

⁵¹¹ „*Che ci doleremo ... ma anco alla felice Porta, doue non saranno comportate simili sue estorsioni.*“ — Lett. di Lev., lib. 48, 3.

⁵¹² Acta XVII, 53, 1935, br. 27.

једну копију нама овамо, а другу поклисарима у Цариград са извештајем о свему што се односи на његове злоупотребе“.⁵¹³

Захваљујући својој дипломатској вештини и бакшишима, Дубровчани су и смењивали оне турске чиновнике који су били много незгодни и који се нису задовољавали ограниченим поклонима.⁵¹⁴

Свој утицај Дубровчани су искоришћавали и за подржавање чиновника који су им били благодотворни.

У таквим случајевима улагали су напоре да их одрже на положајима.

Тако, напр., године 1630 дубровачка влада пише свом претставнику у Новом Пазару да саопшти кадији новопазарском „да ће наши поклисари у Цариграду учинити да буде потврђен у поменутој служби за цело време његовог службовања због приправности показане у служби нашој“.⁵¹⁵

Изгледа да су Дубровчани имали утицај чак и на постављање санџак-бегова. Ј. Војновић наводи да је 1606 године велики везир тражио од дубровачке владе „да означи једну „*Persona grata*“, јер онај санџак није се добро пазио с Републиком“.⁵¹⁶

Њихову моћ познавали су и сами Турци, те су их у неким случајевима саветовали да смене неког турског чиновника.

Тако напр., године 1666 дубровачки трговци из Новог Пазара пишу „*scto-nam sfa Gospoda Turzi gouore: „Uasca gospoda moghu ako ushoche cinit-gha omasulit (smeniti) i ako tako ne-ucinite ne-stoite ni cas oudi, nego pogite bes tragha sascto oui cadia hoche-uas suieh precipitati (upropastiti).*“⁵¹⁷

У једном писму писаном ћирилицом из XVII века неки Мустафа Хаџихасановић пише „не знам ли ја каква су господа дубровачка. Они хака могу доћи и везиру под кубом.“⁵¹⁸

⁵¹³ „*Uogliamo, che contro di lui faciate far il arso in bona e sufficiente forma perche lo faremo castigare e pero una copia mandarete qua a noi e altra per Constantinopoli alli Ambasciatori con ragguagliarli di ogni cosa delle sue male operationi*“ — Lett. di Lev., lib. 45, 72'—73.

⁵¹⁴ Године 1655, велики везир понудио је дубровачким поклисарима да смени новопазарског кадију и кајмекама. — Радонић: Дубровачка акта и повеље III, 442.

У другом случају, дубровачка влада јавља својим поклисарима да изложи санџак-бегу да због зулума Мехмет Аге у Стоцу ниједан коњ са робом не може да прође. Једновремено се налаже да га треба убедити да пошаље човека који би наплаћивао само законите дажбине, не прелазећи их ни за длаку, што је можда немогуће постићи док задржава поменутог агу у Стоцу „*il che forse non si può fare tenendo il detto agha in Stolatz, dalle tirranie del quale fugo ogni uno.*“ — Lett. di Lev. lib. 64, 237—8.

⁵¹⁵ „*Che li nostri ambasciatori in Constantinopoli lo faciano confirmare nel detto suo carico per tutto il tempo del suo offitio per la pronta uolonta dimonstrata in seruigio nostro.*“ — Lett. di Lev., lib. 45, 72'—73.

⁵¹⁶ Ј. Војновић: Дубровник и Османско Царство, Б. 1898, стр. 138—9.

⁵¹⁷ Acta XVII, 51, 1909, br. 6.

⁵¹⁸ Ефендић Ф.: Турски документи дубровачког архива — „Политика“, 10 VII 1938.

Познавајући свој утицај, Дубровчани су понекад стављали турске чиновнике пред алтернативу: или да примају уобичајени бакшиш и живе у миру с њима, уживајући њихову благонаклоност, или да се изложе њиховим прогонима.

Тако, напр., дубровачка влада је писала члановима дубровачке колоније у Новом Пазару да говоре са кадијом и саопште му да у случају да им изађе у сусрет „dachie nam occasion da nasci poclisari pohuale se praudom gnegcuom na cestitoi Porti, a inako sliedechi nechie mochi nego tusciti se i prikasati istoi Porti, da ie comporto (dopuštao) tache sulume i besakogne suproch sudu od kasieschera⁵¹⁹ i suproch slauniem hatiscerifim i niscanscerifim, sureti (kopije) od kojeh bili mu su prikasani”⁵²⁰

У многим случајевима препреке су уклањали сами дубровачки поклисари, који су на лицу места интервенисали код надлежних органа власти, путем поклона, претњи и застрашивања. Они су исто тако на лицу места показивали и одговарајуће фермане као доказ постојања одређених привилегија и свежих наредаба у том смислу.⁵²¹

Из неких докумената видимо да дубровачка влада није избегавала ни убиства, која су вршена преко Турака ради застрашивања и уклањања оних лица која су давала подршку, сарађивала и доприносила остварењу различитих мера које су биле на штету караванског саобраћаја и њихових интереса.

⁵¹⁹ По подацима Шабановића врховни војни судија за европску Турску и старешина свег чиновништва из реда улема, који поставља судије.

⁵²⁰ Lett. di Lev., lib. 56, 201—203.

⁵²¹ Као карактеристичне примере оваквих интервенција наводимо: Acta XVII, 91, 2234, br. 21; Lett. di Lev., lib. 48, 3; Lett. di Lev., lib. 55, 201—202.

Године 1675, кад је новопазарски каимекам захтевао да сви Дубровчани напусте своје куће и сместе се у Латински хан, попут Јевреја у Гету, дубровачки поклисар је послао свог јаничара и два Турчина санџак-бегова који су били са њим на путу да би протествовао и тражио од њега да од тога одустане, иначе ће се за најкраће време покајати. После тога каимекам је лично дошао у кућу где се поклисар сместио, извинио се и тврдио да су то клевете. Поклисар му је запретио за будуће и са тим га отпустио. „Oui a Nouo Passaro ho trouato che questi pochi mercanti, con grandissime impertinenza sono strapazzati dal caimecamo di questo loco, pretendendo che tutti douessero abandonar le proprie case, e ritirarsi a stanziare nel Han, doue si possono serare, come l'Ebrei nel Getto ... ho mandato il mio ganizaro ... a protestarli che desistesse da questa impertinenza perche altrimenti li farò pentirsi fra pochi giorni. Del che hauendo preso qualche aprensione e uenuto personalmente in casa del mio allogiamento a scusarsi dicendo che erano tutto quello calunnie de nostri”. „Ја сам му одговорио да као што наши морају бити кажњени сваки пут кад ураде нешто ван своје дужности, тако ће и он бити најстроже кажњен ако не пусти на митру у њиховим кућама наше држављане“. Io li ho detto che si come i nostri deono esser castigati dalla giustizia ogni uolta che facessero qualche cosa for di douere, cosi ancor lui severissimamente sarta castigato, se non lessara uiuer in pace nelle loro case i nostri nazionali, e con questo lo mandai uia.“ — Acta XVII, 49, 1873, br. 2.

У писменом упутству вредатом Gasparu Slauazzati, који је послан у Нови Пазар, у време задржавања кожа због нове таксе, режима, наглашава се бојазан да, ако не буду кажњени они који су подржали то задржавање и продају робе, да ће се оно понављати сваке године, „стогаста настојте вешто и потајно са свим вашим моћима и знањем да речена три лица са влашћу коју имају погубе оне који чине ова задржавања, или, бар, најглавнијег од њих, који је, како чујемо, неки Мећава и Раговац.“⁵²²

У борби за слободу караванског саобраћаја, Дубровчани су се ослањали и на месно становништво, привредно заинтересовано у овом питању, пошто је велики број мештана живео од дубровачких каравана. Писмо дубровачке владе од 28 августа 1628 г. упућено крупном новопазарском трговцу Томашу Латинчићу говори о покушају да се преко крамара изазове незадовољство и побуна месног становништва, која би ишла у прилог дубровачким захтевима. У њему се каже да он тајно убеди крамаре да свуд вичу и да се туже на ово безакоње које омета нормалан каравански саобраћај пошто је више пута посао успео када је избила побуна у народу.⁵²³

Старајући се о слободном одашиљању праве дубровачке робе; они су се залагали и за сву ону недубровачку робу која је ишла преко њиховог града.

⁵²² Заглавље документа гласи:

Comissione al nostro carissimo magnifico Gasparo Slauazzati il quale si manda a Nouo Passaro“
а преведени текст:

„Però con tutto uostre potere e sapere attendete destramente e secretamente che li detti tre personaggi con autorita che hanno leuino la uita a quelli che fanno queste retentioni, o almeno al piu principale di essi il quale intendiamo di essere certo Mechiaua e Ragouaz.“ — Lett. di Lev., lib. 44, 134—134’.

У случају убиства једног дубровачког трговца који је ишао паши босанском, извршеног од стране неког јаничара, Веће умољених је изгласало, да се јаничарском аги у Херцеговном понуди 40 талира, за убиство реченог јаничара. Cons. rog., lib. 83, 140’.

Године 1655, султан је, на захтев Дубровчана, издао заповест да се убије Омер-ага, заповедник азапа из Херцеговог, који је отео робу дубровачким трговцима. — Радонић, Дубровачка акта и повеље, III, 464—5.

Другом приликом, дубровачка влада нудила је 1000 реала за главу сваког руководиоца банде која је опљачкала Дубровчане. — Радонић: Дубровачка акта и повеље IV, 85.

⁵²³ Na to isto persuadai cramare od tebe do gnix da nitko ne sna anzi nastoi da uikau i da se agrauatu sueghier od ouoga besacogna sa sto se ie kako snas uechiee puta posao oprauio kada ie sliedila pobuna u puiku“. — Lett. di Lev., lib. 44, 234—235’.

Упореди Војновић Л.: Дубровник и османско царство, стр. 137, где се помиње меморандум фочанског кадије из 1644 године, у коме се тражи дизање јасака, пошто становници и трговци града Фоче трпе од тога, па „не могу од сиромаштва ни да скупе харач ни да живе“.

О подршци коју је градско турско становништво давало Дубровчанима говоре и други подаци. Тако, напр. из писма од 24 марта 1662 године, видимо да, кад је група јаничара из Сарајева ухватила у Новом Пазару једног

Године 1646 поклисари пишу из Фоче: „А ми смо се сме-ста постарали да се пошаље роба која је у нашем каравансерају, и друга (роба) неких трговаца који су били с нама, и других који су нам били препоручили своју робу пре нашег одласка.”⁵²⁴

Године 1639 дубровачка влада пише: „и да ће се радити за опште ослобођење све робе, како наших трговаца тако исто и дру-гих који би дошли с ове стране” „пошто би то била највећа штета и поништило би концесије наше Ахтнаме, која се не ограничава на то да у случају рата само еспап и роба наших трговаца долази на ову нашу скалу, већ било која роба, било кога, ако само до-лази на ову скалу, да буде слободна и неспречавана.”⁵²⁵

Пошто су напори Дубровчана били усмерени и на одржање привилегије да је Дубровник „libera scala da suak na gheniu mosce dohoditi i pohoditi bes sapreka”, јасно је да су на том питању били заинтересовани и остали балкански трговци — недубровчани. Зато су они, и новчано, и на други начин, помагали Дубровчане у њиховим настојањима да се одржи ова привилегија. Тако, напр., дубровачка влада јавља Николи Маринову у Нови Пазар, 7 сеп-тембра 1639 године: „Pisce nam receni Petar poclisar da mnosi tar-gouzi karstiani i hudielli contribuisckal s nama u ti dar pascin, ziech (radi) toga dobro bi bilo da oni na-ponas budu se pomoch u oui posao koliko uechje usmogu er to ne mose biti negho i nascemu poslu od suache pomochi zich toga u secreto diam animo i suietuih...”⁵²⁶

Године 1647, три новопазарска трговца извештавају дубро-вачку владу како их је паша присилио да му даду преко 84 хи-љаде аспри. Том приликом им је рекао да ће они скупити тај но-вац „od ostaliex targouaza i cifuta i Turaka koie usprohode”. Спо-менути трговци тражили су одобрење дубровачке владе да ове своје трошкове расподеле као и лане на сву робу „da rattaiu” „sasto illi Turci ili Xudio ili Erme [...] koja mu drago nation i koia pratesc usprohode pros Noui Pasar proxodiche libero i ne che ulasiti u rattu”, мада им је паша дао бујурулдију „da sui touari od sada prohode libero i da neima nitko saprieciatti scetogodi ide u

дубровачког трговца и одвела га у хан на Врбовцу, турски део чаршије скочио је у његову одбрану.

Tierasce me cak do hana na Uarbouaz i tieraiuchime skoci carsia gouo-rechi ieda chiek kuarh uciniti jagnicarima a gnieki kupiechi kamegnie gouo-rechi udrimo scoie oui sulum“. — Acta XVII, 91, 2234, br. 56.

⁵²⁴ E noi immediatamente abbiamo procurato che si aujino le robbe, c'hè nella nostra caruarsaria et altre d'alcuni mercanti che erano con noi et d'altri che ci haueuano raccomandato le loro prima della nostra partenza.“ — Acta 91, 2229, br. 3.

⁵²⁵ „e che si facerà per la liberatione uniuersale di tutte le robbe, tanto dei nostri mercanti quanto di altri, che uenissero di questa scala“ „perche serebbe cio grandissimo disauantaggio e derogatorio alla concessione dell' Ach-tinama nostra la quale non si (!) astringe a questo, che le sole mercantie e robbe de nostri mercanti in caso di guerra, uengano a questa nostra scala, ma qualunque robbe di chi si siano, purché uenghino a questa scala, siano libere e non impeditate.“ — Lett. di Lev., lib. 47, 176—177'.

⁵²⁶ Lett. di Lev., lib. 47, 204'—205.

Dubrounich koia mu drago pratesc i da nas bude suak pomoch u oui spenzu.”

Једновремено они пишу да је паша наредио кајмакаму да наплаћује ову rattu у прилог споменуте тројице дубровачких тр-говаца, од свих трговаца који су превозили робу кроз Нови Па-зар.⁵²⁷ Из овога писма видимо не само да су турске власти тре-тирале дубровачке трговце у Новом Пазару као главни привредни фактор у трговини и караванском саобраћају, већ и то да су они признавали и велику и одлучујућу улогу Дубровчана у одржању слободне трговине са Западом, а у односу на трговце, турске по-данике.⁵²⁸

Поред података које смо нашли о већем броју краткотрај-них сметњи које су настале од стране Турака, утврдили смо да је у два случаја дошло до озбиљних и дуготрајних поремећаја у дубровачком извозу балканских сировина, а самим тим и у ка-раванском саобраћају.

Први случај односи се на период од 1627—1629 године, кад су Дубровчани водили дугу и жилаву борбу против покушаја да се од њих наплаћује нова такса на извоз кожа, такозвани „re-sim”. Док су се Дубровчани позивали на своје привилегије потвр-ђене Ахтнамом и многим ферманима, назир (инспектор држав-них прихода) из Ваца, који је тражио овај резим, позивао се не само на некакву стару праксу, већ и на султанов берат по коме је овај приход претстављао „Ogiaklik dei Neferi”, тј. приход из кога је исплаћивана регуларна војска у Вацу. На тој основи во-ђен је спор и доношени су контрадикторни фермани у корист једне или друге стране. Дубровчани су, бојећи се устаљења нове праксе, упорно одбијали свако плаћање резима. Зато је, у више махова, у периодима кад су назир од Ваца и његови људи поку-шавали да наплате резим, или кад су успевали да издејствују од-говарајућу наредбу у своју корист, транспорт кожа за Дубровник бивао потпуно заустављен, или је у Новом Пазару задржан од-ређени проценат свих превожених кожа ради евентуалне наплате овог данка. Чак и касније, после 1630 године, кад је спор био већ решен у прилог Дубровчана, повремено се поствљало питање овог резима.

⁵²⁷ Acta XVII, 91, 2234, br. 31.

⁵²⁸ Напомињемо да је између дубровачких, јеврејских и других тр-говаца постојала фактичка али и нијансирана солидарност у заједничкој борби против нових такса и намета. Тако, напр., дубровачка влада пише Томашу Латинчићу, једном од најкрупнијих дубровачких трговаца у Новом Пазару „Ne para nam dobro (не свиђа нам се много) da ti sa sciudioschi inte-res cd koscia iaugliasc se sato nemoi nigdie u publico pristupiti, ni od gnix gouoriti, ma die usmoch budesc u secreto persuadati na dobru, da ne presce platit sa sciudiosche kosce dobro chies uciniti, er acco se nasce slobode kako se usdamo i oni chie paka lasgnie i gnix sloboditi“. — Lett. di Lev., lib. 44, 234—235'.

Колики је поремећај у караванском саобраћају изазивало питање овог резима видимо по хуџету новопазарског кадије из 1628 године, који је донет у вези захтева да се превезу 50.000 говеђих кожа које припадају латинским трговцима.⁵²⁹

Други случај односи се на јасак, тј. општу забрану извоза из Турске, која је обухватила и Дубровчане. Мада су у свим познатим случајевима кад је јасак био прокламован у првој половини XVII века Дубровчани били изузети испод удара ове мере, што је на почетку Кандиског рата, 1645 године, и изричито речено у специјалном султановом ферману,⁵³⁰ у току тог рата изменио се став Порте. Док је раније јасак изазивао код Дубровчана само повремене сметње услед његове погрешне, случајне или злонамерне примене на дубровачку робу, године 1651 наступила је кудикамо озбиљнија ситуација, пошто је сама Порта обухватила том забраном и дубровачку робу. Вишемесечна обустава целокупног извоза довела је Дубровчане у врло тешку ситуацију. Зауостављена извозна роба закрчила је Нови Пазар и друге етапне станице. У тим условима, а да би се ова роба отпремила пре зиме, султан је дао изузетно допуштање да се, у односу на Дубровчане, јасак скине за време од 50 дана, у току којих би се ова роба пренела у Дубровник, после чега је општа забрана понова ступила на снагу.⁵³¹

Дубровчани су успели да се исте године јасак потпуно скине у односу на њих.⁵³² Пошто је јасак био примењиван на Дубровчане и у 1652⁵³³ и 1653 години⁵³⁴ а скидан 1654,⁵³⁵ и 1655⁵³⁶ видимо да је ово питање чешће реметило каравански саобраћај и дубровачку трговину у току Кандиског рата (1645—1669).

Колики је био то поремећај види се по томе што се на дан 23 септембра 1653 године налазило у Новом Пазару 15 до 20 хиљада талара извозне робе која се нагомилала услед јасака.⁵³⁶

⁵²⁹ Acta Turcarum 4207 b; Napomena br. 202.

О борби за укидање овог резима говоре, поред многобројних одлука у Consilium Rogatorum, следећа акта: Trad. di Capit. Serija XX, lib. 2, Нишан Шериф и 3 Хатишерифа Мурата IV и његови фермани бр. 1, 6, 11, 21, 29, 30, 31, 32, 43, 45, 50, 54, 59, 60, 61, 70, 75, 81, као и Фермани Ибрахима I, бр. 1, 20, и Мехмеда IV бр. 37, 115 и Хатишериф последњег на стр. 586. Lett. di Lev., lib. 44, 134—134', 137, 213—214, 214', 223'—224', 226', 234—235', 238, 241—241', 245—245', 257', 259', 264', 269; Lett. di Lev., lib. 45, 48—48', 55', 57, 60—60', 63—63', 66, 67, 96, 71—72, 72'—73; Acta XVII, 36, 1782, br. 87, prilog od 19/XII, 1635; Acta XVII, 91, 2234, br. 17; Acta XVII, 44, 1825, br. 8.

⁵³⁰ Trad. di Cap., 35. Ферман Ибрахима I, стр. 553—4.

⁵³¹ „Spirato che sara il termine dei sudetti 50 giorni stati accordati ai Regusei, s'intende l'imperiale mio jassako, come di prima” — Trad. di Cap., 100. и 105. Ферман Мехмеда IV, стр. 688—90, 692.

⁵³² Trad. di Cap. 83. и 158. Ферман Мехмеда IV, стр. 677, 723.

⁵³³ Div. de foris, lib. 88, 38'—39.

⁵³⁴ Lett. di Lev., lib. 55, 98—98'.

⁵³⁵ Trad. di Cap. 103. Ферман Мехмеда IV, стр. 691.

^{536a} Исти извор, 55. Ферман Мехмеда IV, стр. 663.

⁵³⁶ Acta XVII, 34, 1767, br. 34; Napomena br. 550.

У XVII веку, још једном је дубровачка роба званично била обухваћена јасаком. То је било од 1678 до 1679 годин, за време великог везира Кара-Мустафе, који је покушавао да присили Дубровчане на плаћање 140.000 дуката.⁵³⁷

Знатну сметњу редовном обављању караванске трговине претстављала је и нека врста мобилизације коња и кириџија за транспорт хране и других ствари намењених војсци. Ова обавеза кириџија називана је, попут свих осталих феудалних дажбина везаних за стоку, беглук. Она је достигала велике размере за време ратова, и повремено је услед ње био обустављан редован каравански саобраћај.

Тако, напр., у једном писму посланом из Новог Пазара за време Аустро-турског рата 8 V 1686 г. дубровачки поклицари, који су се враћали у Дубровник, јављају да су, „са великом тешкоћом могли да нађу коње по претераним ценама, и то до Фоче, пошто се сви коњи узимају у беглук да би се слало жито према Београду”. Зато су они и били приморани да плате огромну цену од 5 талира по товару.⁵³⁸

Примери разних сметњи које су ометале каравански саобраћај не смеју да нас наведу на погрешан закључак да су турске власти и разни зулумџари непрестано задржавали робу и да је трговина била стално ометана. Проучимо ли пажљиво документе, видимо да сви побројани поремећаји претстављају уствари изузетке, да се они појављују у вези спорних случајева, или у вези дипломатске активности дубровачке владе, која је улагала много напора да се овакве неправилности искорене. Притом треба узети у обзир да се у преписци говори о ненормалним појавама, док се оне свакодневне прећуткују. Ипак, у извесним случајевима, у узгредним белешкама, добијамо податке и о том нормалном пословању. Тако, напр., у једном писму дубровачких поклицара од 30 септембра 1653 године, у коме се описује њихов повратак из Цариграда, каже се: „Све је било сасвим мирно, како у Новом Пазару, тако и на путевима, без икакве сметње за превожене робе наших трговаца”.⁵³⁹

Говорећи о муселиму из Пљевља, поклицари кажу да су дубровачки трговци много хвалили његову доброту.⁵⁴⁰ Најзад,

⁵³⁷ Acta Turcarum B-I/1/1; Consolati неуврштена књига, Дневник Секонда Гоце, стр. 13'—14; и Радонић: Дубровачка акта и повеље III, 905, 913, 929, 939, 950, 974, 994, 998, 1002—3.

⁵³⁸ „Con gran difficulta l'habbiamo potuto trouare a prezzo esorbitante e questo fino a Focia, perche tutti i cauali prendono in begluch per mandar grani uerso Belgradi, perciò ci è conuenuto pagar a talari 5 per somma”. — Acta, XVII, 52, 1927, br. 12.

⁵³⁹ Il tutto era quietissimo tanto in Nouo Pasaro, quanto per le strade senza che si fraponesse alcuni impedimento per la condotta delle robbe de nostri mercanti”. Acta XVII, 53, 1935, br. 38.

⁵⁴⁰ „molto ci si sono lodati della bonta di detto muselimo”.

подвлаче да је тај муселим имао налог Фазли-паше да помаже, колико год је могуће, наше грађане, али да их упозорава да не преносе робу странаца под својим именом.⁵⁴¹

Оваква нормална ситуација омогућавала је трговину Дубровника, и условљавала богаћење његових трговаца.

2. Кријумчарење недубровачке робе

Осврћући се на сметње које су искрсавале у караванском саобраћају услед мешања Турака у послове Дубровчана и контроле њихових товара, треба подвући да су турске власти контролисале дубровачке товари, а понекад чак и задржавале робу и из оправданих разлога.

Дубровачка роба имала је изузетно повлашћен положај. Она је не само била ослобођена плаћања трошарине, царине и других дажбина, већ је уживала и друге привилегије, специјалну заштиту и олакшања у транспорту, а понекад је само њој био допуштен слободан пролаз и могућност извоза. Зато није никакво чудо што су многи други трговци Турске Империје, хришћани и муслимани, а нарочито Јевреји покушавали да разним заобилазним путевима искористе ове привилегије и из тога извлаче знатне материјалне користи на уштрб турских државних прихода.

Чињеница да је само дубровачка роба била повлашћена, а да је притом читаво њено администрирање било ван турске контроле, пружала је знатне могућности за преваре и кријумчарења. Довољно је било да се роба домаћих хришћана, Јевреја, Турака или странаца недубровчана прогласи за дубровачку, обележи одређеним спољним знаком и снабде одговарајућим папирима, које су издавали трговци или крамари, па да она прође брже и са много мање трошка. Из тих разлога кријумчарење је било веома развијено.

Кад су дубровачки поклисари писали 1638 „Nasor Begu di Uscoria” и тражили од њега да ослободи заплећену вуну, овај је врло љубазно одговорио „говорећи да желим да учиним услугу Вашим трговцима и нећу се мешати у њихове ствари, али имам ферман Великог Господина да морам узимати трошарину од Турака, Јевреја и других народности, а ја сам само наредио да се изврше његова наређења да не би због тог државна благајна видела штете. Али пишите вашим трговцима да се не усуђују да се под именом Дубровчана одвози страна вуну.”⁵⁴²

⁵⁴¹ „Ma che auertisca, che non transportavo robbe de forestieri sotto nome di quella”. Acta XVII, 53, 1935, br. 38.

⁵⁴² „Dicendo che io dessidero far seruitio ai vostri Mercanti et io non mi ingeriro in detti, ma ben uero tengo comandamento del G. S. che debbo pigliar il bagg dai Turchi Ebrei et altre nationi et io non ordino se non dar esecuzione ai comandamenti suoi che non ui si determinano al erario di detto. Ma scriuete ai vostri mercanti che sotto nome loro non ardiscono

Наведене подвале са робом других трговаца, која је протурана као дубровачка, чињене су, углавном, на два начина. На једној страни оне су вршене уз помоћ дубровачких трговаца, који су под својим именом преносили робу других, на другој страни, оне су вршене без њиховог знања, на тај начин што је роба других трговаца протурана као дубровачка прикривањем њеног правог власништва путем фалсификованих ознака, докумената и сл. Обе врсте подвала косиле су се са турским законима и претстављале су кријумчарење, или како су то Турци и Дубровчани називали, контрабанду.

Прва врста контрабанде, она која је била вршена посредством дубровачких трговаца, била је ређа појава.

У ову врсту контрабанде Турци су убрајали заједничко трговачко пословање између Дубровчана и католичког становништва Турске Империје, т. зв. Латина, којих је било у већем броју у Трепчи и Новом Брду.

У једном писму упућеном дубровачкој влади 1638 године дубровачки трговци из Прокупља помињу процес за одбрану привилегија који су прошлих година водили са назором скопским и Санџак-бегом вучитрнским на царском двору и уз помоћ дубровачке владе добили. Затим кажу: да је овај процес покренут само зато што су давали новац Трепчанима да им купују вуну. Да се то не би више дешавало, дубровачки трговци вуну из Прокупља, Београда и Новог Пазара склопили су још тада споразум којим је то било забрањено.⁵⁴³

Друга врста контрабанде, употреба лажних спољних ознака и докумената о власништву робе, била је чешћа појава.

Више докумената говоре о кријумчарењу које је вршено на тај начин што је на јеврејску робу на коју је морао да се ставља црвени жиг, стављан црни жиг, који је означавао дубровачку робу.

Дубровачки трговци су означавали своју робу црним жигом, да би јемин који је био задужен да наплаћује ђумрук од осталих странаца — недубровчана, као и од самих турских поданика, знао да се ради о дубровачкој роби која је била изузета од тог плаћања.

di leuar lane forestiere sotto nome di Ragusei” — Acta XVII, 89, 2215, br. 14a.

Сличне ствари дешавале су се и у београдској колонији. Одредбе статута велике дубровачке компаније у Београду, „Compagnia dell' unione del negotio di Levante”, предвиђале су казну од 1000 дуката или годину дана затвора за онога ко послује кожом или другом робом за рачун Јевреја или других странаца. Радонић: Дубровачка акта и повеље III, 844.

⁵⁴³ Poslie toga nascli-smo da recni nasor i beg sa drughi usroch nie-nam mouo lit nego-li er-smo dauali Trepcanom u-ime uuna da-nam pricup(u)iu uune. Sato u-ouo doba suikolizi koi-smo-se nascli oudi procupzi, biograzi, nouopazarzi sa schiuat usroch da-nam nebi drughi put receni nasor mouo lit. stengali smo... — Acta XVII, 51, 1905, br. 1.

О истој ствари говоре и документи цитирани у брошури Димитријевић Сергија: Дубровачка трговина у Лесковцу..., стр. 24.

У тужби коју је Damian Milouanouich, крамар, подигао против неког Јеврејина, видимо да су Јевреји из Софије који су слали коже преко Новог Пазара за Дубровник означавали ове црвеним жигом. У њему се каже: „Али пошто сам видео да су биле означене са црним жигом, и са црвеним жигом као што је уобичајено са таквом бојом означавати њихове коже, схватио сам да је посреди превара и да се на овај начин (тим путем) хтела изитрати права јемина”. У наставку тужбе крамар истиче да је „претрпео штету од 60 реала пошто ми их је узео кул (турски чиновник) из Новог Пазара, јер је рекао да поменутих 56 комада коже спадају у кријумчарену робу, пошто су кривотворили јеврејски жиг.” „Јемин је видео овде на Плочама да је овај жиг био начињен у црној боји.”⁵⁴⁴

Кад је у септембру 1613 године била дата дозвола од стране босанског паше за транспорт дубровачке робе, један је Дубровчанин јавио из Новог Пазара „Oudi imaiu gnieki nasci kol vune sciudioske precigniaiu segnie zargliene i staugliaiu segnie zarne, satto vighite vascia Prisuietla G. G. — a da sse ouache stuari ne cine.”⁵⁴⁵

Ова врста контрабанде често је вршена уз саучешће крамара који су издавали кирицијама лажне тескере.

У упутству дубровачке владе поклисарима, послатом 17 IV 1637 године стоји:

„Али, с друге стране, да би се избегле незгоде, за које чужемо да се дешавају у левантинским крајевима, тј. да истим крамарима којима наши трговци из унутрашњости Турске предају њихове коже и друго, предају исто тако ови Јевреји, који нису изузети од плаћања овог резима као речени наши трговци. Зато лупежи, под именом Дубровчана, протурају своју робу, лукаво означену не црвеним мастилом какав је њихов обичај, већ црним, какав је обичај наших, на који начин са мало помоћи крамара од њих корумпираних, протурају своју робу као да је дубровачка.”⁵⁴⁶

⁵⁴⁴ „Ma perche uidi ch'erano segniate con segno negro e con segno rosso, come è il solito con simil colore segnare li loro cuori, conobbi che di mezzo era furfanteria e che per questa strada uoleuano difraudare li dritti di jemini”.

„Io... ho patito pezze 60 di reali hauendomeli pigliato cul di Nouo. Pazar, perche diceua che detti pezzi 56 di cori erano incorsi nel contrabando per hauer trafatto il segno delli ebrei...” „Jemino ha uisto qui alle Plocce che detto segno è stato fatto di solor negro”. — Lam. de int. et for., lib. 40, 171—171’.

⁵⁴⁵ Acta XVII, 52, 1927, br. 3.

⁵⁴⁶ „Ma per ouiare dall' altra parte agl'incovenienti, che intendemo seguire nelle parti di Levante, cioè se agl'istessi cramari à quali da nostri mercanti di Icelia si consegnano li loro cori, et altro, ai quali si consegnano anco dalli medesimi hebrei, i quali come li detti nostri mercanti non sono essenti dal pagamento del detto resimo, per il che li furbi, sotto nome di Ragusei, fanno passare le loro robbe segnadole maliziosamente non col segno della tinta rossa, come e il loro solito, ma con quello della tinta nera, come è il solito delli nostri, con il che con ogni poco di favore deli cramari da loro corrotti fanno passare le loro mercantie come fussero quelle de Ragusei.”

У писму дубровачким поклисарима од 9 VII 1634 г. стоји, да, пошто је „Vuin Parscigrahouich de Zerniza” „донео овамо извесну количину коже Јевреја, под именом наших трговаца” да је претставник назоров ово открио, и затворио га, а онда се споразумео са њим. Искористивши ситуацију назоров претставник задржао је и извесну количину коже која је припадала дубровачким трговцима, а које је кадија ослободио на интервенцију поклисара”. Што се пак тиче поступка крамаровог, ми смо се жалити код кадије, а да смо нашли те јеврејске коже, учинили бисмо да их узму као контрабанду, мада се крамар споразумео са њим.” Најзад се у њему констатује: „док ови крамари хоће да користе ситуацију за своје преваре, увек ће се овде имати кубуре.”⁵⁴⁷

У низу султанових фермана сусрећемо одредбе које се одnose на ову контрабанду.

Кад је 1651 године султан привремено скинуо јасак само за дубровачку робу, у његовом је ферману стајало: „Не дозволите... да под овим изговором да је јасак скинут у прилог Дубровчана, буде преношена роба ма ког другог.”⁵⁴⁸

Више разних фермана предвиђају да се сва роба која се ухвати у кријумчарењу има запленити.⁵⁴⁹

Кријумчарење је било олакшано, а контрола врло отежана, услед чињенице што је каравански саобраћај био врло развијен. Све је ово долазило до јачег изражаја у време кад је, после извесних поремећаја и застоја у караванском саобраћају, траспортована повећана количина дубровачке робе и кад су редовна и ванредна преимућства која су Дубровчани имали добијала још већи значај.

Тако напр. херцеговачки санџак-бег Ченгић јавио је Дубровчанима, после дизања јасака, тј. забране 1653 године:

„да осим робе и товара наших трговаца, не сме се пропустити друго а ни животне намирнице, и да је, пошто је пристео у Нови Пазар, нашао од 15 до 20 хиљада товара, од којих је један део био дигнут, а други се дизаше, и да стога није могао знати, према ономе што каже да има у емрима, оно што је остало по пу-

— Lett. di Lev., lib. 46, 158—8’. Овај је докуменат већ био употребљен код Тадића Ј.: Јевреји у Дубровнику, стр. 101.

⁵⁴⁷ „Hauendo portato qui alcuna soma di cori delli Ebrei a nome delli nostri mercanti il sopra detto agente del nasor hauendo scoperto questo fatto l'hauera retenuto” quanto nell atione del cramaro noi s'auemo agrauati a presso al cadi, et se hauessimo trouato quelli cori delli Ebrei, li hauessimo fatto pigliar in contrabando, se bene il cramaro hauera acomodato con lui”; „mentre questi cramari si uorano prevaler di queste loro furberie sempre s'hauera trauagli gui.” — Acta XVII, 91, 2234, br. 17.

⁵⁴⁸ „Non fate... che con questo pretesto della sospensione del jassako per conto dei Ragusei si trasportino le merci d'alcun altro.” — Trd. di Cap., 100 Ферман Мехмеда IV, стр. 688—90.

⁵⁴⁹ У тачи 7 Ахтнаме на коју се Мехмед IV закleo 1649 године, стоји: „Prid uratima od Dubrovnika, da jemin ima stati i da osuen gnih od ostale nazioni francike da ima usimati pet posto i tako ughourisce da ne

тевима и касабима, пошто пролазе товари са свих страна, нити разликовати који и с које стране долазе и да се стога боји за своју главу и да нема начина да се распознају товари наших трговаца, и да ли су они који су дигнути и који ће се дигнути наших трговаца или не, желећи да му се одговори за његово покриће, са другим лукавствима, да би изнудио какав неуобичајен поклон.”⁵⁵⁰

Пошто су многе тешкоће које су искривале од стране турских власти биле објашњаване постојањем контрабанде, ово питање често се појављивало у дубровачким односима са турским локалним властима. Поред већ побројаних случајева, питање контрабанде сусрећемо у преговорима и разговорима које су дубровачки поклисари водили са санџак-беговима.

Из више докумената видимо да су дубровачки поклисари уверавали извесне санџак-бегове да нема опасности од ове контрабанде, пошто они сами предузимају све потребне мере. Тако, напр., дубровачки поклисари добили су 1653 године директиву од своје владе да кажу херцеговачком санџак-бегу, ако би им овај поменуо преваре које се врше са робом, да се „са наше стране никад није чинила нека малверзација, нити превара према узвишеној Порти” и да нема никакве опасности ни сумње да се са робом наших трговаца, или под њиховим именом, подиже или преноси роба других трговаца „пошто то ми не бисмо подносили за ишта на свету, а ако би се неко усудио да то учини, био би најстрожије кажњен.”⁵⁵¹

3. Сметње другог порекла

Каравански саобраћај наилазио је и на другу врсту препрека. Поред сметњи које су долазиле од самих Турака, било је и таквих које су Турци стварали на иницијативу појединих Дубровчана. Водећи оштру међусобну борбу, дубровачки трговци

ucine koiu opacinu da sa ne platit ghiumruk drughe nazioni robbu i pratesc pokriu i reku nascie, kad se takva opacina naghie istino i temeghito da ta robba ima se useti u controbanat.“ — Dnevnik Sekonda Gozze, 1678/79, Consolati, neuvrštena knjiga f. 14’—16.

„Se vorranno con malizia a furberia passare a nome loro le mercancie d'altri Franchi, in tal caso le dette si prenderanno, e se si transporteranno a Constantinopoli“. — Trad. di Cap. Хатишериф Мехмеда III, стр. 269—276; Капитулација Мехмеда IV, стр. 586.

⁵⁵⁰ „Che oltre le robbe e somme de nostri mercanti non douesse lassat passar altre ne uitouagli e che essendo capitato a Nouo Pasaro ha trouato da quindici in uinti milla some, delle quali una parte si era leuata e l'altra si leuaua, e che però non poteua sapere secondo dice contenersi nell' emri quel che sia rimasto per strade e kasabbe, passando le somme da tutte le parti, ne discernere quali e da che parte uengano, e che per cio dubita del sou capo e che non ha modo di poter riconoscere le somme de nostri mercanti, o, no, desiderando, che se li rescruia per sua cautela, con altre destrezze per esterterne qualche insolito donatiuo“. — Acta XVII, 34, 1767, br. 34.

⁵⁵¹ „Da noi non si è giamai commessa alcuna fraude ne inganno alla felice Porta ... e che non ui e pericolo alcuna ne S. Signoria prenda, perciò

нису бирали средства кад су хтели да омету пословање противника. Делећи бакшише и поткупљујући турске чиновнике, они су изазивали различите турске интервенције и стварали озбиљне тешкоће редовном караванском промету и отпремању робе.⁵⁵²

Типичан пример за такве поступке налазимо у жалби коју су новопазарски трговци упутили дубровачкој влади 13 августа 1681 г. У поменутој жалби, они оптужују тројицу дубровачких трговаца из Прокупља који су пословали на Косову, да су извадили мураселу од кадије вучитрнског која наређује паши косовском да задржи све вреће са вуном новопазарских трговаца, тј. све оне вреће на чијим се тескерама не буде нашао отисак њиховог печата. Паша је то и учинио, и тиме спречио извоз 740 врећа вуне, коју су новопазарски трговци купили и капарисали на Косову.⁵⁵³

Поред препрека које су настајале на иницијативу појединачна, било је и таквих које су настајале из активности саме колоније, било на тај начин што је колонија на захтев појединачна задржавала робу одређених трговаца и стављала је под секвестар, било тим што је колонија покушавала да наплати своја потраживања непосредним путем, спречавајући одашиљање робе и вршећи тиме притисак на трговце који нису одговорили својим обавезама.

Нормално одржавање караванског саобраћаја са Турском било је стална брига дубровачке владе. Поред систематске акције за отклањање сметњи које су долазиле од стране Турака, наишли смо и на многа писма дубровачке владе упућена дубровачким колонијама у Новом Пазару и Прокупљу. Из тих писама се види да су такви напори чињени и у вези оних поремећаја у одашиљању робе који су проистекли од самих Дубровчана. У тим писмима дубровачка влада енергично захтева хитно ослобођење задржане робе, нарочито инсистира на одржавању нормалног робног саобраћаја од Софије за Нови Пазар преко Гргура, одређује драконске казне у случају да се ово не изврши, и наглашава да се

minimo sospetto, che con le robbe de nostri mercanti, ne sotto loro nome si leuaranno ne trasportaranno altrui robbe perche questo non si comportarebbe da noi per tutto il mondo, e quando ardisse alcuno di farlo, sarebbe seuerissimamente castigato.“ — Acta XVII, 34, 1767, br. 35.

⁵⁵² Такви случајеви помињу се у многим документима, напр.: Div de foris, lib. 95, 103’—104’; Lett. di Lev., lib. 55, 203’—204’; Acta XVII, 52, 1927, br. 7; Acta XVII, 51, 1904, br. 7.

⁵⁵³ „Poslie doscio-ie u Cosouo Marin Vungari i Petar Leonardi i Marco Paruieni isuadili-su muraselu od kadie vucitargnsckoga u koiol sapouieda na instanzu gnihou pasci od Kosoua da neima pustiti vunne niedne vriechie niednomu targouzu is Pasara kako-chie uighieti VV. PP. GG. po istoi muraseli koiu posilamo u ouoi dausci sua troiza recenomou pasci inpront od gnihouieh pecata na po foglia kgnighe gouorechi: Na koio teskeri usbude ouaki pecat, da onu pusti liberu a na koiol ne bude pecata, da-ie usdarsci. Koi pascia usda-iuchi-se u jakos od murasele i u one kol-su-ie dalij, ustauio-nam-ie sue vunne uciniusci rigorose piene suiem vendituum od vunne da po niedan nacin neimaiu-ie prodati nikomu od Pasara.“ Acta XVII, 51, 1906, br. 7.

сва потраживања и правда имају остварити у самом Дубровнику.

Тако, напр., у писму упућеном дубровачкој колонији у Новом Пазару 15 јула 1647 године стоји: „да сву робу и све оно што сте узели досад од речених трговаца... морате одмах вратити и ослободити под претњом казне од 500 талира и шестомесечног затвора у једној од три (најтеже) тамнице окренуте ка мору и, да, не треба да се мешате у транзит коња за Гргууре или Софију, под претњом исте казне; и хоћемо да нам одмах одговорите на ово наше писмо. А ако одмах не извршите напред изложено, искусићете речену казну, и моћи ће да се примене против вас друге строге мере ради примера осталима а; ако имате какве захтеве, дођите овамо да се обратите да вам се досуди по правди. Не чините да вам се још нешто приговори, пошто за вас неће бити никаквог извињења. Не заустављајте коње других који овамо или другде долазе, јер, ако бисте учинили друкчије, ваша роба биће овде задржана и ви ћете платити сву штету и трошкове и камате које ће се појавити”.⁵⁵⁴

На редовно обављање дубровачког караванског саобраћаја утицала је и акција њихових конкурената, која је била усмерена на потискивање дубровачке трговине. Од свих поремећаја који су искрсавали за дубровачку караванску трговину из тих разлога, најзначајнији су били они који су у крајњој линији настајали услед балканске политике Венеције. Пошто је ова врста поремећаја проузрокована напорима Млечана да развију сплитску луку на рачун Дубровника, сведена на питање борбе између Дубровника и Венеције око трговине на Јадрану, ми се засад нећемо упустити у те односе. Ипак, треба напоменути да је акција Млечана усмерена на сузбијање трговине преко Дубровника која је ометала и дубровачку караванску трговину са данашњом јужном Србијом, вршена уз помоћ хајдука и Турака. На питање хајдука ми смо се већ осврнули у посебном поглављу. Сад треба подвући само чињеницу да су акције хајдука управљене против дубровачких каравана у Херцеговини често вршене за рачун Млечана, који су желели да се балканска извозно-увозна караванска тр-

⁵⁵⁴ „... che tutte le robbe e tutto quello che hauete preso sin hora a detti mercanti... dobiate subito ritornare e liberare sotto pene di talari 500 e di stare mesi sei in una di queste carceri di tre di pelago e che non ui dobiate ingerire nel transitio delli cauali per Garguri o Soffia sotto la medema pena; e uogliamo che ci diate risposte a questa nostra. Acio che non essequendo di subito quanto di sopra ui si comanda, possiate esser messi in detta pena e si possa procedere contro di uoi con altri rigori ad esempio delli altri: e se uoi hauete qualche pretensione uenite qui a indrizarui che ui si fara giustizia; ne fate che piu ui si replichi sopra cio altro perche non ui sara amessa nesuna scusa; ne fermate cauali d'altri che per costa o per altroue uenissero, perche facendo altrimenti le uostre robbe saranno qui fermate e pagarete tutti li danni e spese et interessi che ococerano.“ Lett. di Lev., lib. 49, 206.

Слично становиште заузела је дубровачка влада у следећим писмима: Lett. di Lev., lib. 47, 76—76'; lib. 49, 201—201', 207', 208; lib. 57, 197—197'; lib. 62, 114', 130—131; lib. 64, 243; lib. 48, 103—104; Acta XVII, 33, 1759b, br. 11; Uporedi: Acta XVII, 51, 1904, br. 15.

говина усмери према Сплиту. Исти су карактер имали и извесни поремећаји који су долазили од стране Турака. Нарочито велику подршку Млечанима пружали су турски трговци из Сарајева. На основу њихових жалби против Дубровника, који им је наводно неправилно наплаћивао ђумрук, више пута је обустављан каравански трговачки саобраћај са овим градом. Између осталог, ово је узето и као повод за забрану дубровачког извоза из Турске 1678-9 године.

Интересантно је да су као фактор поремећаја дубровачког караванског саобраћаја наступали и сами Јевреји. Године 1644, дубровачка влада јавила је својим поклицарима да је кул из Новог Пазара, који је убирао резим од Турака, Јевреја, Грка и других трговаца, увео пре неколико месеци једну новину уперену против дубровачких трговаца.

Дубровачки трговци одувек су у Гргурима товарили своју робу пре осталих трговаца, а нарочито пре Јевреја. Полazeћи од тога да се за дубровачку робу није плаћао резим, овај турски службеник тврдио је да првенство у товарењу има она роба за коју се поменута пореза убира. Под тим изговором, чим би дубровачка роба стизала у Нови Пазар, он је стоваривао, а на њено место товари јеврејску и осталу робу. Једновремено је почео да наплаћује некакву таксу од 12 и 13 аспри по товару од кириција које преносе дубровачку робу.⁵⁵⁵

Да су ове тешкоће биле дело софијских Јевреја, видимо из наставака тога писма, у коме стоји да су се јеврејски трговци из Софије договорили са крамарима, и, конкуришући Дубровчанима, плаћали веће кирије, због чега је дубровачка роба морала да заостаје, или су њени власници морали исто тако да плате већу кирију. Затим каже да су они учинили да се дубровачка роба зауставља у Новом Пазару, а њихова иде раније од дубровачке. Поводом тога, дубровачка влада тражила је од поклицара да испитају стање ствари и да саставе записник о томе.⁵⁵⁶

⁵⁵⁵ „Facendo che li chirigi con le loro turme de caualli che vanno a leuare a Garguri le robbe di nostri mercanti carichino quelle degl'altri et spetialmente degli Hebrei, et quelle sono leuate et incaminate da Garguri come ariano a Nouo Passaro le fa discaricare et fa caricar quelle degl'Hebrei et altri in modo che la maggiore parte degl' effetti di nostri mercanti è rimasta in detto Garguri et Nouo Passaro... li quali sulumi si fa leciti il detto cul sotto pretesto che le robbe sottoposte al suo rissimo deuono essere priuilegiate prima di tutte gl'altre non sottoposte al detto rissimo, oltre le dette insolenze per estorcere denari anche dai nostri ha inuentato un'altra sotto il detto pretesto facendo darsi da quelli chirigi che portino le robbe di nostri mercanti ad aspra 12 et 13 per soma, altrimenti non dandosegli, le fa fermare et discaricare. — Lett. di Lev. lib. 48, 230—231.

⁵⁵⁶ „Intendiamo dai nostri mercanti che gli Hebrei habbino fatto partito per le chirie da Soffia in qua con li cramari et che li detti cramari habbino preso a prouisione le nostre robbe per dar conto poi quanto hauerano speso nelle vitture et come si suol dire a prouigione, pero essendo essi cramari interessati in dette robbe delli Hebrei per condurle per questi migliori tempi et mentre le chirie sono di miglior prezzo, procurano che le nostre inuernino

Поред свих досад побројаних фактора који су ометали каравански саобраћај, извесну сметњу претстављале су и епидемије куге, пошто су кириције одбијале превоз робе трговаца који су боловали или умрли од заразних болести.

Тако, напр., један дубровачки трговац пише из Новог Пазара: „Molim suachoga cramara da se primi, nechie sascto se boie, chirigie gouore die Petar umro na gnoi.”⁵⁵⁷

VII. ТРОШКОВИ КАРАВАНСКОГ САОБРАЋАЈА

Прелазећи на питање караванских трошкова, треба подвући да ћемо се овог пута задржати на издацима караванског транспорта узетим у ужем смислу, тј., на издацима учињеним за набавку коња и кириција, за плаћање крамару, као и за друга мања плаћања која су чињена у току самог путовања.

Извесне транспортне трошкове, узете у најширем смислу, већ смо обрадили у претходним поглављима. Тако, напр., трошкове паковања обрадили смо говорећи отоварима, а трошкове који су настајали приликом пријема робе у Дубровнику — у поглављу о примопредаји робе. Друге трошкове, који имају везе са транспортом робе у најширем смислу те речи, као што је случај са ђумруком и колонијалним прирезом, колоном, за сада остављамо по страни.

Уједно наглашавамо да све ове трошкове караванског саобраћаја расветљавамо само у погледу њиховог апсолутног износа. Што се тиче њиховог релативног значаја у односу на цену коштања и продајну цену робе, то ћемо питање обрадити другом приликом.

1. Кирија

Основни и највећи трошак караванског саобраћаја била је цена превоза, такозвана кирија, која је исплаћивана кирицији уједно за његов рад и коришћење коња. Кирија се појављује у документима под различитим називима: „kiria”, „chiria”, „ciria”, „quiria”, „vittura”, „vitura”, „vetura” и „uitura”.

Кирија је најчешће обрачунавана по товару. Да бисмо имали верну претставу о стварном износу кирије, израдили смо следећу табелу у коју смо унели само податке узете из докумената у којима је цена превоза изражена по товару.⁵⁵⁸

o che si paghino per esse piu alterate chirie, et pero fanno che le nostre si arestino in detto Nouo Pasaro et quelle degl'Hebrei passino, sopra di che farete diligente processo con consignarcelo al uostro saluo ritorno.“ — Lett. di Lev. lib. 48, 233.

⁵⁵⁷ Div. de foris, lib. 95, 143'—144.

⁵⁵⁸ Овом приликом оставили смо по страни све оне документе у којима је кирија изражена у виду збира, пошто у том случају постоји могућност њеног погрешног установљења, било услед тога што збирна сума обухвата и друге трошкове, било зато што појава ове суме у обрачуна

Величина кирије за превоз вуне

Релација	Износ кирије per somma	година	Изворни документ
Софија Гргури	107 аспри	1634	Acta XVII 92, 2234, br. 18 (говеђе коже)
Скопље Нови Пазар	130 аспри	1646	Div. de foris, lib. 73, 194' — 200'
Косово Нови Пазар	80 аспри	1640	Div. de foris, lib. 66, 105 — 110
Куманово Нови Пазар	165 аспри	1662	Div. de foris, lib. 97, 74 — 75'
Приштина Нови Пазар	70 аспри 82-92 аспри	1646 1659	Div. de foris, lib. 73, 194' — 200' Div. de foris, lib. 98, 129 — 134
Јањево Нови Пазар	80 аспри	1646	Div. de foris, lib. 73, 194' — 200'
Ново Брдо и Морава Нови Пазар	90 аспри	1646	Div. de foris, lib. 73, 194' — 200'
Нови Пазар Фоча	300 аспри	1661	Div. de foris, lib. 95, 143' — 144
Нови Пазар Дубровник	260-290 ас.	1641	Div. de foris, lib. 64, 154' — 157
	278 аспри	1641	Div. de foris, lib. 64, 163' — 164'
	297 "	1642	Div. de foris, lib. 65, 173 — 173'
	330-364 ас.	1662	Div. de foris, lib. 97, 190 — 190'
	400 аспри	1645	Div. de foris, lib. 71, 50' — 53

Величина кирије мењала се зависно од тежине товара. У поглављу о товарима већ смо видели да је у једном случају кирија погођена по 12 талира од товара од 140 ока, а онда смањена на 10,25 талира, пошто је реални товар износио само 120 ока.⁵⁵⁹

У једном обрачуну, после цене превоза изражене по товару, стоји „con l'aggio in sacci cant-o"... што по свој прилици значи да је кирија плаћена у том случају по обрачунском товару, док

може да има други смисао, напр., да претставља новчани фонд за исплату кирије који је поверен некоме, или суму која је исплаћена аконто једног дела кирије.

Из овог прегледа изоставили смо и рачун нађен у Архиви Басељи Гоце где се кирија рачунала per sacco, који је пун бројчаних грешака и зато веома несигуран

⁵⁵⁹ Напомена бр. 21.

је свака разлика у позитивном и негативном смислу утицала на увећавање или смањење кирије.⁵⁶⁰

Поред кирије која је плаћана по товару наилазимо и на кирију плаћану по одређеној количини превожене робе. Такви се случајеви углавном појављују код превоза коже.

У обрачуну о слању 526 бивољих кожа из Бугарске, 1634 године налазимо следећу ставку: „за превоз 300 комада од Разграда до Гргура, за сваких 40 комада 1300 аспри, чини 9750 аспри“. У истом обрачуну на месту где се говори о слању говеђих кожа стоји: „за превоз 130 комада из Провадије за Софију по 930 аспри за 100 комада“.⁵⁶¹

Овакав начин обрачунавања кирије претставља уствари кирију по товару, рачунату уз елиминирање свих индивидуалних отстапања од просечног обрачунског товара. Свака прихваћена обрачунска јединица претставља уствари вишеструко умножавање просечног товара од 8 бивољих, тј. 20 говеђих, кожа. Овакав начин обрачунавања био је условљен различитом тежином појединих кожа, као и бројем кожа који се није могао изразити у целим товарима.⁵⁶²

Висина кирије зависила је од врсте робе која је превожена.

У једном писму од 19 октобра 1645 године, каже се да је тада кирија износила од Новог Пазара „do grada na touar vune aspri 400, a na kosce po aspri 360“.⁵⁶³

Због чега је постојала наведена разлика међу практикованим киријама за превоз различите робе? По нашем мишљењу, она је углавном долазила из три основна разлога: прво, услед теškoћа које су кириције и коњи имали са превозом одређене врсте робе, а у вези са обликом и запремином њихових товара, друго, услед одговорности кириције пред крамаром за примљену ро-

⁵⁶⁰ „Per vettura di some 41 fino Nouo Passaro cioe some 18 da Pristina ad aspra 70 ... e some 6 da Scopie ad aspra 130, con l'aggio in sacci cant-o ... (кантара ...)“ — Div. de foris, lib. 73, 194'—200'.

⁵⁶¹ „Per uitura di pezze 300 di Hrasgrad sin a Garguri per ogni pezza 40 aspra 1300 fano aspra 9750“.

⁵⁶² „Per uitura di pezze 130 da Prouato a Sofia ad aspra 930 per pezze 100“. Acta XVII, 91, 2234, br. 18.

⁵⁶³ Обрачунамо ли кирију за превоз коже по товару, видимо да је она износила 1634 године: за бивоље коже од Разграда до Гргура — 260 аспри, за говеђе коже од Провадије до Софије — 186 аспри.

⁵⁶⁴ Div. de foris, lib. 71, 50'—53'.

У уговору закљученом између деветорице јеврејских конзула у Дубровнику и групе крамара о превозу робе између Софије и Скопља на једној страни, и Дубровника на другој, стоји да ће конзули плаћати крамарима за транспорт робе (у овом документу не ради се о самој кирији већ о укупном износу транспортних трошкова) од првог новембра до краја априла по 9 дуката за сваки товар чоје, свиле и крмеза, а седам и по дуката за галантериску робу. На сличан начин постављало се питање за другу половину године. „Et gli altri sei mesi dal primo di novembre per tutto aprile a ragione di ducati nove per ogni somma di panine, sete et

бу, због које је кириција морао пажљиво да чува кварљиву робу, да је допунски заштићује од невремена, и, најзад, услед увећане опасности од разбојничких напада који је постојао кад се радило о превозу ређе и скупоценије робе.⁵⁶⁴

Ни за једну исту робу кирија није била увек једнака. Она се стално мењала зависно од понуде и тражења коња на тржишту. Из обрачуна који је Раде Сладоевић имао са Наталом Кавалкантијем, дубровачким трговцем из Софије, 1616 године, видимо да је превоз бивољих кожа од Софије до Дубровника плаћен једном 500 аспри, а други пут 430 аспри од товара.⁵⁶⁵

Измене у висини кирије које су наступале у току године зависиле су и од годишњег доба. Кирија није била највиша у лето, у јуну или септембру, у време најживљег караванског саобраћаја, у време кад је тражња коња била највећа, већ у позну јесен и зиму, у време кад је саобраћај био отежан кишама и снеговима. У једном писму, упућеном из Новог Пазара, изричито се каже да, кад, „*touari u simu ostanu i chiria scupia ce biti.*”⁵⁶⁶

У Мемоару о обнови дубровачке трговине са Турском упућеном дубровачкој влади крајем XVII века, предвиђа се, између осталог, да, „кирија за превоз робе буде утврђена према годишњем добу тј. летњем или зимском.”⁵⁶⁷

Трајни сезонски утицаји на промену кирије постојали су и у току летњег полутоћа. У два случаја утврдили смо, на основу тескера, измене у висини кирије за превоз вуне на истој путној релацији, код групе пошиљака које припадају једном истом пошиљаоцу.

cremesi a ducati sette e mezzo per ogni somma di merce. — Div. Not. lib. 130, 181—182.

Напомињемо да је ово једини докуменат из XVII века на који смо наишли да говори о трговини црвцем на споменутој територији.

Из докумената који говоре о појединачним превозима сваком посебице, те их је зато немогуће међусобно упоређивати са сигурношћу, стичемо утисак да је за превоз увозне робе, уопште узевши, плаћана већа кирија него ли за превоз вуне и коже. Напред наведени докуменат, који говори о укупним транспортним трошковима, не може да нам да потпуно сигуран одговор, пошто се споменуте разлике можда односе на различите трошкове обезбеђења које сноси крамар, а не на различиту кирију коју прима кириција.

⁵⁶⁴ Напомињемо да смо из овог прегледа кирија плаћаних за превоз различите робе потпуно изоставили кирију за превоз звечећег новца. Питање транспорта звечећег новца оставили смо засада по страни зато што имамо намеру да читав сплет робно-новчаних односа међу дубровачким трговцима обрадимо посебно.

⁵⁶⁵ Div. Not. lib. 134, 18'; Напомена бр. 569

⁵⁶⁶ Div. de foris, lib. 71, 50'—53'.

⁵⁶⁷ ... le uiture per condurre li effetti siano regolate secondo la stagione del tempo, cio è nel està et inuerno.“ — Acta XVII, 38, 1788, br. 13.

У наведеном уговору између деветорице јеврејских конзула и групе крамара предвиђају се две различите тарифе укупних транспортних трошкова. Једна је утврђена за период од првог маја до краја октобра, а друга од првог новембра до краја априла. Летњу тарифу не наводимо у

Промене кирије за превоз вуне код пошиљака које шаље једно исто лице

Д. тум	Приштина—Нови Пазар 1659	Нови Пазар—Дубровник 1641
23 јуни	—	260 аспри
24 „	82 аспре	—
30 „	84 „	—
5 јули	—	260 (?) „
11 „	84 „	—
13 „	84 „	—
25 „	90 „	278 „
25 „	92 „	—
27 „	—	280 „
4 август	—	280 аспри
6 „	—	290 „
9 „	—	290 „

Из ове табеле видимо да су на висину кирије утицали и други трајни моменти, као што су можда били пољопривредни радови, летње врућине и слично.

Кирија се није исплаћивала на поласку, већ при приспећу робе, али је зато постојао обичај да се кирицијама приликом предаје робе исплати један њен део. Колики је био тај део који су кириције примале унапред, најбоље видимо из сачуваних тескера.

Бр.	Цела кирија у аспрама	Примљени део у аспрама	Процентуални део целе кирије који је примљен
1	260	60	23
2	290	—	—
3	280	40	14
4	290	30	10
5	280	80	29
6	278	38	31
7	260 (?)	60	23
8	297	147	49
9	364	—	—
10	330	—	—

Понекад је цела кирија плаћена тек приликом испоруке. Тако, напр., у неким тескерима стоји: „*Primi po* (име кириције)

појединостима, услед знатних оштећења пергаментна, која не дозвољавају да се докуменат у потпуности прочита. На сваки начин види се да за оне врсте превоза за које је у зимском полутоћу предвиђена тарифа од девет дуката по товару, у летњем је смањена на осам.

ciria tu po aspra 290 kada se sudrauo preda i podpruno, naplati tu suu chiriu kako rieh odisgara po 290 aspra.”⁵⁶⁸

Кад су крамари преузимали робу у циљу транспортовања, њима је унапред исплаћивана извесна сума, која је, између осталог, служила и за ове аконтације даване кирицијама. У обрачуну који је Раде Сладоевић имао са Наталом Кавалкантијем, дубровачким трговцем из Софије, видимо да је Русце крамар примио на 162 1/2 тавара коже 328,10 дуката аконта, а крамари Радоје Вилић и Матија Вулатковић, на 25 1/2 тавара коже 52 1/2 дуката аконта.⁵⁶⁹

Ова сума дата крамару приликом закључења уговора често се појављује у обрачунима у обрасцу „Dato cramaru kako po scrittu”⁵⁷⁰, али се сусрећу документи где се та исплата прецизира „ucinite scritte s cramari i podaite im sceto uidite da ie dosta sa chirie”, „ako bude sceto od potrebe cramaru sa kirju daite”, „dauam sa gniu kramarom sa kiriu i druge spenze”, „e piu reali... dati a... cramaro... a conto della chiria”, „u pomoch kirie cramarom kako po scrittutu” itd.⁵⁷¹

У једном обрачуну о слању 526 кожа за Дубровник стоји „per tolori 75... pagati alli cramari in conto di uitura da Garguri a ragione (po racunu)”⁵⁷².

У другом обрачуну стоји: „Per soministracione di vetture (za isplatu kirije) da Nouo Passaro a Ragusa dati al sudetto cramaro come scritti.”⁵⁷³

Као што понекад налазимо у тескерама одредбе по којима се целокупна кирија има исплатити приликом испоруке робе,

⁵⁶⁸ Div. de foris, lib. 64, 154'—157.

„plati tu tamo na suaki touar po aspra 330“. — Div. de foris, lib. 97, 190—190'.

⁵⁶⁹ „Ducati 759. 15 per vetture di pezze 1754 di cori bouini e pezze 594 di cori buffali in somme — 162½ ricevute con Rusce cramaro ad aspra 500 per somma... de quali si diffalcano ducati 328.10 al cramaro furno dati in Sofia.“

„Ducati 84.22½ per vettura di pezze 180 di cori buffalini e pezze 60 di cori bouini in somme 25½ ricevute con Radoe Villijch e Matthia Vulatchovich cramari ad aspri 430 per somma manco ducati 52½ datigli in Sofia.“ — Div. Not. lib. 134,18' a tergo.

⁵⁷⁰ Napr. Div. de foris, lib. 97,63'—64 47'—50, 6'—7; lib. 108, 212—212'.

⁵⁷¹ Напомена бр. 74—75.

⁵⁷² Acta XVII, 91, 2234, br. 18.

⁵⁷³ Div. de foris, lib. 73, 194'—200'.

У једној крамарској облигацији о превозу робе стоји: „per consignare... al agente del sudetto Gori... pagandoli esso per la sua fatica tallari dodici e mezo che il restante de tallari trenta se li ha pagato qui“. — Div. de foris, lib. 30, 206—206'.

Напомињемо да се на примеру исплате аконтације⁶ кирије најлепше види до каквих погрешних закључака може доћи у случајевима кад се истраживачи ослањају на малобројну документацију. У безброј дубровачких докумената говори се о кирији и њеној исплати, па ипак у различитим случајевима то значи: прво, целокупни износ кирије, друго, аконтацију кирије плаћене кирицији, треће, суму дату крамару за исплату ове аконтације, четврто, исплату заосталог дела кирије, или целокупне кирије, од стране примаоца, пето, кирију сабрану заједно са осталим сит-

тако исто налазимо те клаузуле и у крамарским облигацијама за превоз робе.⁵⁷⁴

2. Накнада крамару

Накнада која је давана крамару за његове услуге појављује се у облику провизије. Крамарску провизију сусрећемо у многим обрачунима покрај засебно формулисаних ставки које говоре о плаћеној кирији, тј. о аконтацији једног дела кирије која је уручена крамару, или исплаћена непосредно кирицијама.⁵⁷⁵

Из наведених цитата донетих у напомени, видимо да је крамарска провизија имала устаљен износ. Кад је роба предавана у Новом Пазару, провизија је увек износила само 20 аспри по тавару, а од Гргура до Дубровника она је била већа, пошто се у једном документу спомиње 35 аспри, а у друга два 40.

Из неких наведених примера стичемо утисак да је трговац плаћао ову провизију чак и у случају кад је он лично исплаћивао кириције.

На основу посебног пажљивог проучавања свих докумената који говоре о кирији и крамарској провизији, како оних у којима се говори и о једној и о другој врсти плаћања, а то су углавном обрачуну, тако исто и трговачке преписке, облигације о превозу робе, обрачуна и осталих докумената у којима се понекад спомиње само кирија исплаћивана кирицијама, или новчана сума дата аконто кирије, мада се слање робе врши преко крамара, дошли смо до закључка да је у свим тим случајевима плаћана и

ним трошковима, најзад, шесто, исплата крамару за превоз може да представља и укупне транспортне трошкове које је овај преузео на себе. Као пример за ову тврдњу, навећу део обрачуна који се односи на 89 врећа вуне примљене у Дубровнику 1612 године, из кога видимо да је примаоца исплатио „Sa kiriu od touara cetarnaes po aspra 135, touara tri po aspra 146, tovara 5 po aspra 144, touara 4 po aspra 145 i touara 10 sa d. 19, touara 5 po aspra 130, touara 1 po aspra 140.“ — Div. de foris. lib. 26, 29'—31'.

Мада бисмо на први поглед могли закључити да се у овом случају ради о целокупном износу кирје, у питању је исплата заосталог дела кирје, чија нам висина и наведене разлике не дају никакво обавештење о њеном стварном износу.

⁵⁷⁴ Напр., у једној облигацији из 1629 године предвиђа се да се побројана увозна роба има предати у Софији „primo pagando per la vitura a ragion di aspra ottocento e ottanta per somma“ Div. de foris, lib. 49, 69'—70. Слична облигација Div. de foris, lib. 49, 76'—77.

Целокупна исплата превозних трошкова приликом испоруке робе предвиђена је и у случају кад је избор места испоруке био препуштен трговцу, „gdie godi on ustie bude“, а висина транспортних трошкова одређена на следећи начин: „poseto usbudu drusij platili koi su otiseli u druscbi eg. Poklisari do ouegha miesta.“ Div. de foris, lib. 107, 25—25'.

⁵⁷⁵ У обрачунима робе послате од Новог Пазара до Дубровника стоји: „per prouigion kramarschu... po aspra 20“ po tovaru, pored „dasmo mi kirigiam uprau grad“ — Div. de foris, lib. 97, 74—75'.

„Cramaru sa prouigion na touar po aspri 20“, pored „sceto platix sa kiriu na recene uune“ — Div. de foris, lib. 94, 150—150'.

„Prouigion na tt-a (touara) 6 po aspri 20“, pored „Ioscte sceto uam poslamo is Pasara tt-a 6 po aspri 30“ — Div. de foris, lib. 95, 102'—103'.

провизија мада се она увек не спомиње. То је вероватно дошло услед тога што је њен износ био сталан.⁵⁷⁶

Исто тако, није искључено да су неки трговци из Дубровника посебно обрачунавали ову провизију са крамарима, или имали код њих неку врсту отвореног рачуна у вези стим. Тиме би се можда објаснило и то што су пошиљке понекад вршене преко унапред одређених крамара.⁵⁷⁷

Овај проблем можда се може решити на основу проучавања тефтера оних трговаца који су пословали у самом Дубровнику.

Да је крамарска провизија плаћана и у Дубровнику видимо не само из већ цитираних крамарских облигација о превозу робе већ и из обрачуна који је један дубровачки трговац послао из Дубровника за Венецију 1659 године. У њему стоји: „per provisione di cramaro sopra some 26 ad aspra 20” pored „pagati qui per resto delle viture di sudetti sacha 52”.⁵⁷⁸

Чињеница да је крамар исплаћивао кириције из једног одвојеног фонда не значи да он од тога није имао и друге користи поред саме крамарске провизије. У индивидуалистичкој привреди, сви самостални посредници преко којих се запошљава најамна радна снага користе се тим положајем за закидање најамнине. Несумњиво је да су и крамари наступајући као лица која су пуцајала и узимала кириције у најам као самостални послодавци а за туђ рачун, извлачили из тога и извесне допунске користи.

„Sa prouision po aspri 20“ pored „dasmo sa chiriu... cramarim“ — Div. de foris, lib. 94, 268’.

„cramaru sa prouision i xan po aspra 22 na touar“, pored „sa pomoch kirie cramarom kako po scrittu“. Što se tiče hana za njega je plaćano po 2 aspre. — Div. de foris, lib. 110, 120’—121’.

У обрачуноу робе послате од Гргура до Дубровника: „per prouision a cramaru aspra 40 per sacco (сигурно грешка)“, pored „per vittura da Gargure a Ragusa“. — Račun iz Arhive Basegli Gozze.

У крамарским облигацијама о превозу робе од Гргура до Дубровника стоји: „koie pratesci imamo disati na prouigion i receni Antun iliti sa gnegia receni Gospodin imachie nam... kiriu naplatiti poseto bude... i kada tako liepo i podpuno suekoliko zielouito pridamo prid Dubrounikom Gospodinu Seku Buchi... on chie nami sa nasc trud i nasciu prouigion imachie dati na suaki touar kako doghie prid Dubrounik po aspri ceterdesti“. — Div. de foris, lib. 61, 66’—68’.

„kad sue potpuno i dobro conditionano pridamo da on nami plati sa nasciu prouision po aspra 35 na suachi touar“, pored „i primismo od uisce recenoga Rada sa soministration od kirie (за исплату кирије) od Grgura do Dubrounicha tolora reala peca duiesti po aspra 110 tolora, cini aspra 22000.“ — Div. de foris, lib. 100, 124’—129’.

⁵⁷⁶ Као пример таквих докумената где се помиње само новчана исплата крамару учињена за кирију наводимо:

У једној облигацији о превозу робе стоји да су два крамара примила 24 вреће вуне за превоз од Гргура до Дубровника, а зато добила само „u ime kirie“ 21 talir. — Div. de foris, lib. 120, 37’—38’.

У неким обрачунима где се говори о роби предатој крамару у Нови Пазар „po scrittu“ постоји само ставка „kramaru sa kiriu“ и сл. што је очевидно аконтација. — Div. de foris, lib. 94, 206 i 206’, lib. 94, 179’—180’.

⁵⁷⁷ Напомена бр. 85.

⁵⁷⁸ Div. de foris, lib. 100, 100’—101’.

По свој прилици кириција им је уступао један део кирије. Таква посредна врста експлоатације најамне радне снаге остаје, по својој суштини, капиталистичка, и битно не мења капиталистичко обележје шпедитерског предузећа чији је власник био крамар, али му даје извештан специфичан карактер у односу на кирицију. Мада крамар исплаћује кирију за рачун другог, он остаје лице које запошљава и експлоатише најамну радну снагу.

У току XVII века, испољиле су се и извесне тенденције преузимања свих транспортних трошкова скупа узетих од стране крупних крамара, тј. његовог потпуног преузимања исплате кирије у своје руке, без икаквог полагања рачуна о фактичком утрошку. То се види из уговора у којима се предвиђа јединствена накнада крамару за све транспортне трошкове скупа узете.

Тако, напр., група крамара који су узели у своје руке читав превоз јеврејске робе између Дубровника, Скопља и Софије уповорила је такву јединствену накнаду, различиту по врсти робе и сезони превоза.⁵⁷⁹

Да је било и других таквих случајева видимо из једне крамарске облигације о превозу робе и звечећег новца, где стоји: „Primismo tollora tridesti i sedam i 3/4, a ostalo nam ima biti plac-hieno kada liepo pridamo.”

„Recena kiria po ttolora 12 na touar... rasumie se u suekoliko, biuscijm oudi mi platili sue harcie (трошкове) koi bi mogli occurit (настати) po putu.”⁵⁸⁰

Јединствена накнада коју је крамар примао за све транспортне трошкове повећавала је његове могућности зараде у односу на кирицију, пошто је у том случају свако смањење кирије, тј. накнаде за употребу коња и рад кириција, ишло у цеп крамару.

Постојање крамарске провизије одвојене од кирије даје нам могућност да употпунимо слику о улози крамара у караванском саобраћају.

Његова основна улога, набавка коња и старање о утовару робе и њеној предаји кирицијама, допунски је осветљена постојањем новчаних сума намењених исплати кирије, које су му стављане на расположење, не за његову личну исплату, већ искључиво за давање аконтације самим кирицијама. Чињеница да је исплата за његов труд одвојена од исплате кириција коју он врши, допунски је доказ да крамари нису били вође каравана, већ власници шпедитерских предузећа.

Трошкови караванског саобраћаја који се налазе у појединим обрачунима дају нам одговор на питање зашто крамар добија ту провизију. Крамар је добијао ту провизију на првом месту ради набавке кириција и пословања са њима, али то није било све. Да је крамар добијао споменути провизију само за ову врсту посла, отпала би потреба за њим, бар код сиромашнијих

⁵⁷⁹ Div. Not. lib. 130, 181’—182; Напомена бр. 563.

⁵⁸⁰ Div. de foris, lib. 101, 90—92’.

дубровачких трговаца који су били настањени у Новом Пазару, одакле су слали робу за Дубровник. Овакви трговци могли су сами да траже слободне коње и да се погоде са кириџијама. Документи показују да баш у случају мањих трговаца крамар обавезно посредује у транспорту робе.

Један од разлога за слање робе преко крамара лежао је у томе што споменути трговци који су могли да сврше различите послове у вези транспортовања робе у самом Новом Пазару, нису могли да их сврше сами у Фочи или на завршној етапној станици на Плочама. Само крупни дубровачки трговци, који су запошљавали више момака, могли су да их задужују и тим задацима. Тако, напр., крупни дубровачки трговац који је радио у јужној Србији, Томаш Латинчић послао је преко момака и посредника. Док је Biagio Biagini слао његову вуну из Новог Пазара за Фочу, Петар се старао о експедицији из Фоче за Дубровник.⁵⁸¹

Узимајући робу у циљу њеног транспортовања, крамар је примао на себе и одговорност за њену безбедност, без које споменути трговци нису могли да шаљу робу. Дубровачки трговци могли су да се сами баве питањем безбедности транспорта само у неким случајевима, било кад се радило о транспорту који је ишао споредним бочним путем, било кад је сам трговац ишао са робом, што је био изузетак. У тим случајевима појављују се у рачунима и издаци, у вези обезбеђења робе, које је сносио њен власник.

Тако, напр., у обрачуну једног дубровачког трговца из Новог Пазара који се односи на 41 врећу вуне која је дошла из Приштине, Јањева, Новог Брда и Мораве, и Скопља, у Нови Пазар, постоји издатак за оружану пратњу. „Ali Neferi in Boscho (?) sopra some 41 ad aspra X per soma”.⁵⁸²

Сличну ставку сусрећемо у другом документу који се односи на транспорт два цака вуне превезене од Софије до Дубровника. Док се у првој етапи Софија-Гргури спомиње трошак „per asachse (!) e banduri aspra 6 per sacco”⁵⁸³, у другој етапи, Гргури-Дубровник, у којој је експедиција учињена преко крамара, коме је исплаћена провизија, ове ставке нема.⁵⁸⁴

Ни у једном од наведених рачуна на тим релацијама не помиње се крамарска провизија. С друге стране, кад год се у обрачуну она појављује, потпуно отсуствују трошкови обезбеђења. То значи да је крамар, примивши одговорност за транспортовану робу, сам сносио трошкове обезбеђења.

Одговорност крамара за транспортовану робу претставља ла је неку врсту осигурања. Самим тим отпала је свака потреба да се роба превожена сувим путем посебно осигурава.

⁵⁸¹ Div. de foris, lib. 71, 50'—53'.

⁵⁸² Div. de foris, lib. 73, 194'—200'.

⁵⁸³ Вероватно грешка, треба „per soma”

⁵⁸⁴ Рачун из Архиве Басељи Гоце.

У уговорима о стварању компанија предвиђа се обавезно осигурање робе „koie budu sa receni conat posilati preko mora” „tako da recena cumpagnia ne ima risika nikaqua”.⁵⁸⁵

Понекад је у њима била ограничена вредност робе која се може послати без таквог осигурања.⁵⁸⁶

Само у сасвим изузетним случајевима у њима се остављају слободне руке ортака да осигура или не осигура робу коју шаље морем.⁵⁸⁷

Да се осигурање није протезало и на сувоземну трговину видимо из уговора о стварању трговачке компаније између Марка и Антуна Глеђевића којим је предвиђено да Антун, који је у Дубровнику „ima asichurauati” сву робу коју шаље или прима из Италије, док се за Марка, који је у Прокупљу, каже да „ima liberu comesion tolico od cumpagnie colico od prodaie i da moxe risicati suda po suhu i po uodah sprateximi i sdinari od recene cumpagnie”.⁵⁸⁸

У књигама осигурања и другим канцеларијским и нотаријским књигама, налазимо искључиво осигурање робе која се превози морем. Једини изузеци на које смо наишли односе се на сувоземни превоз звечећег новца. У једном уговору о осигурању из 1601 године говори се о суми од 400 цекина која ће бити, или је већ била послана из Београда, од стране извршиоца тестамена једног умрлог дубровачког трговца. Осигурање је било правоснажно, било да се поменути новац пошаље преко крамара или ког другог лица, протезало се за период од момента слања из Београда, па све до доласка у Дубровник и предаје адресату, а обухватало је све врсте удеса. Ово осигурање је извршено по наређењу и одобрењу надлежних чиновника. Уношење ове одредбе указује на изузетан карактер наведеног осигурања. Овај документ је, најстарији нађени уговор о осигурању који се односи на територију Србије.⁵⁸⁹

⁵⁸⁵ Div. de foris, lib. 49, 375—360'.

⁵⁸⁶ Напр., у једном уговору стоји: „in fuor didti trecento che sempre possi lasciare alle sorte e buona ventura della compagnia per ogni passaggio.” — Div. de foris, lib. 53, 46—50, a u drugom стоји: „che possi per conto di detta compagnia correre risico sopra dette lane sino la somma di sacca quatrocento per uascello et non piu” — Div. de foris, lib. 69, 22'—32.

⁵⁸⁷ Напр. „che detto Latincich possa resigare per mare sopra le nostre mercantie somma che a lui parera tanto nelle mandate che si farano, quanto nelle conchuse mercantie o contanti di Italia” — Div. de foris, lib. 71, 46—50.

⁵⁸⁸ Div. de foris, lib. 42, 284—289.

⁵⁸⁹ Die dicto (12. II. 1601).

Col nome di Dio a buon viaggio, quadagno et saluamento ser Valentino di Giorgi si assicura et uole esser assicurato per tutta quella somma et quantita delli denari la quale dagli infrascritti assicuratori sara dichiarita in et sopra li denari contanti, che al detto ser Valentino sono stati o saranno mandati da Belgradi da Dionisio Giurasci et compagni, epitropi del testamento di q. Giouanni di Valentino, con quali si uoglia eramaro o altra persona, et uole esser assicurato dal di, hora et punto che li detti denari sono stati o saranno inuiati dal detto loco di Belgradi. per fintanto che a buon saluamento

Како се може објаснити, на први поглед нелогична, појава да дубровачки трговци, који су редовно практиковали осигурање своје робе превозом морским путем, који су сами учествовали у тим осигурањима, примајући на себе ризик у висини од 100-300 дуката по поједином трговцу, нису ништа предузимали да се осигура и роба превозена караванима? Једино тиме да за то није постојала никаква потреба. Потреба за осигурањем робе превозом караванима није постојала зато што је крамар сносио за њу пуну одговорност.

На питању одговорности крамара задржали смо се детаљније у поглављу о крамарима. Сад ћемо се осврнути само на једну једину исплату штете коју смо нашли.

Браћа Мили, дубровачки трговци из Прокупља, пишу свом коресподенту у Дубровник „да су примили „conte od uosca” и да је све у реду, „samo ne odbiate ducata 12 od spenaza scoto ste bili ustauili Petru cramaru sa esich od recenoga uoska”.⁵⁹⁰

arriuatii saranno dentro in questa cita et al detto ser Valentino salui saranno consegnati, et questo assicuramento si fa di ordine et licenza delli Signori officiali a cio deputati a ragione di per cento et uole esser assicurato da ogni caso, pericolo et infortunio diuino et humano, possibile et imposibile, imaginabile et inimigionabile, di aqua, di fuoco, di represaglie d'amici, et di nemici et da ogni altro caso, pericolo et infortunio, quali alli detti denari intrauenir potesse, non ecettuando alcuno, ponendo gli assecuratori, in loco del assicurato, si come assicurato non fusse. Dichiarando che li detti denari possano esser portati auanti, a dietro, a destra et a sinistra in qualsiuoglia loco, et di quelli si possa ogni altra cosa fare che paresse et piacesse a quello che li conducesse per beneficio di essi denari. alli quali se intrauenisse qualche disgratia (che Dio non uoglia) che l'assecurato et altri per lui possa comparire in ogni giuditio et extra et far ogni cosa per recuperare senza alcun pregiudicio del presente assicurato. Dichiarando che se alli detti denari intrauenisse qualche male (che Dio non uoglia) et uenisse la mala noua che gli assecuratori con tutti li loro beni siano tenuti di pagare quanto ciascuno di loro haueua assicurato in termine di mesi quatro dal di della mala noua hauuta et non si possano diffendere con alcuni statuti, ordeni e leggi ancorche fossero legitimi, alli quali tutti da hora rinontiano, ne con priuilegij, ne possa pigliar saluo condotti et presi non uagliano, esaminare a perpetua rei memoria, ne far alcun atto di diffensione se prima non pagaranno quanto ciascuno di loro hauera assicurato et gli assecuratori all' hora s' intendano hauer guadagnato il loro risico, quando li sudetti denari a buon saluamento ariuatii saranno a Ragugia et salui saranno consegnati al sudetto assecurato senza danno alcuno, che il Signore Iddio l'accompagni. Amen.

Jo Agustino di Pozza assicuro per zechini cento	Zechini	100
Jo Natale di Nale assicuro per conto mio et per conto		
G.H. et per conto B.N. per zechini trecento	Zechini	300
	Zechini	400

Qui assecuratores omnes sponte sunt confessi se recepisse eorum risicum a suprascripto assicurato ad rationem pro centum. R-do. Noli e sicurta lib. 42, 42'—43'.

У другом случају налазимо у обрачуну једне дубровачке трговачке компаније из 1640 године следећу ставку „per sicorta di R-li 150 a Thomaso Latinch per Nouo Pasaro, a 2½ per cento.“ Div. de foris, lib. 66, 105—110.

⁵⁹⁰ Div. de foris, lib. 45, 167—168'.

Упркос чињенице што је крамар носио пуну одговорност за поверену му робу, он није био једини који је сносио ризик караванског саобраћаја.

Одговарајући пред трговцима за сву насталу штету, крамар је, у извесним случајевима, могао да тражи са своје стране накнаду од неких других лица. На првом месту крамар је могао да тражи обештећење од самих кириџија којима је поверио робу. Пошто је у случају разбојништва постојала колективна одговорност села на чијој се територији десио напад, постојала је могућност да се штета надокнади и на тој страни. Ако се крађа десила у каравансерају, у току ноћи, у време кад је капија била затворена, украдену је ствар, као што смо видели, надокнађивао карварисиџија. Најзад, ако је лопов био ухваћен, или је лице које је отело робу било познато, постојала је могућност накнаде преко турских власти.

Задржимо се на подацима који говоре о колективној одговорности села у случајевима разбојништва. Мада не располажемо таквим документима који непосредно говоре о накнади штете коју је крамар тражио од поменутих села, ова је одговорност осветљена кроз податке у којима се она помиње у односу на трговце опљачкане на путу.

Кад је 1646 године један дубровачки трговац, Рогољани, био опљачкан на путу од разбојника, дубровачка влада послала је писмена упутства која говоре о тој одговорности својим претставницима колонији и поклицарима.

У поменутом упутству, послатом дубровачкој колонији у Прокупљу влада је налагала да се колонија заложу „да реченом Рогољанију буде враћено оно што му је одузето, и да ови лопови буду кажњени, а исто тако села где су били примани, против којих се мора подићи тужба за накнаду у вези повраћаја штете, као против саучесника и криваца, јер су примили речене лопове”.⁵⁹¹

Мада се из овог упутства може закључити да је ова одговорност била условљена доказаним саучесништвом, из следећег писма види се да је она била безусловна, иако је произлазила из претпостављеног саучесништва.

У писму упућеном поклицарима, влада даје садржајније и детаљније тумачење ове одговорности:

„да се реченом Рогољанију надокнади оно што му је било узето и тако бедно отето, и то од оних села где се десило споменуто разбојништво из којих су речени лопови имали и помоћ и

Шта је „esich” нисмо могли утврдити са сигурношћу. Нама изгледа да се ради о изразу јексик у смислу лажна, погрешна, непотпуна испорука.

⁵⁹¹ „Che il detto Rogogliani sia reintegrato di quello che li è stato tolto e che li detti ladri siano castigati et anco li casali doue hanno hauuto ricetto, contra li quali si deve hauere rigresso per il detto rifacimento del danno, come contro complici e colpeuoli per essere stati ricetatori dei detti ladri”. — Lett. di Lev. lib. 49, 144.

храну, јер без њих не би могли опстати ни узети горе споменути плен, и, стога, као саучесници, према турским законима, морају надокнадити и исправити горе речену штету, како је прошлих година пресуђено у Цариграду у прилог синовца Кристифора Влајки, коме се десила слична несрећа.⁵⁹²

Да би подаци о одговорности села крај пута за разбојништва која су се ту десила били потпуни, треба их повезати са подацима о одговорности дербенџија, који се помиње у поглављу о обезбеђењу каравана. Ова је одговорност о којој сад говорим била, како изгледа, много шира од одговорности дербенџија, пошто је обухватала не само становништво из околине кланаца и опасних места, које је имало специјалан положај у Турској царевини, већ целокупно сеоско становништво дуж путева.

У случајевима кад би неко од турских насилника отео транспортовану робу, наступала је турска централна власт и интервенисала за накнаду те штете.

У тексту „izgouoregnia” ахтнаме, на коју се закleo Мехмед IV, у њеном члану 15 стоји:

„I ako bi koghodi od moie zarske zemglie slaune koiuam sctetu ucinio meni dassa ima ars (извештај) uciniti da potpuno bude castighati i roba im pourachiena, slauna Atnama ies im data”.⁵⁹³

Поред тих општих упутстава, нашли смо и документе који нам пружају податке о султановој интервенцији у конкретним случајевима отимачине дубровачке робе учињене од стране Турака.

Два фермана Мехмеда IV наређују паши босанском и херцеговачком да кривих накнаде 350 тавара које су Турци из Херцеговог и Требиња опљачкали од Дубровчана.⁵⁹⁴

3. Мањи транспортни трошкови

Из досадашњих излагања видели смо да су најзначајнији каравански трошкови, кирија и провизија крамара, претстављали

⁵⁹² „Che detto Rogogliani uenga ad essere reintegrato di quello gli è stato tolto e così miseramente rapito, e cio da quelli casali doue è successo il detto assinamento (!) da quali li detti ladri hanno hauuto et aiuto et il uitto, perche senza di essi non si sarebbero potuti mantenere, ne fare il sudetto bottino, e pero come consapeuoli secondo le leggi di Turchi deuono rifare e emendare il danno sudetto conforme per li anni passati è stato giudicato cesti in Constantinopoli a fauore del figliolo di Christiforo Vlaichi al quale hauesse simile disgratia”. — Lett. di Lev. lib. 49, 143—143’.

О овој колективној одговорности села говори и Сулејманов кривични и полицијски законик који је објавио Хамер. У њему се каже: „Ако неко лице које преноћи у близини једног села буде покрадено, становници овог места обавезни су да пронађу лопова, или, ако овај не буде пронађен, да надокнаде покрадено”. — Hammer: Des osmanischen Reichs Staats verfassung... Wien 1815, 149.

⁵⁹³ Consolati, неуврштена књига, Дневник, рачуни и писма Секонда Гоце 1678/79, 14’—16.

⁵⁹⁴ Trad. di Cap. 56 и 117 Ферман Мехмеда IV, стр. 663 и 698. — „si faccia restituire alli Ragusei 350 somme depredate a Zerniza”.

главне ставке обрачуна — „conta”, којима су поједини дубровачки трговци правдали своје транспортне и остале трошкове пред ортацима, наручиоцима и другим кореспондентима. Пошто смо завршили наше излагање о њима прегледајмо друге, мање издатке који се појављују у тим обрачунима, а везани су за транспорт робе. Међу њима треба посебно истаћи издатке на хан, рату и аванију који се најчешће појављују, као и издатак на извесно плаћање локалних дажбина, т. зв. царине, која се појављује као изузетак у дубровачкој трговини. Све ове издатке сносили су сами трговци.

Хан

Један од наведених трошкова био је издатак у вези смештаја робе у хан. Роба која је стизала до једне од великих етапних станица, напр. Гргура или Фоче, а нарочито до Новог Пазара најчешће је стоваривана у хан, где је чекала образовање новог каравана. Ово плаћање за употребу хана није било велико. У пет докумената, где је оно дато одвојено од других трошкова, износи 2 аспре по товару.⁵⁹⁵

Напомињемо да је вуна сакупљана и чувана не само по хановима и механама већ и по трговачким магацинима.⁵⁹⁶

У обрачуну који се односи на вуну послату са Косова и Новог Пазара за Дубровник, 1640 године, стоји: „per hogiara in Nouo Pasaro Reala 11^{1/2}”.⁵⁹⁷

Пошто, по казивању Хазима Шабановића, хуђера значи не само соба, већ и спремиште, јасно је да се ради о издатку за магацин.

Крупнији трговци који су извозили вуну преко Новог Пазара и Прокупља, прикупљајући је са широких подручја, морали су да имају сопствена стоваришта.

Док је роба прикупљана за слање често чувана по магацинима, транзитна роба задржавала се само у хановима и караван-серијима.

У крамарској облигацији о превозу робе потписаној у Новом Пазару 6 новембра 1639 године, где се гсвори о роби преузетој

⁵⁹⁵ (Напр. „per xan in Nouo Pasaro ad aspra 2 per somma”. — Div. de foris, lib. 66, 105—110.

„... in Nouo Pasaro ... e per Hano ad aspra 2”. — Div. de foris, lib. 100, 100’—101’.

„Iošte ima datti aspra 366 sa hane u Nouom Pasaru na tt-ra (touara) 183 po aspra 2 sa vunu i cosce”. — Div. de foris, lib. 95, 96—97’.

⁵⁹⁶ Овакви магацини помињу се у Прокупљу „trouato in magasa” (Acta XVII, 91, 2234, br. 23) и Дубровнику, где се помињу коже „existentium in uno magazzino hic Ragusij” (Div. de foris, lib. 100, 110) и где се плаћа „za magazin”. — Div. de foris, lib. 44, 209—209’.

⁵⁹⁷ Div. de foris, lib. 66, 105—110.

у Гргурима, стоји да власник робе, или њен експедитор, има да призна крамару све трошкове које он учини у вези караван-сераја.⁵⁹⁸

Рата

Понекад је у обрачун робе улазила и рата. То је био део ванредних колективних издатака учињених за уклањање сметњи у караванском саобраћају. Рата је разрезивана од стране колоније на сва лица која су се користила уклањањем те препреке, тј. транспортовала робу. Рата је разрезивана по одобрењу дубровачке владе.

Да су издаци ове врсте расподељивани међу трговце видимо из одлуке Већа умољених, од 6 јула 1628 године, у којој стоји: „да ће, ма каква штета која би могла да настане било коме од речених наших трговаца, због напред споменутог траженог резима на грчке коже или коже из „Iceliae“ (унутрашњост земље), пасти на штету свих наших трговаца“, тј. бити раздељена међу све наше трговце.⁵⁹⁹

Ова одлука писмено је саопштена дубровачким поклицарима и дубровачким трговцима у Софији, Провадији, Прокупљу и Новом Пазару и том приликом речено је да ту штету имају да носе дубровачки трговци и њихове коже.⁶⁰⁰

Пређимо на наплаћивани износ појединих рата.

У обрачунима из 1656 године помиње се издатак „sa ratu u Pasaru na touar po aspri 4.“⁶⁰¹

Новопазарска рата убирана на вуну и коже у износу од 3 аспре по товару помиње се и у једном обрачуну из 1659.⁶⁰²

Понекад је рата ближе одређивана према Турчину који је проузроковао. Тако, напр., у већ наведеном обрачуну из 1656 године, стоји да је поред поменуте новопазарске рате убирана још једна рата у том истом месту: „u Nouom Pasaru sa deri kulla⁶⁰³ ratasce targouzi na touar koscie po aspra 10“.⁶⁰⁴

⁵⁹⁸ „I receni Antun iliti sa gnega receni Gospodin imachie nam uciniti dobro suukoliku spenzu od karuarsaria i licina pociamsci od Gargura do Dubrovnika“. — Div. de foris, lib. 61, 66'—68.

⁵⁹⁹ „Cum declaratione quod damnum quodcumque, quod sequi posset alicui ex dictis nostris mercatoribus causa predicti pretensi Resimi coriorum Graeciae alias Iceliae, ire debeat in auarream inter omnes mercatores nostros. — Cons. rog. 91, 35'.

⁶⁰⁰ „E stato dichiarato, che qualunque danno potesse succedere ad alcun di uoi per causa del detto preteso resimo di detti cori di Icelia debba tal danno andare in auarea tra tutti li nostri mercanti e cori loro de Icelia.“ — Lett. di Lev., lib. 44, 213—14, 214'.

⁶⁰¹ Div. de foris, lib. 94, 150—150'.

⁶⁰² Div. de foris, lib. 95, 95—97'.

⁶⁰³ Турски службеник који се стара за приходе од кожа

⁶⁰⁴ Div. de foris, lib. 95, 96—97'.

Можда је истог значења и „pascina ratta“ која се помиње у нашем даљем излагању, као издатак који оптерећује робу превожену Косовским путем, са 28 аспри по товару, као и издатак који с помиње у једном обрачуну из 1646 године.⁶⁰⁵

Аваније

У цену транспорта улазили су и извесни ванредни намети насилно убирани, т. зв. аваније.⁶⁰⁶

У многим дубровачким обрачунима налазимо податке о наплати аванија.

У обрачуну из 1616 године који се односи на пословање неких дубровачких трговаца у Софији стоји да је плаћено поврх кирије и 40 дуката за аваније.⁶⁰⁷

Један обрачун јеврејских трговаца из Софије садржи податак да су крамари узели, поред осталог, и 161 аспру за „auania della strada“.⁶⁰⁸

У једном обрачуну из 1659 године појављује се поред караванске провизије и остатка кирије исплаћене у Дубровнику „per auanie in Nouo Pasaro ad aspra 4“ per somme.⁶⁰⁹

Аванију помиње и једна облигација из 1643 године, која каже за обећану вуну да ће бити испоручена у Новом Пазару „franco i libero ad suieh spenaza i auania.“⁶¹⁰

У уговору склопљеном између групе крамара и деветорице јеврејских конзула у Дубровнику, стоји да се у том изузетном случају изричито предвиђа да ће ове трошкове, заједно са осталим транспортним трошковима, сносити сами крамари.⁶¹¹

⁶⁰⁵ „Per donatiuo fatto al begh di Cossouo si come si fece la tansa tocco ad aspra 3½ sacca“. — Div. de foris, lib. 73, 194'—200'.

⁶⁰⁶ Талијанска реч auania значи у једнини: мучење, понижавање, злостављање, угњетавање, а у множини злостављања, мучења, дажбине, намети, дације, порезе.

Објашњење шта су аваније налазимо код Хамера. Разматрајући канунаму о порезима и дажбинама оформљену у време Ахмеда I 1614 године, и друге дажбине и порезе које су постојале у Турској, Хамер додирује и ово питање. За аваније он каже да су то нове и изванредне дажбине (Uwaris), које се присилно узимају. — Hammer: Des osmanischen Reichs Staatsverfassung ... Wien 1815, 211, 216.

⁶⁰⁷ ... „con piu ducati 40 per auanie“. — Div. Not., lib. 134, 18'.

⁶⁰⁸ „aspri 161 per auania della strada pigliarano detti cramari“. — Div. de foris, lib. 25, 109'—110.

⁶⁰⁹ Div. de foris, lib. 100, 100'—101'.

У обрачуну Симона Даржетића, који је послао из Софије 1591 године 10.640 кожа, иза података о овом слању, под 23 фебруаром следеће године, стоји „aspri diecimilla si sono spesi per diuerse auanie“. Div. de foris, lib. 5, 121—121'.

⁶¹⁰ Div. de foris, lib. 67, 167'—169.

⁶¹¹ ... „con patto espresso che essi consoli le robbe, che gli saranno indritte o che essi inuiarano con li detti cramari non siano sottoposti al pagamento di alcuna auanea.“ — Div. Not. lib. 130, 181'—182.

Царина

Мада су дубровачки трговци у јужној Србији били на основу султанових хатишерифа, ахтнама и фермана потпуно ослобођени царине, трошарине и других турских дажбина, кад је био у питању извоз вуне, у неколико докумената из XVII века појављују се подаци о томе да су на Косовском путу наплаћиване од дубровачких трговаца неке дажбине које се називају: сог, царина и баг (трошарина). Царина је наплаћивана у Качанику и Бањској, на границама Вучитрнског санџака.⁶¹²

⁶¹² Услед изузетног значаја који по нашем мишљењу имају ови подаци, ми их доносимо у потпуности.

Једновремено са подацима о наплати ових дажбина изнели смо и податке о пашиној рати и убирању прихода са стране јемина, пошто постоји могућност да су све ове дажбине међусобно повезане.

У обрачузу који се односи на 1639 годину, помиње се, на путу од Косова до Новог Пазара, издатак „per banscha, ad aspri 10 per comma“. Div. de foris, lib. 66, 105—110.

У документу који садржи извод 10 тескера издатих 1659 године за превоз робе од Приштине до Новог Пазара стоје, пред кирије, и издаци за царину. У оквиру неких од тих извода стоји да је писац обрачуна платио: „sog i carine curuch po aspra 12 (по товару), „sog i zarine aspra 72“ (по товару, „sog i zarinu aspra 84 curuch“ (укупно), „i bagnske aspra 192“ (укупно), „i zarine aspra 168“ (укупно). У осталим помиње се само да је плаћена царина. Div. de foris, lib. 98, 129—134.

У обрачузу Марина Николића и Nicole di Marino из 1660 године помиње се у вези превоза вуне купљене у Скопљу „pasci u Skopiu na vriechia po aspri 20“ „zarine u Cackanicku po aspre 2 na touar“ и „zarine u Banskoi po aspra 10 na tovar.“ — Div. de foris, lib. 97, 74—75'.

У обрачузу Gio. Viti који се односи на вуну превезену у Нови Пазар 1660 и 1661 године сусрећемо:

Odakle	Godina	Формулација издатака
„Pech i Bagne“	1660 и 1661	„sa chiriu i bagh na touar po aspra 120“
Приштина	1660 и 1661	„sa chiriu i zarine na touar po aspra 135“ „jeminu po aspra 10 na uurechiu“
Куманово и Скопље	1660	„sa kiriu i ostale zarine na touar po aspra 150“
„Cossouo i Nouo Bardo“	1660	„sa kiriu s zarinom na touar po aspri 140“, „sa ratu pascinu na virechiu po aspra 28“
„Nouo Bardo i Cossouo“	1661	„sa kiriu i zarinu na touar po aspra 110“, „sa ratu pascinu na urechu po aspra 28“
Mitrouizza	1660	„sa kiriu zarinu na touar po aspra 70“

— Div. de foris, lib. 97, 250'—265.

За сада нисмо у стању да објаснимо наплату ове царине и осталих дажбина. Чињеница да се она појављује под именом „banjska“, у тако широком временском периоду од 1639 — 1660 године, не би се могла тако лако протумачити као самовоља локалних турских власти. Још је интересантније да је Дубровчани плаћају без поговора и да не сусрећемо никакав отпор са њихове стране, што значи да се ради о устаљеном обичају. Нама изгледа да се у овом случају ради о одржању извесних феудалних дажбина из времена пре турске окупације. Локални српски феудалци, поставши турски вазали, задржали су своја права у односу на дубровачке трговце, касније је то прихватано као обичај. Да су у Турској Империји обичајне дажбине стицале силу закона видимо из отпора који је дубровачка влада супротстављала сваком покушају плаћања новонаметнутих дажбина и из спора који је вођен око убирања резима на коже.⁶¹³

Постојање многобројних и разноврсних трошкова не треба да створи код читаоца потрешан утисак о томе да је тадашњи каравански саобраћај, био много скуп. Главни издаци који су отпадали на коње и крамаре постојали су у једном или другом облику у целој тадашњој Европи. Остали трошкови били су тако незнатни у односу на та два главна издатка да се тиме укупан утрошак није знатно увећавао.

Да је тадашњи каравански транспорт у овим крајевима Турске Империје био релативно јефтин у односу на остале делове Европе видимо из сведочанства Хејовог путописца, који каже да се караванима који иду из Сплита и Дубровника путује врло јефтино.⁶¹⁴

⁶¹³ Види напомену бр. 508 и текст који претходи напомени бр. 529.

⁶¹⁴ Споменик XXXVII, 86.

VIII. ТРАНСПОРТ НЕДУБРОВАЧКЕ РОБЕ

Говорећи о караванском саобраћају у XVII веку на територији јужне Србије, не треба никако губити из вида да су се караванским саобраћајем служили и трговци другог порекла. Неки од њих ишли су на Дубровник, док су други одлазили за Сплит, Драч, Сарајево, Солун и друга места.

Документација која нам је служила за обраду дубровачког караванског саобраћаја даје извесне делимичне податке и о овим недубровачким караванима и пошиљкама робе. Користимо се приликом, да се, узгред, осврнемо на те податке, тако драгоцене за нашу привредну историју.

Велики део те трговине ишао је преко самог Дубровника, трагом дубровачких каравана. У дубровачким документима налазимо податке о стотинама турских, јерменских, грчких и јеврејских трговаца, турских поданика, који су долазили у Дубровник.⁶¹⁵

У писму тројице дубровачких трговаца из Новог Пазара, упућеном дубровачкој влади 1647 године, помињу се Турци, Јевреји и Јермени чија роба пролази кроз Нови Пазар на путу за Дубровник.⁶¹⁶

На више места у току нашег излагања, осврнули смо се на јеврејске трговце из Софије и Скопља, који су превозили робу преко јужне Србије. Из тих података видимо да су Јевреји, који су тада играли велику улогу у привредном животу поменутих места, слали своју робу преко Дубровника, употребљујући исте крамаре као и дубровачки трговци.⁶¹⁷

Неки документи помињу турске трговце из јужне Србије, Бугарске и Скопља који су долазили у Дубровник заједно с робом, а одатле ишли за Италију. Тако, напр., из једног дубровачког документа видимо да су се у септембру 1605 године укрцали у Дубровник на дубровачки брод галеон „St. Maria dell' Assensione”, два Турчина из Скадра, два из Скопља и „Orue Turca de

Pristina”. Ови Турци ишли су за Венецију и носили су собом робу.⁶¹⁸

Risvan bascia из Софије укрцао је 9 VIII 1625 године на галеон Ивана Трапанића: „cori bovini di Grecia pezze dua milla doicento, cori bufali pezze doicento ottanta sette . . . e piu, cordovani bianchi di Soffia 49, mazza 588, cer giala coli No 34, chiuseline (?) No 145”, дакле у свему преко 188 товара робе.⁶¹⁹

Напомињемо да се на основу података писца Хејовог путописа може закључити да су Турци ишли својим караванима, а не заједно са хришћанским трговцима.⁶²⁰

Преко Дубровника су трговали и грчки трговци. У изјавама сведока, датим 24 августа 1648 године, помињу се неки Грци који су превозили восак преко Гргура, Новог Пазара и Фоче за Дубровник.⁶²¹

У два Султанова фермана из 1623 и 1624 године, говори се о томе да су се грчки трговци, турски поданици, жалили да су им Дубровчани наплатили већи ђумрук од обичног.⁶²²

О хришћанским трговцима има много мање података. У једном документу говори се да је 10 маја 1666 године један бројан караван отпутовао из Дубровника за Левант, са робом велике вредности која је дошла из Венеције. Кад су хајдуци напали овај караван и опљачкали га, пребили су намртво једног трговца хришћанина који је пратио своју робу.⁶²³

Ако пажљиво проматрамо ове податке о транспорту недубровачке робе, лако ћемо опазити да су сви недубровачки транспорти робе, сем јеврејских, били праћени од својих власника. Другим речима, крамарска предузећа наступала су као шпедитерска предузећа само у односу на дубровачку и јеврејску робу, док су остали трговци путовали са својом робом.

Задржимо се на караванима који су ишли у другом правцу, а не на Дубровник.

⁶¹⁸ „Res et merces oneratas per eos supra dicto geleono”. — Div. Not. lib. 131. 190—190’.

⁶¹⁹ Div. de foris, lib. 43, 194’.

Године 1601, Мустафа, турски трговац из Скопља, путовао је са робом за Анкону, и на том путу био убијен. — Div. de foris, lib. 9, 215.

Године 1630, турски трговац из Софије Osrem Bascia дошао је са робом на Плоче и погодио се са власником једног галеона да га овај превезе за Анкону. — Div. Canc. lib. 205, 98 — Сигнатура добијена од В. Винавера, који у једном свом чланку помиње овај податак без напомене.

⁶²⁰ Напомена бр. 260.

⁶²¹ Lam. de int. et for. lib. 47, 170’—172.

⁶²² „Alcuni miei sudditi greci” (str. 443) „se i Ragusei abbiano veramente preso ad alcuni mecranti Greci, che si sono lamentati, de sopradetti, dippiu del ordinario Giumruk, il che essendo vero, li faccia restituire il dippiu.” (стр. 477) што значи: „Ако су Дубровчани стварно узели од неких грчких трговаца, који су се на њих жалили, преко обичног ђумрука, у случају да је то тачно, да им се вишак врати”. Trad. de Cap. Ser. XX, lib. 2, 24. и 48. ферман Мурата IV, стр. 443 и 477.

⁶²³ Напомена бр. 249.

⁶¹⁵ Радонић: Дубровачка акта и повеље, III, 884—5, 888, 893.

⁶¹⁶ Акта XVII, 91, 2234, бр. 31 напомена бр. 527.

⁶¹⁷ Допунски детаљни подаци о јеврејској трговини преко Дубровника у књизи — Тадић Ј.: Јевреји у Дубровнику, Сарајево, 1937.

У току XVII века јеврејски и турски трговци из Скопља и Софије слали су робу за Венецију преко Сплита. У писму сплитског кнеза Marina Mudazzo од 30 јуна 1619 године помиње се да се у Сплиту налази, „око седам тисућа кола (пакета), а кроз сва четири дана чекам друге двије тисуће, а кроз двије седмице велику множину дењака, што су се прије из Софије возили у Дубровник.“⁶²⁴

У једном дубровачком документу из 1623 године, помиње се Турчин, један од главних софијских трговаца, који је са 100 товара робе ишао за Сплит.⁶²⁵

Треба напоменути да Млечани у XVII веку нису долазили у Београд, Нови Пазар, Софију, Скопље и Провадију, што изричито стоји у једној претставци дубровачког посланика венецијанском сенату.⁶²⁶

На свом путу за Цариград 1678 године дубровачки поклисари установили су да неки дубровачки трговци купују вуну и коже у Прокупљу и другде, и продају је страним трговцима из Рисна и Сарајева на велику штету свих дубровачких трговаца. Они су предузели против тога одговарајуће мере.⁶²⁷

Трговце из Рисна помињу и други документи. Тако, напр., у једном писму дубровачке колоније у Прокупљу од 10 IX 1685 год. у коме се излажу тешкоће које је дубровачка колонија имала са новим санџак-бегом, који је стоварио и задржао робу у Гргурима, спомиње се да их је и један трговац из Рисна исто тако молио да реше ову ствар, пошто је и он био злостављан од муселима реченог бега, који му је тражио поклон.⁶²⁸

Да се роба из Новог Пазара извозила за Сарајево видимо из једног писма дубровачке колоније у Прокупљу, из 1684 год. у ком стоји да су неки коњи „нашавши бољу понуду отишли за Сарајево“.⁶²⁹

⁶²⁴ Новак Грга: Сплит у свјетском промету, Сплит, 1921, стр. 106, 108, 119.

⁶²⁵ Acta XVII, 52, 1932, br. 4; Напомена бр. 229.

⁶²⁶ „doue non vi capita mai Venetiani“. — Рад XXXI, 235, 238.

⁶²⁷ „Alcuni nostri mercanti sotto nomme di loro effetti comprano in questa piazza di Procupie, et altre, le lane e cori quali poi uendono alli mercanti forestieri di Risano et Seraglio“. — Acta XVII, 91, 1233, br. 12.

⁶²⁸ „Si sono cominciate da nostri mercanti uendere a quelli di Risano et di Saraio lane e fino a questa hora si è leuata non poca parte...“ — Acta XVII, 47, 1849, br. 4.

⁶²⁹ „Anzi in detto tempo si trouorono qui Gio Andriasci e Nicolò nepote di Francesco da Rissano, quali similmente ci preghorono à procurare questo, essendo anch' essi stati molestati del muselim di detto begh, pretendendo da detti il presente“. — Acta XVII, 51, 1904, br. 15.

У писму од 5 XI 1684 год. помиње се „il negotio di quei di Risano“. — Acta XVII, 46, 1838, br. 1.

Francesco di Risano поминје се и у Acta XVII, 51, 1910, br. 7.

Караване који превозе робу неодређеног порекла за Рисан помиње: Гласник 63, 231.

⁶²⁹ Acta XVII, 51, 1910, br. 7, напомена бр. 35.

Постојао је и извоз преко албанских пристаништа.

Из једне жалбе дубровачких трговаца из Новог Пазара (1681), видимо да је велика количина косовске вуне, око 590 врећа, које су они купили и капарисали, а која је била задржана на Косову, продана „Arbanasima i otiscla na Scader i Drac“.⁶³⁰

О извозу вуне преко Драча у последњој деценији XVII века, после прекида дубровачке трговине са јужном Србијом, налазимо податке у једном пројекту за обнову дубровачке трговине. У њему се каже да се мора наступати постепено све „док је таква вуна упућивана драчким путем.“⁶³¹

Бојећи се конкуренције Драча, Дубровчани су у извесним моментима истицали захтев за затварање овог тржишта, „scale“.⁶³²

За сада смо нашли само један докуменат који говори о извозу преко Солуна. У њему се дубровачки трговци из Прокупља туже, 1637 године, дубровачкој влади на „bega od Kosova“, који је запленио вуну и који чека одговор из Цариграда „da uune natouari i odnese u Solunich“.⁶³³

Из преписке католичких свештеника, вођене 1651 године, видимо да су у то време хришћански трговци из Призрена редовно одлазили у Немачку, у вези са извозом вуне.⁶³⁴

Јужносрбијанска вуна извожена је не само за Немачку, већ и за Аустрију. У писму од 15 IV 1658 године, дубровачка влада забрањује дубровачким трговцима у Прокупљу, Новом Пазару и Косову, да продају вуну аустријским поданицима и другим странцима. Ова забрана, коју дубровачка влада упућује писменим путем, претходно је у више наврата била постављена од стране поклисара, што показује да су аустријски држављани чешће наступали као извозници јужносрбијанске вуне.⁶³⁵

⁶³⁰ Acta XVII, 51, 1906, br. 7.

⁶³¹ „Mentre si sono instradate tali lane per uia di Durazzo“. — Acta XVII, 38, 1788, br. 13.

⁶³² Радонић: Дубровачка акта и повеље IV, 144—5, 189.

⁶³³ Acta XVII, 51, 1904, br. 1.

⁶³⁴ Georgio Massarechi, католички мисионар из Призрена, упутио је 18 октобра 1651 године писмо у коме моли да га обавесте о намерама Свете конгрегације према њему. Том приликом каже да ово обавештење пошаљу преко папског нунција у Немачкој, који ће га дати трговцима из Призрена, кад они тамо дођу с вуном. „Inviarmi le lettere per via di Germania con racomandarle al Mons. Nuntio Apostolico che si diano ali mercanti di Prisen gli quali vengono li con le lane“. — Исписи Мих. Гавриловића IV, 18, Let. ant. 220, 253; Упореди: Starine 25, 179.

⁶³⁵ „Essendossi da puoco tempo in qua con euidente defraudo e pregiuditio di questa scala, mercantie e douana da uoi introdotto di uendere le lane a gl' Imperiali et altri forestieri quelle (...) che se non vi fosse tal introductione sariano portate qua, onde sendo sopra tal particolare unito il decreto dell' Ecc-mo Senato per il quale omninamente ui si proibiscono tali, vendite, come anche di cio sete stati auuisati da piu nostri Ambasciatori, noi anche siamo deuenuti a scriuerui le presenti, affine che nessuno possi dire di non

Дубровачки каравани и каравани другог обележја везивали су територију данашње јужне Србије са Јадранским и Јегејским Морем, Београдом, Сарајевом, Скопљем и Софијом. Тим путевима ишла је и трговина између поменутих области. Путевима који су ишли према Јадранском Мору, дубровачким, сплитским и драчким, протицала је извозно-увозна трговина пространог балканског подручја, које је обухватало источне делове данашње Југославије, као и северо-западну и западну Бугарску. Ова трговина повезивала је ове крајеве са Европом, специјално са Италијом, али то није било све.

Поред тих веза са Западом, постојале су и значајне везе са Истоком, о којима за сада нема довољно података, али који се на основу малог броја информација ипак могу сагледати.

Говорећи о Новом Пазару, Евлија Челебија помиње да се у безистану налази индијска, арапска и персијска роба.⁶³⁶ У другом путовању каже да у Београд „годишње дође на камилама и колима по пет до шест хиљада камилских и колских товара робе из Мисира, Сирије, Сајде, Бејрута, Смирне и арапске и персијске робе уопште“.⁶³⁷

О постојању оријенталних каравана који су пролазили кроз јужну Србију на путу за западне делове Балканског Полуострва, говори извештај Cesara Dolfina, сплитског кнеза и капетана из 1611 године, упућен млетачкој влади, у коме се говори о караванима који долазе из Цариграда у Сплит и роби која сувим путем долази у Сарајево из Персије, Арменије, Сирије, Каира, Александрије, Ангоре итд.⁶³⁸

Међу робом која је долазила са Истока, несумњиво је било доста луксузних свилених тканина, које су биле специјалитет многих азијских тржишта; кафе, која се тада трошила навелико;⁶³⁹ памука и памучних тканина, тамњана и измирне, и много другог чега.

Задржимо се на питању увоза памука. Карактеристично је да тада Дубровчани уопште не увозе у јужну Србију памук и памучне тканине, мада их сусрећемо у њиховим инвентарима и тестаментима. Нама изгледа да је памук углавном долазио са оријенталним караванима, а можда заједно са свиленим ткани-

hauer saputo il uoler di detto Ecc-mo Senato, et altre pene riseruate al medemo, che non dobiate ne uoi a drittura, ne per interposte persone fare simili uendite delle lane à gl' Imperiali et altri forestieri, ma quelle condur qua, e se qualche d'uno uenisse a contrauenire a questo nostro risoluto uolere, contro tal transgressore formarete diligente processo, e quello ci mandarete qua auertendoui che sopra cio doueranno con rigorosi processi procedere li SS-ri Ambasciatori alli quali ui si è dato ordine“. — Lett. di Lev. lib. 57, 48.

⁶³⁶ Споменик XLII, 24.

⁶³⁷ Путопис I, 103.

⁶³⁸ Новак Грга: Сплит у свјетском промету, Сплит, 1921, стр. 106.

⁶³⁹ Потрошњу кафе у Прокопљу спомиње Лефевр (1611) — Гласник зем. музеја XIX, 482, а Евлија Челебија спомиње кафану у Новом Пазару — Споменик XLII, 24.

нама претстављао главни продајни артикал оријенталних трговаца, онако исто као што су вунене тканине биле главни продајни артикал Дубровчана.⁶⁴⁰

Интересантно је да смо у једном тестаменту дубровачког трговца из Прокупља, од 27 I 1637 године, нашли податак да су Дубровчани чак и извозили памучне тканине кућне израде за своје потребе.⁶⁴¹

На основу ових запажања, можемо закључити да су постојале четири врсте каравана: они којима се служила извозно-увозна трговина са Италијом, углавном преко Дубровника и Сплита; они који су служили унутрашњој балканској трговини; они који су одржавали увозно-извозну трговину са Истоком; и они који су ишли у Аустрију и Немачку.⁶⁴²

Говорећи о трговинским везама данашње јужне Србије у XVII веку са околним крајевима, не треба занемарити ни извозно-увозну трговину, обављану воденим путем. Три велике реке имале су удела у њој. Вардар је био плован до Скопља, тј. до Шар Планине (Monte Orbelio),⁶⁴³ Бели Дрим до Призренског краја,⁶⁴⁴ а за Мораву Браун каже да се њом одвози у Дунав „роба из Србије и из неког дела Бугарске“, а да се из Угарске, Аустрије и околних крајева довози со и друга роба.⁶⁴⁵

⁶⁴⁰ Напомињемо да је 1553 године Дерншвам сусрео код Софије „многo товарних коња са платном“. — Влајинац М.: Из путописа Х. Дерншвама, Братство XXI, сепарат стр. 14.

Није искључено да је памук делимично добијан и са југа. Евлија Челебија помиње у Скопљу еснафе који се баве продајом памучних тканина — Елезовић Г.: Евлија Челебија у Скопљу, Скопље, 1935, стр. 318 (Сепарат из Зборника Скопског научног друштва I).

⁶⁴¹ „Josche imam u Chate Stoscine aspri pezat i deset scto io'—sam do sa platno coie useie Nicola i poslati u Grad geni moioi“. Test. Not., lib. 61, 143'—5'.

⁶⁴² Није искључено да је постојала и развијена извозно-увозна трговина преко Солуна. Можда су оријентални производи и европска роба долазили у јужну Србију и са те стране.

⁶⁴³ Theiner II, 220.

⁶⁴⁴ Старине XXV, 189.

⁶⁴⁵ Споменик IX; За пловност река видети Димитријевић С.: Дубровачка трговина у Лесковцу..., стр. 44.

XX. УЛОГА ДУБРОВАЧКОГ ИЗВОЗА И КАРАВАНСКОГ САОБРАЋАЈА У ПРИВРЕДНОМ ЖИВОТУ ЈУЖНЕ СРБИЈЕ У XVII ВЕКУ

Дубровачки трговци били су на крају XVI и у XVII веку главни извозници централног балканског подручја и његови снабдевачи увозном робом западног порекла. У вези ове увозно-извозне трговине, постојао је жив каравански саобраћај великог обима. Осврнимо се на питање деловања које су дубровачка трговина и каравански саобраћај вршили на привредни живот овог краја. Засада ћемо обрадити само два вида свог питања: утицај ових фактора на структуру становништва, и њихов утицај на друштвено-економски развитак. Пре но што пређемо на саму обраду проблема, треба подвући да су дубровачки извоз и увоз неједнако деловали на састав становништва и привредни развитак данашње јужне Србије. Док је постојање извоза сировина животињског порекла великог обима имало значајан утицај, јер је изазивало видљиве промене, повећавало број лица која су се у јачој мери бавила сточарством, убрзавало и појачавало имовинско раслојавање произвођача, и развијало робну производњу; увоз тканина, далеко мањи од извоза по обиму и вредности, имао је само незнатан утицај на робну потрошњу, тј. на робни промет, и није ништа видљиво мењао у структури становништва.

На основу овога закључили смо да су промене у структури становништва и јачи утицај на привредни развитак јужне Србије имали само дубровачки извоз и каравански саобраћај.

Задржимо се детаљније на деловању дубровачке извозне трговине на састав становништва.

Та трговина деловала је углавном преко тржишта пољо-привредних производа намењених извозу.

Дубровачки извоз сировина сточарског порекла довео је до знатног развитка сточарства. Огроман извоз вуне показује да је број оваца био врло велики. Поставља се питање ко је поседовао ове овце, тј. да ли је постојање извозне трговине утицало на својинске односе у сточарству. Трагајући за тим, нашли смо документат који расветљава ово питање. Године 1660 једна крупна дубровачка компанија извезла је, између осталог, и 803 вреће вуне, коју је набавила у околини Новог Пазара. Порекло те вуне детаљно је обрађено у том документу.⁶⁴⁶

Пошто поменути документ садржи прецизне податке колико је од кога продавца набављено вуне, израдили смо табеларни преглед који показује удео појединих врста продавца у набавци 803 вреће поменуте вуне намењене извозу, што по данашњим мерама износи око 72.000 кг.

Пре но што прикажемо ове податке треба решити питање да ли су продавци те вуне били њени произвођачи или трговци. По нашем мишљењу, поменути продавци вуне били су њени произвођачи. У произвођаче убрајамо не само непосредне произвођаче који су имали овце, већ и лица која су од оваквих произвођача убирала феудалне дажбине у вуни. Ради упрошћења питања, обе врсте продавца можемо сматрати власницима оваца сразмерно њиховом уделу у робним вишковима, тј. у продатој вуни.⁶⁴⁷

Пређимо на изучавање имовинске структуре произвођача вуне коју смо добили на основу поменутог документа. Израђујући ову табелу одвојили смо продавце хришћане и муслимане на основу њихових имена. Продају, тј. годишњу производњу

⁶⁴⁷ На исти начин прогласили смо власником и по којег произвођача који је заједно са својом сопственом вуном евентуално продао и неку малу количину вуне свога суседа, што је изузетна појава.

Да поменути продавци нису били обични трговци закључујемо из следећег:

Прво, начин пословања дубровачких трговаца искључивао је трговачке посреднике-недубровчане. Из многих докумената видимо да су дубровачки трговци унапред капарисали вуно код непосредних произвођача-сељака и турских феудалаца. Да дубровачки трговци обилазе села у циљу капарисања вуне види се из њихових путних дневника- „strapazza“. Непосредни додир између дубровачких трговаца и произвођача вуне једино може да објасни зашто се у поменутом списку продавца, као и у неколико великих спискова дужника, сусрећу лица из стотину различитих села.

Друго, дубровачки трговци били су примерани да послују сами и да избегавају посредништво трговаца турских поданика. То је био не само једини начин за очување њихових привелегија, већ су то захтевале и саме турске власти из фискалних разлога, пошто су Дубровчани били ослобођени готово свих дажбина, што није био случај са осталим трговцима. Документи изнети у поглављу о кријумчарењу изричито говоре да није било никаквих услова за ширу сарадњу дубровачких и локалних трговаца из напред наведених разлога. Ако би Дубровчани куповали од локалних трговаца, постојала би могућност да се локални трговци ослободе тих дажбина шаљући своју робу преко Дубровчана.

Треће, поменути списак продавца као и спискови вересије која је давана ради капарисања вуне обухватају врло велики број лица. Тако, напр., списак продавца вуне који је у питању односи се на 354 продавца. Да су та лица били трговци посредници, њихов би број био ограниченији.

Четврто, да поменути продавци вуне нису били трговци видимо и по томе што је у поменутом документу куповина 800 врећа вуне од трговаца из Новог Пазара засебно издвојена. У њему стоји: „Nota od kojih se targouazza kupilo“. У том списку налазимо само 13 имена, од којих највећи део несумњиво сачињавају сами Дубровчани. У овај списак унете су чак и мале куповине од 4 вреће вуне. У њему не сусрећемо ни једног продавца кога смо навели као најкрупније произвођаче.

⁶⁴⁶ Div. de foris, lib. 97, 250—265.

једне ове вуне, узели смо као једну овцу, а сваког продавца који је извршио једну продају узели смо као њиховог власника.

Преглед произвођача вуне по вери и величини стада

Број ока тј. оваца	Хришћана	Муслимана	Свега	Процент свих обухваћених поседника
до 25	54	10	64	18,1
26-50	71	5	76	21,5
51-100	67	9	76	21,5
101-150	45	3	48	18,6
151-200	16	3	19	
201-250	10	5	15	7,1
251-300	8	2	10	
301-350	6	6	12	5,1
351-400	4	2	6	
401-450	3	3	6	2,8
451-500	1	3	4	
501-600	—	2	2	3,7
601-700	1	3	4	
701-800	2	—	2	
801-900	1	—	1	
901-1000	1	3	4	
1001-1250	—	1	1	1,4
1251-1500	1	—	1	
1501-1750	1	—	1	
1751-2000	—	1	1	
2001-2500	—	—	—	0,3
2501-3000	—	1	1	
Свега	292	62	354	100

Из ове табеле видимо да је највећи број произвођача вуне, готово 40%, долазио на произвођаче који су имали испод 50 оваца. Међу њима су доминирали хришћани. Међу хришћанима који су поседовали све до 344 овце, сусрећемо изванредан број лица која су очигледно чифчије.⁶⁴⁸

⁶⁴⁸ Giuro Essam Begou, Jouizza Osman Begou, Jouan Murtesan Aghin, Obrad Ahmet Aghin, Voхо causceu, Stoian Chiehalerin itd.

Штавише, изгледа да се појављују и чифчије једног хришћанског читлук-сахибије, Mircete Berberouichia, који исто продаје вуну (417 ока), пошто наилазимо на „Stanco Barberouichia“ и „Vlain Barberouichia“.

У вези са чифлудима напомињемо да се у списку вересије крупних прокупачких трговаца Браће Мили помињу и лица „od Demirova citluga“, „od Durmiscieua cifluka“, „od Saralichia citluga“, а да смо нашли податке

Што се тиче најкрупнијих продаваца међу муслиманима, то су били Regio Alich 2760 ока, Xusain Celebia Kora Xogich 1978 ока и Hassan od Arnauta 1146 ока, а међу хришћанима Milosc Saratosichia 1564 ока, Jouan is Cnesceuiche 1405 ока, Vuchossau Dadich 914 ока, Bogdan Danciuouich 828 ока, Illia Muxa 748 ока, Milosc i Costadin 750 ока и Jouan od Comita 621 ока.

Постојање крупних стада у рукама хришћана било је повезано са неминовном употребом најамне радне снаге и свакако претстављало појаву капиталистичке робне производње у пољопривреди. Зато се из горњих података јасно види да је у XVII веку у околини Новог Пазара било чорбаџијских елемената.⁶⁴⁹

Пошто је постојање овчарства великих размера било условљено дубровачком извозном трговином вуне, јасно је да је и постојање крупних произвођача, тј. настајање поменутих чорбаџијских елемената, било условљено том истом трговином.

Да би наше излагање о постојању чорбаџијских елемената у пољопривреди у XVII веку било убедљиво, осврнимо се на питање да ли је било могућно да у то доба хришћани поседују тако велики иметак. У вези са тим наводимо да се у путопису К. Рума из 1571 године помињу у Будимском пашалуку, на територији данашње Мађарске, врло богати људи и сељаци. Рум каже: „тко не има у пољу 2000 оваца, као и коња и крава, не држе га богаташем“.⁶⁵⁰

Штавише, нама изгледа, да су у условима развијене хајдучије у многим крајевима једино месни хришћани могли да имају велика стада оваца. Постојање бројних хајдучких дружина у многим пределима данашње јужне Србије спречавало је муслимане да чувају и напасају своја стада по планинама. Месно хришћанско становништво, блиско хајдучима и повезано са њима, имало је веће могућности у том погледу.

Каравански саобраћај деловао је двоструко на састав становништва: бројем лица која су била запослена у овој привредној грани, и повећаном употребом најамне радне снаге у целокупном друштву. Да је развијен каравански саобраћај захтевао ангажовање већег броја лица, сваком је јасно. Па ипак, многи ће се зачудити кад кажемо да су у XVII веку у данашњој јужној Србији десетине хиљада лица радила на том послу. Да је каравански саобраћај у данашњој јужној Србији морао да ангажује тако велики број становника у XVII веку закључујемо из једног до-

и о два дубровачка чифлука из околине Прокупља. — Димитријевић Сергије: Дубровачка трговина у Лесковцу... стр. 13. Чифчије се помињу под именом „cipcia“ u Div. de foris, lib. 100, 25-35.

⁶⁴⁹ Да бисмо истаkali друштвени значај наведеног чорбаџијског елемента, подвучимо да се међу најситнијим продавцима сусрећу многе спахије и други угледни муслимани Euren Spaxia, 19 ока Suliman Spaxi, 22 оке, Haggi Jassuf, 37 ока, Mehmet Celebia, 18 ока, Cadia d'Albantin, 28 ока, Sublicia Caralia, 20 ока.

кумента који се односи на становништво Лесковца средином XIX века. Из њега видимо да се тада у том месту око 11% активног мушког градског становништва бавило кирицилуком и рабацилуком.⁶⁵¹ Дубровачки каравански саобраћај, који је превозио огромне количине извозне робе, захтевао је на првом месту врло велики број кириција, који, по нашој процени, износи преко 10 хиљада. Сигурно је да се кирицилуком бавио добар део градског становништва у Новом Пазару и Прокупљу. Није искључено да је било и читавих села која су се бавила тим послом. Поред кириција каравански транспорт је ангажовао и хиљаде других лица која су радила на паковњу робе, у угостиољским предузећима, у хановима и каравансерајима, на изградњи и одржавању саобраћајних објеката, мостова, сплавова и на обезбеђењу путева. Карактеристично је да су сва ова лица узимана у неку врсту најма. Разуме се, тај је најам имао различите облике. Кириција је погађан заједно са коњем. Момци и аргати били су, ако изузмемо њихов однос према Турцима, чисти најамни радници. Оружани хришћани којима је чување путева и каравансераја било занимање морали су да наплаћују своје услуге за отсек пута, односно од ноћи. То значи да је постојање караванског саобраћаја отргло један значајан број лица од натуралне пољопривредне производње и претворило их у лица која су на тржишту продавала своју радну снагу.

Пређимо на питање привредноисторијског значаја целог изложеног друштвено-економског комплекса који постоји око дубровачке извозне трговине и караванског саобраћаја. Значај његовог изучавања не лежи једино у ближем упознавању чинилаца који су постојали у јужној Србији у XVII веку, у откривању како је привреда функционисала у то доба, већ и у томе да кроз ово истраживање сагледамо и тенденцију развоја ове привреде. На основу свега изложеног, видимо да су у XVII веку постојали у сфери дубровачког пословања, у данашњој јужној Србији, значајне појаве робно-новчане привреде и првобитне акумулације капитала, па чак и облици капиталистичке робне производње који су настали и развијали се у оквиру турског феудалног поретка.

Да бисмо добили целовиту слику о овим зачецима капиталистичког развоја, извршићемо њихов површни преглед по основним привредним областима.

Напомињемо да све наведене хришћане-крупне продавце вуне сматрамо као самосталне произвођаче, пошто нема никаквих података да су то биле старешине породичних задруга. Чак, и у случају да се, код појединих продаваца вуне, заиста ради о старешинама породичних задруга, наши се закључци не би изменили, и ова би се лица могла сматрати за чорбације, пошто су располагала робним вишковима огромне вредности.

⁶⁵⁰ Рад 112, 170.

⁶⁵¹ Димитријевић Сергије: Градска привреда старог Лесковца, Лесковац 1952, стр. 16.

У области производње сировина већ су постојали и јачали чорбацијски елементи, јачало је имовинско раслојавање и ширила се робна производња.

У области транспорта постојала су крамарска предузећа која су имала многе капиталистичке одлике, а употреба најамне радне снаге узела је веће размере. Та најамна радна снага добијала се, углавном, из области натуралне производње.

У области промета већ су постојали формирано крупни дубровачки трговачки капитали. Једновремено постојало је и значајно робно тржиште.⁶⁵²

Све ово: постојање развијених робно-новчаних односа и појава најамне радне снаге и крупног трговачког капитала у условима турског феудалног поретка, претстављало је порођајне облике капитализма. Развитак побројаних елемената заоштравао је унутрашње противречности турског феудалног поретка и убрзавао процес његовог распадања.

У вези са свим тим зачецима капиталистичког развоја, треба подвући да су разарања која су се одиграла у току Аустро-турског рата и са њим повезано уништење дубровачке трговине и транспорта у јужној Србији, крајем XVII века,⁶⁵³ имали много дубљи значај и далекосежније последице но што се то обично мисли. Промена се није састојала само у уништењу привредних богатстава, смањењу становништва, ишчезавању дубровачких трговаца са тог подручја, и у престанку дубровачког увоза, него је она била много темељитија и судбоноснија. Ова разарања, и престанак дубровачког извоза и транспорта, одразили су се не само на пољопривредну производњу, већ и на саобраћај, градске центре, структуру становништва и читав друштвено-економски развитак овог краја.

Док су Дубровчане постепено заменили други месни трговци, а потребе у увозној роби почеле да се подмирују робом другог порекла, или том истом робом набављеном другим путевима и преко других трговаца, ране које су остале на осталим побројаним подручјима нису зарасле годинама и оставиле су видљиве ожиљке.

⁶⁵² Да је у данашњој Јужној Србији постојала у XVII веку врло развијена и жива трговина великог обима, видимо и из извештаја П. Богданија из 1661 године, у коме се каже да је Србија земља највеће трговине и промета „E paese di grandissimo commercio e traffico“. — Исписи Мих. Гавриловић, V, 47—66, Lett ant. 309, 56; Радоњић: Римска курија . . . , 273.

Што се тиче природних богатстава која су омогућавала такву трговину то нису били злато и други метали о којима говори П. Богдани, већ њена сточна богатства. Најбољу слику о сировинским богатствима данашње јужне Србије у XVII веку даје Муцио, који каже да је то земља богата у житу, стоци и дрвету.

„Il paese . . . é' abbondante di grani, e di bestiami; e di presente ancora di legna, trovandosi tutto il Paese ingombrato da vastissime selve, principalmente oltre la Morava . . .“ — Mutio: La Sacra Lega . . . II, 293.

⁶⁵³ Димитријевић С.: Дубровачка трговина у Лесковцу 48—53.

Да је уништење дубровачког извоза и транспорта оставило најдуготрајније последице видимо чак и на основу њиховог површног прегледа. Дубровачки извоз сировина животињског порекла, а специјално дубровачки извоз вуне, био је у XVII веку основни потстицај привредног развитка јужне Србије. Кад је он престао да делује, настало је видљиво привредно опадање овог краја.

Сточарска производња, а специјално овчарство изгубило је значај који је имало у XVII веку. У Аустро-турском рату нестали су власници бројних оваца, нестала су и велика стада, нестало је многобројан и богат сточни фонд, који је служио робној производњи. Ратом опустошено сточарство споро се обнављало између осталог и зато што је истовремено била уништена и дубровачка извозна трговина, која је претстављала основни потстицај за јачи развитак сточарства.

С престанком дубровачког извоза циновских размера читав каравански саобраћај изгубио је свој велики привредни значај. Са њим су изгубили свој значај и путеви и ханови и каравансераји. Велики дубровачки пут Дубровник—Софија, један од најзначајнијих балканских путева XVII века, пао је у заборав и зарастао у коров све до Ниша. Велики каравансераји на том путу временом су се претворили у рушевине и нестали.

Једновремено је обустављен развитак појединих градских центара, специјално Прокупља и Новог Пазара. Од тог ударца Прокупље се никад није опоравило. У измењеним условима оно није могло да има неки већи значај.

Знатно се изменила и читава друштвена структура становништва. Нестало је десетине хиљада људи који су живели од кирицилука, који су радили у караванским услужним установама, на паковању и сортирању вуне. Натурална пољопривреда је поново апсорбовала све то становништво.

Поменута ратна разарања и нестајање дубровачке трговине оставило је најдалекосежније последице на друштвено-економском развоју ових крајева. Робна производња која је почела да узима све већег маха, у вези са дубровачким извозом, замењена је натуралном пољопривредном производњом. Чорбацијски друштвени слој, који је почео да се развија и који је у тој фази друштвеног развитка био носилац друштвеног прогреса, нестало је у ратовима, или пребегао преко Саве и Дунава. Са нестанком Дубровчана и чорбација, нестали су и многи други зачеци капиталистичког развитка, као што су били напр. крамари, масовна производња амбалаже, друштвени слој најамних радника, већ формирано капитало, и сл. Зато, у XVIII и XIX веку, процес капиталистичког развитка почиње изнова и носи много примитивније обележје, а темпо тог развитка веома је успорен. У области транспорта, све до појаве железнице, нису били достигнути тако развијени капиталистички облици као што је то био случај са XVII

веком, у крамарској организацији транспорта. Да није било аустријског похода на југ 1689 године и са њим повезане пропасти дубровачке трговине и караванског саобраћаја у данашњој јужној Србији, они би одиграли значајну улогу у капиталистичком развоју Србије. Специјалан значај имали би капитали оформљени у трговини и саобраћају и власници тих капитала, настали дубровачки трговци и крамари. Грчко-цинцарски елементи одиграли би много спореднију улогу у првобитној акумулацији капитала, но што је то био случај.

Дубровачка извозна трговина сточарских производа условила је појаву капиталистичких зачетака у области сточарске производње и транспорта, чиме је читав перспективни капиталистички развој јужне Србије добијао специфично обележје. Градска занатска, и готово сва прерађивачка производња, остала је по страни од тог утицаја. Штавише, она је била донекле кочена постојањем увоза мануфактурних производа. У области прерађивачке производње постојали су услови само за евентуалну прераду овчијих кожа.

Да је дубровачка извозна трговина сточарских производа великог обима преживела крај XVII века, развитак капиталистичких облика производње у пољопривреди добио би много веће размере но што је то био случај. Усто би пољопривреда задржала оријентацију на овчарство, говедарство и пчеларство, а евентуално би се развила и производња кожарских полуфабриката већих размера.

Résumé

SERGIJE DIMITRIJEVIĆ

LES CARAVANES DE DUBROVNIK DANS LA SERBIE DU SUD AU XVIIe SIÈCLE

Le commerce de caravanes de Dubrovnik dans la Serbie du Sud atteignit son point culminant au XVIIe siècle. C'est seulement à cette époque que l'exportation de la laine, principal article d'exportation de la Serbie du Sud, gagna une importance de premier ordre. Alors seulement le commerce de Dubrovnik s'étendit sur la région de la Morava du Sud, et la ville de Prokuplje devint le centre le plus important des commerçants de Dubrovnik dans la Serbie du Sud. Le commerce transitaire de Dubrovnik vers la Bulgarie ne prit des proportions considérables que vers la fin du XVIe et au XVIIe siècle. C'est en développant leurs rapports commerciaux avec ces régions que les commerçants de Dubrovnik cherchèrent à compenser les pertes que leurs positions économiques avaient subies ailleurs.

La première partie du présent ouvrage traite les facteurs du commerce de caravanes. Puisque le transport entier de marchandises s'effectuait au moyen des chevaux de somme, on a examiné, dans quatre chapitres spéciaux, les facteurs suivants: les chevaux, leurs conducteurs — kiridžije, les entrepreneurs de transport (kramari) et les charges de marchandises.

Dans le chapitre consacré aux chevaux on parle de leur chargement, des difficultés qu'on avait à se procurer les chevaux et des conditions sous lesquelles on pouvait le faire; de l'insuffisance des chevaux et la rivalité entre les commerçants que celle-ci entraînait; du rapt des chevaux; de l'augmentation du prix de transport et des mesures que le gouvernement de Dubrovnik prenait à ce sujet; de la cotisation des chevaux de la part de la colonie et des machinations des gros commerçants qui avaient pour but de déjouer ces mesures.

Les „kiridžije”-conducteurs des chevaux de somme représentent une catégorie particulière, qu'il faut examiner séparément, des entrepreneurs de transport ou kramari. Les entrepreneurs n'étaient pas présents lorsque les commerçants chargeaient et accompagnaient leurs marchandises eux-mêmes, mais seulement lorsque les marchandises étaient expédiées sans accompagnement de la part de leurs propriétaires respectifs. Durant le voyage on ne mentionne pas les entrepreneurs, mais seulement les conducteurs. Parmi ces derniers

il y avait un grand nombre d'habitants de l'Herzégovine. Sur les chemins latéraux les conducteurs étaient pour la plupart recrutés parmi les indigènes. Parmi les conducteurs on rencontre aussi des musulmans. Le commerce de caravanes développé exigeait qu'une partie considérable de la population des localités situées le long de la route s'occupât de ce métier.

Les entrepreneurs recevaient la marchandise, procuraient les moyens de transport, louaient les conducteurs et les payaient en partie; ils expédiaient la marchandise au destinataire et prenaient soin de son assurance et de son transport; ils organisaient les caravanes. En général ils n'accompagnaient pas les marchandises. Les entrepreneurs étaient des expéditionnaires, propriétaires des maisons d'expédition, qui expédiaient la marchandise par l'intermédiaire de tiers travaillant pour leur compte. Ils représentaient un élément indispensable du transport des caravanes dans une période où le commerce d'exportation des commerçants de Dubrovnik dans ces régions était fort développé. Quoiqu'il semble probable que les entrepreneurs se sont formés à la suite d'une évolution historique des *kiridžije*, c. à d. de leurs chefs, au XVIIe siècle ils ne peuvent plus être comparés à ceux-là. Ils engageaient dans leurs entreprises des ouvriers salariés. À côté d'ouvriers journaliers, ouvriers payés à long terme („*argati*”) et valets, ils avaient aussi leurs commis, nommés *scrivani*, qui tenaient leurs livres, rédigeaient les obligations de l'entrepreneur concernant le transport de marchandises, délivraient les documents qui accompagnaient la marchandise (*Teskere*) aux conducteurs et faisaient la correspondance de leurs patrons. Comme les entrepreneurs étaient personnellement et matériellement responsables des marchandises qu'on leur avait confiées, ils étaient obligés de payer des gardes armées. Tout cela démontre que les entreprises de transport employaient, dans une grande mesure, des ouvriers salariés et que, par conséquent, ils possédaient un caractère capitaliste. Les entrepreneurs ne s'occupaient que du transport des marchandises le long de la route principale qui menait de Dubrovnik à Sofia et de son embranchement principal qui conduisait à Skoplje. Dans la Serbie du Sud leur activité était liée aux trois centres les plus importants du commerce de caravanes: Prokuplje, Grguri et Novi Pazar. Dans les autres localités il n'y a aucune mention de leurs affaires. Puisque l'entrepreneur ne pouvait se trouver et concentrer ses affaires que dans un de ces centres de caravanes, il avait, en d'autres endroits, ses représentants-agents. Au XVIIe siècle les entrepreneurs étaient liés entre eux par des rapports d'affaires: ils recevaient et expédiaient les marchandises en commun, ils se portaient garant l'un de l'autre et contractaient des dettes communes. Certains documents mentionnent expressément les entrepreneurs-associés. Ces compagnies d'entrepreneurs doivent être considérées comme de grandes entreprises d'expéditions capitalistes. Les grandes compagnies d'expédition rivales menaient entre elles des luttes acharnées et s'efforçaient de

monopoliser une partie considérable de transport. L'une d'entre elles signe avec les consuls juifs à Dubrovnik un contract, conférant à elle le droit exclusif de transporter les marchandises des commerçants juifs pour les cinq années à venir.

Dans le chapitre sur les charges on parle de leur volume et de la méthode d'emballage, pour chaque espèce principale de marchandises en particulier, des frais d'emballage, du contrôle et de la standardisation de qualité, des signes dont on marquait la marchandise.

La seconde partie traite le problème de la réception et la remise des marchandises. On y discute la question des obligations des expéditionnaires, nommées *polize consignationis* et d'autres documents ayant trait au transport des marchandises, les „*teskere*”, les lettres de charge (*nota od touaregna*) et les déclarations de douane (*confessa*). Dans cette même partie on a donné un aperçu spécial de la réception des marchandises à Dubrovnik, des lazarets et des frais de réception.

La troisième partie s'occupe de formation des caravanes et du nombre de bêtes et d'hommes qui les composent. Quoique les envois individuels fussent d'un volume assez réduit, les caravanes étaient pourtant très grandes puisque chacune d'elles représentait un fort groupement de chevaux de somme et de voyageurs. Le volume des caravanes dépendait de trois séries de faits, auxquels l'auteur a consacré les chapitres suivants de son travail.

Dans le premier chapitre on parle des quantités de marchandises transportées. Vers 1630 on exportait de la Serbie du Sud environ 3.000—4.000 charges de marchandises, principalement de la laine et du cuir. Plus tard, vers le milieu du XVIIe siècle, ces quantités augmentent considérablement. La cessation du commerce direct entre la Turquie et l'Italie, qui eut lieu pendant la guerre de Candie (1645—1663), eut pour résultat l'augmentation du volume du trafic qui s'effectuait par Dubrovnik. Au mois de septembre 1653, à la suite d'une défense d'exportation s'accumulèrent à Novi Pazar 15-20.000 charges, c. à d. 2.700 à 3.500 tonnes de marchandises. Une seule compagnie de Dubrovnik exporta au cours des années 1660—1661 3.402 charges, c. à d. environ 306.000 kg de laine.

Dans le second chapitre on parle des saisons pendant lesquelles les caravanes se mettaient en route, du caractère saisonnier de ces dernières et des facteurs qui le déterminait. Le troisième chapitre décrit les dangers auxquels les caravanes étaient exposées de la part des brigands et des bandits. On y examine aussi la question de l'attitude des brigands vis-à-vis des commerçants chrétiens. Le quatrième chapitre discute le volume réel des caravanes. Le cinquième chapitre parle du retour des chevaux à Dubrovnik, des rapports entre les volumes respectifs de l'exportation et de l'importation ainsi que de l'importation des espèces sonnantes au lieu des marchandises, qui avait lieu grâce au fait que la valeur de l'exportation dépassait de beaucoup la valeur de l'importation.

La quatrième partie donne une description des mesures de protection des caravanes, du port d'armes et des escortes armées. Les sections particulières sont consacrées à la description de différentes espèces de ces escortes: derbendži, martolos, seymen, begči, nefer, arquebusiers et pandours. On y donne aussi quelques informations sur les frais qu'exigeaient ces escortes armées.

La cinquième partie parle des routes que suivaient les caravanes. Le premier chapitre expose les détails sur les directions et le réseau de routes et donne certaines informations sur les localités à travers lesquelles passaient ces chemins. En même temps on y mentionne d'autres installations destinés à la circulation: les hans (auberges), ponts, bacs etc. Le second chapitre décrit les grandes étapes sur le chemin des caravanes, tout particulièrement celles de Grguri, Novi Pazar et Foča. Le troisième chapitre parle des hans et des caravansérails, de leurs dimensions, de leur double qualité d'auberge pour les voyageurs et de dépôt de marchandises, en donnant, en même temps, un aperçu du rôle économique des caravansérails, du Han des Latins à Novi Pazar et des personnes responsables de l'ordre et du confort dans ces établissements, „karvarisidjije”.

La sixième partie s'occupe des obstacles que s'opposaient à la circulation de caravanes. Le premier chapitre parle des embarras de la part des Turcs et des mesures prises par le gouvernement de Dubrovnik dans le but de les écarter, ainsi que de la coopération entre les négociants de Dubrovnik et les autres commerçants sur cette question. Le second chapitre traite la question de la contrebande des marchandises d'autres commerçants sous la marque de marchandises appartenant aux commerçants de Dubrovnik qui étaient favorisés et le troisième chapitre s'occupe des difficultés provoquées par d'autres facteurs, tout particulièrement par la concurrence mutuelle des commerçants de Dubrovnik.

La septième partie traite la question du coût du transport par les caravanes. Le premier chapitre parle du louage — kirija, de son niveau et ses variations, des modalités de son paiement et des acomptes. Le second chapitre parle de la rémunération payée à l'expéditionnaire pour ses services, de l'assurance des marchandises transportées par terre, de la responsabilité des villages avoisinants et du dédommagement en général. Le troisième chapitre s'occupe de menus frais de transport. Les sections particulières sont consacrées au traitement de certains dépens, tels que: celui des hans (auberges), des avanies, des „rata” et des péages. Ces péages, semble-t-il, sont les vestiges des anciennes charges féodales.

La huitième partie traite le transport des marchandises qui n'appartenaient pas aux commerçants de Dubrovnik. Elle nous fournit des informations sur les caravanes étrangères et les envois de telles marchandises qui arrivaient à Dubrovnik; on y mentionne les commerçants turcs, arméniens, grecs, juifs et chrétiens. En même temps on donne des détails sur le commerce qui se dirigeait vers Split, Sarajevo, Salonique, Drač et sur les commerçants de Sara-

jevo et de Risan. Enfin, cette partie parle aussi des rapports de commerce entre la Serbie du Sud d'un côté et l'Autriche et l'Orient de l'autre, ainsi que du commerce qui s'effectuait par voies fluviales, c. à d. sur le Vardar, le Drim et la Morava.

La neuvième partie traite le rôle de l'exportation vers Dubrovnik et de la circulation des caravanes dans la vie économique de la Serbie du Sud et la signification économique et historique de leur disparition.

En ce qui concerne l'influence que le commerce de Dubrovnik exerçait sur la structure de la population locale, il faut souligner que l'effet de l'exportation vers Dubrovnik et de la circulation de caravanes y était le plus puissant. Grâce à l'existence de l'exportation vers Dubrovnik des matières premières — produits de l'élevage — sur une grande échelle, le nombre des personnes qui s'occupaient d'élevage et produisaient pour le marché augmentait constamment et la désagrégation de la masse compacte de producteurs en plusieurs couches différenciées entre elles par la situation économique de leurs membres, était par là accélérée et intensifiée. L'influence que l'exportation de la laine exerçait sur les rapports de propriété dans l'élevage est mise en évidence, d'une manière éloquente, par un document qui nous donne des informations sur certains vendeurs qui avaient livré 72.000 kg de laine à une grande compagnie de Dubrovnik à Novi Pazar. Environ 40% des producteurs susmentionnés possédaient moins de 50 têtes de moutons. Les chrétiens prédominaient parmi eux, mais nous y rencontrons aussi de nombreux spahis et d'autres Turcs de distinction. En même temps, nous trouvons aussi de très grands producteurs parmi les musulmans ainsi que parmi les chrétiens. L'existence de grands troupeaux que, dans 7 cas, variaient de 621 à 1568 moutons et appartenaient à des chrétiens, était nécessairement liée à l'emploi du travail salarié et représentait indubitablement un phénomène de la production capitaliste des marchandises dans l'agriculture, ce qui signifie que les čorbadži (gros propriétaires chrétiens) étaient déjà présents au XVIIe siècle dans les environs de Novi Pazar. La circulation de caravanes produisait un double effet sur la composition de la population, en augmentant le nombre des personnes employées dans cette branche d'économie et en intensifiant l'emploi du travail salarié en général, dans toute la société.

La signification de l'exportation vers Dubrovnik et de la circulation de caravanes consiste dans le fait que ceux-ci ont déterminé certaines apparitions importantes de l'économie fondée sur la production de marchandises et l'emploi de la monnaie et de l'accumulation primitive du capital et même les formes de la production capitaliste des marchandises qui se formèrent et se développèrent dans le cadre du régime féodal turc. L'existence des rapports économiques développés, fondés sur la production de marchandises et sur

l'emploi de la monnaie, ainsi que de gros capitaux commerciaux de Dubrovnik déjà formés, l'intensification de la désagrégation en couches suivant la situation économique, l'expansion de la production de marchandises et de l'emploi du travail salarié, ainsi que l'apparition des čorbadžis et des entreprises d'expédition, représentaient les formes du capitalisme naissant. La grande importance sociale et les considérables conséquences économiques et historiques des dévastations qui eurent lieu vers la fin du XVIIe siècle, pendant la Guerre austro-turque, et de la ruine du commerce et du transport de Dubrovnik dans la Serbie du Sud, qui fut le résultat de ces événements, consiste dans la disparition de ces germes du capitalisme.

РЕГИСТАР
географских назива и назива народности

Adrianopol, Једрене, 93, (uolta d'Adrianopoli), 133.
Алаџа Хисар, турски назив за Крушевац, 111.
Алаџахисарски санџак, 111.
Alagia Isar, 114.
Albanesi, 70, 113.
Албанци, 69.
Albania, 70.
Албанија, 3, 68, 69(2), 92, 93, 100, 106.
Albantin, место, 179.
Александрија, 174.
Алексинач, 116.
Aleksindže Palankasi, назив који Евлија Челебија даје Алексинцу, 116.
Ангора, 174.
Ankona, 82, 171.
Arlanine (is Arlanina), можда Запланине, 110.
Arbanasi, 173.
Арменија, 174.
Arnauti, место, 179.
Ascoli (panni d'...), 81(3).
Аугсбург, 116.
Аустрија, 141 (Аустро турски рат), 173, 175(2), 181 (Аустро турски рат), 182 (Аустро турски рат).
Бабини Чајри (?), место између Пријепоља и Пљевља, 99.
Bagnani, 73.
Bagne, код Пећи, 64(2), 168.
Bagnska, 86, 104.
Bahara, између Фоче и Чајничка, 98.
Бахор, место код Гацког, 97.
Бахово, село између Фоче и Чајничка, 98.
Балкан, 4, 10, 77, 81(2).
Балканско Полуострво, 174.

*) У овај регистар ушли су и називи који указују на државну и градску припадност. Под географска имена стављена су и имена путева и ханова означених по месту, као и називи ратова.

Bana Distriktes, Бањска, 86.
Banska, Бањска, 168.
Баниска, Бањска, 105.
Бање, код Пећи, 120.
Бањска, 86(2), 90, 104, 105, 120, 168.
Бањска река, 114.
Баре, заселак код Новог Пазара, 109.
Baritza, село, 109.
Bastasi (na Bastasiex), 20, 125.
Бела Паланка, 70(2), 78, 116(2), 117(2), 118(3), 123.
Беле Цркве, Куршумлија, 90, 113, 114.
Belgrade (chemin de...), 76.
Belgrado, 53, 70, 111, 116 (via di Belgradi), 124 (Volta di Belgradi), 124, 141, 161(2).
Бејрут, 174.
Бели Дрим, 107(2), 108, 175.
Бело Верда, 101.
Бело Брдо, место на северу од Прибоја, 102.
Белоградик, 123.
Београд, 1(2), 24, 27, 31, 38, 44, 53, 71, 76, 84, 87, 99, 103, 111(2), 113(2), 124, 126, 127(3), 141, 143(2), 161(2), 172, 174(2).
Београдски пут, 113, 116(2), 125.
Бербатовац, 110.
Берковица, 123.
Biele Zarkue, 115.
Biele Zarque, 90, 113.
Bielin dol, 75.
Bilechie, 22(2), 73(2).
Bilece, 22.
Билеће, 73(2), 77, 91, 97.
Билећко Поље, 97.
Бјелиндол, 97.
Блаце, 110.
Blagai, »is cadilucha blaganskog«, 23.
»Blagevosella«, 109.
Блажево, 109(2).
Блажево Село, 110.
Бохор, село, 96.
Бољанић, место код Пљевља, 98(2).

Босански Санџак, 104, 109, 111.
 Boscho(?), 160.
 Босна, 3, 24, 93, 109.
 Bosna, 93.
 Bossinesi, 89.
 Бован, село код Соко Бање, 116.
 Брод, место на Дрини, 97(3), 119, 125, 128.
 Brod, 20, 97, 125.
 Бргат, 97.
 Buda, Будим, 133.
 Будимски пашалук, 179.
 Бугарска, 1, 2(2), 3(4), 4(2), 9, 22, 24, 37, 42, 46, 60, 61(4), 63(2), 76, 80(2), 81(3), 119, 120(2), 121, 153, 170, 174, 175.
 Булован, место између Ниша и Параћина, 116.
 Saccianik, 105.
 Sackanick, 168.
 Sainik, Чајниче, 90.
 Canali, Конавље, 98.
 Сараурните, Копанник, 109.
 Цариброд, 1, 33, 67(2), 70, 96, 118(2), 120.
 Цариград, 1(2), 13, 68(2), 71, 76, 81, 85, 94, 96, 98, 100, 103(2), 109, 114, 119, 122, 126(2), 128, 135(2), 141, 164, 172, 174.
 Царина, 72, 97.
 Cauinirie (?), 45.
 Senisse, назив за Сјеничко поље, 100.
 Черница, 21, 74, 91, 97, 98, 128.
 Charkioy, Пирот, 118.
 Cherquioi, 118.
 Chupouiza, планина између Ниша и Беле Паланке, 70.
 Cipilizza, 35, 38, 52.
 Climenti, 108(2).
 Snesceuch (is Snesceuche), 179.
 Coitina, Кутина, 116.
 Colousouniza, 114.
 Comite (is Comita), 179.
 Constantinopol, 88, 135(2), 146, 164.
 Сорони, Копанник, 109.
 Sorogich, 110.
 Cory čezmy, код Беле Паланке, 117.
 Cosouizza, планина, 114.
 Cossanizza, планина, 114.
 Cosouizza, планина, 70, 114.
 Cosouo, 33(2), 45, 70, 104, 104(2) (via di...), 105, 147.
 Cossouo, 64(2), 109, 111, 114, 167, 168(2).
 Craghieuich (is Craghieuichia), 22.
 Cresouichi, место, 35, 38.
 Црна Гора, 3.
 Црни Дрим, 108.

Црногорци, 98.
 Cruchismet, код Беле Паланке, 118.
 Cumanouo, 64, 106.
 Cynouizza, 70(2), 116(3).
 Cirusesmeh palanca di Mussa passa, 117.
 Чаирлик (?), 111.
 Чајниче, 90(2), 98.
 Чајница, турски назив за Чајниче, 98.
 Чајник, 99.
 Чекрдал (?), 111.
 Чемерно, планина код Сутјеске, 67, 71, 80, 84, 97, 119.
 Чемерни чајри, 97.
 Чепелице, место код Требиња, 97.
 Чербенице, турски назив за Требиње, 97.
 Чифтханови, 101.
 Бахотина, река, 98.
 Далматинци, 95.
 Darventa, 90.
 Дечани, 108(2).
 Demirou citlug, 178.
 Дербенд, код Суве Планине, 118.
 Deresor (e), село Ђерекаре, 110.
 Дервента, 90.
 Дмитровица, 109.
 Добрич, 112.
 Dobroggia, 123.
 Добротин, село код Липљана, 105(2).
 Добровин, село (по свој прилици данашњи Добротин), 105.
 Dobrussia, 122.
 Добруца, 3, 121, 123(3).
 Dobruggia, 123(2).
 Добрун, место на истоку од Вишеграда, 101, 102.
 Драг, 173.
 Драч, 1, 3, 63, 102, 105, 106(2), 170, 173(2).
 Драгоман, 118.
 Дреница, 108.
 Dretouaz (is Dretouza), 23.
 Дрим, 108.
 Drimo blanco, 107.
 Дрина, 91, 97(3), 119.
 Drina, 124.
 Дробњаци, 98.
 Дублик, село?, 111.
 Dubnich, Дупница, 121(2).
 Dubrounich, 121, 139, 158.
 Dubrounik, 56, 121(2), 158(2).
 Дубровчани, 2(2), 3(2), 11, 13, 14, 16, 21, 23, 27, 38(2), 47, 50, 54, 62(4), 63, 77, 81, 83, 91, 95(3), 96(2), 102, 103, 106, 112(3), 113(2), 129, 131(4), 133(3), 134(3), 135(3), 136(2), 137(4), 138(2), 139(5), 140(7), 141, 142(2), 143(2),

144(2), 145(3), 146, 147, 149, 164, 169, 171(2), 173, 174, 175(2), 177(4), 181, 182.
 Дубровник, 1(2), 2(6), 3(2), 5, 7, 9(2), 13(2), 14, 16, 20(2), 21, 22(3), 23, 24(4), 25(5), 26(5), 27(3), 28(2), 29, 30(2), 31, 32(3), 33(5), 34(3), 35(3), 36(3), 37(3), 38(4), 40, 41, 42, 43(4), 44, 46, 47, 48(3), 50(3), 51(5), 52(3), 53(2), 54(2), 55(2), 56(2), 57(2), 58, 59, 60, 61, 62(3), 63(3), 65(2), 66, 67(4), 70, 73(2), 75, 76, 77(2), 78, 79, 80(2), 81(4), 82(2), 84(2), 93(2), 94(2), 96(2), 98(2), 101, 103(2), 104(2), 112, 115, 119, 120(2), 121, 122(2), 123, 124(4), 125(2), 128, 131, 133, 138, 139, 140, 141, 142, 144, 148(4), 149, 151, 152, 153(2), 154, 155, 156, 157(3), 158(7), 159, 160(4), 161(2), 162, 165(2), 167(2), 169, 170(8), 171(4), 172, 175, 182.
 Dubrovnic, 21.
 Dubrovnik, 31, 46, 79, 145, 166.
 Дукађинска Црна Гора, 106.
 Дунав, 175, 182.
 Дупница, место у Бугарској, 121.
 Dupnica, 121.
 Durazzo, 106, 108, 173.
 Durmiscieu cfluk, 178.
 Ђаковица, 108(6).
 Ђерекаре, 110.
 Ebrei, 136, 142, 145(2).
 Echellek, Браунов назив за Сталаћ, 111.
 Елбасана, 105.
 Erme (...), Јерменин, 138.
 Estikolino (?), место на путу од Фоче за Чајниче по Лефевру, 98.
 Europei, 84, 89.
 Европа, 89, 127(3), 169(2), 174.
 Eudorphiné, Лефевров назив за планину Јадовник, 100.
 Fabriano (panni...), 81.
 Focia, 62, 75, 87, 91, 99(2), 125(4), 141.
 Foccia, 26, 34, 88, 90, 93.
 Фоча, 26(2), 33, 36(2), 37, 38, 62, 75, 79, 87(2), 88, 90(2), 91, 93, 96(2), 98(6), 119, 120, 122, 124(2), 125(4), 126, 128(3), 134, 137, 138, 141, 152, 160(3), 165, 171.
 Fogia, Фоча, 31(2).
 Foggia, 98.
 Franchi, странци, они који нису Турци, 146.
 Французи, 60, 107.
 Фуца, турски назив за Фочу, 98.
 Габровица, место у Бугарској, 123.
 Гаџика, турски назив за Гацко, 97.
 Гацко, 22, 24 (поље), 35, 67, 73, 88, 93, 96(2), 97, 122.
 Gardoeuich, заселак крај Фоче, 75.
 Гардојевић, 75.
 Garghuri, 122(2).
 Garguri или Gargure, 31, 32(2), 34, 77, 121(16), 121 (uolta di Garguri), 121 (uia di Garguri), 122, 123(2), 125, 148, 149(3), 153, 156, 158, 166.
 Gascho, 122.
 Гатачко Поље, 97.
 Gazcho, 24.
 Gazco, 37.
 Gazko, 88, 93.
 Germania, 173 («Via di Germania».)
 Гето, јеврејски кварт града, 136.
 Getto, 136.
 Gharghuri (e), 121(2), 122, 122 (Han di detti Gharghuri).
 Giacova, 108.
 Giacoviza, 108.
 Гилане, 109.
 Глиубомир, место, 38, 73, 91.
 Gluxauiza, 110.
 Голица, планина код Копанника, 110.
 Golo Brdo, место, 38.
 Грачаница, 105, 108.
 Grad, Дубровник, 126, 175.
 Gradd, 20, 125.
 Grance, гора, 99.
 Гранчиче, село између Пријепоља и Пљевља, 68, 69.
 Granice, село, 99.
 Greci (mercanti), 170, 171.
 Grecia (cori bovini di...), 166, 171.
 Grguri, 88, 121(2), 158.
 Гргурски хан, 129.
 Гргури, 22, 30, 32, 33, 35, 36, 37, 51(2), 79(2), 88, 103, 110(4), 111(6), 115, 120(4), 121(5), 122(7), 123(4), 124, 128, 129, 147, 148, 149, 152, 153(2), 157, 158(3), 160(2), 165, 166, 171, 172.
 Грци, 149, 171.
 Халиновићи, село, 100.
 Halmouitsa, назив за село Халиновићи по Лефевру, 100.
 Hebrei, 149(4), 150.
 Херцегови, 77, 94, 98, 137(2), 164.
 Херцеговци, 22(2).
 Херцеговина, 3, 12, 24, 93, 148.
 Херцеговина јужна, 96.
 Herzegouina, 87, 88, 93.
 Хибар, Ибар, 109.
 Хисарџик, село код Милешева, 100.
 Hischorko, Пирот, 118.
 Носа, Фоча, 20, 125.
 Носиа, 34.
 Носиа, 128.
 Hragrad, Разград место у Бугарској, 121(2), 153.

Humierla, планина код Тиентишта по Лефевру, 97.
 Ибар, 103, 104, 109(4), 111.
 Iselia, турски термин у значењу: унутрашњост земље, Грчка, 144, 166(3).
 Iscellia, 166.
 Илбесан, турски назив за Елбасану, 105.
 Илида Бањска, тврђавица, Бањска, 104.
 Imperiali, Аустријанци, 173, 174.
 Ипек, турски назив за Пећ, 106.
 Iscitargne (Begn di...), Вучитрн, 114.
 Исток, 174(2), 175.
 Italia, 18, 161.
 Italie, 63.
 Италија, 3, 18, 42, 48, 60, 63(2), 81, 83, 161, 170, 174, 175.
 Јабланица, крај код Лесковца по сливу истоимене речице, 113.
 Јадовник, планина, 68(3), 71, 100.
 Јадран, 1, 63, 108, 148.
 Јадранско море, 174.
 Јагодина, 113(2).
 Јакова, турски назив за Ђаковицу, 108.
 Јанова, турски назив за Јањево, 106.
 Јањево, 33, 71, 89, 106(5), 107(3), 109, 152, 160.
 Јастребац, планина, 71, 111(2), 112.
 Јашевац (?), место код Цариброда, 118.
 Једрене, 93, 126.
 Једрејско Море, 174(2).
 Јегнисеher, турски назив за Ларису, 104.
 Јени Пазар, турски назив за Нови Пазар, 102.
 Јени Варош, турски назив за Нову Варош, 102.
 Јермеци, 170.
 Јесеуза, планина између Цариброда и Софије, 70, 86.
 Јевреји, 37, 136, 142(2), 143, 144(3), 145, 149(3), 170(2).
 Језера (Via...), средњовековни пут који је ишао преко Никшића, 98.
 Јекевица, планина, 70, 86.
 Југославија, 174.
 Каиро, 174.
 Качанак, турски назив за Качаник, 105.
 Качаник, 105 (тврђавица), 105(3), 111, 168.
 Качанлик, турски назив за Качаник, 105.

Кандиски рат, 3(3), 4(2), 61, 62, 63(3), 64(2), 140(2).
 Кавакли (?), село, 111.
 Кавинирје (?), 45.
 Клисура, код Беле Паланке, 118.
 Књажевац, 123.
 Копаоник, 69, 109(5), 110(3), 111, 113(2), 119, 122.
 Коронич, 66, 109.
 Корита, место код Цернице, 97(2).
 Korita (is Korita), 22.
 Korovilsa Dubendi (?), планина између Пирота и Софије, по Киклеу, 118.
 Косаница, речица, 114.
 Косаница Мала, притока Косанице, 114.
 Косаница Велика, притока Косанице, 114.
 Kosouo, 43 (uuna finiex od Kosoua), 69 (po putu od Kosoua), 147.
 Косовица, планина, 20, 70(2), 71, 90(2), 114.
 Косовица, речица, 114.
 Косовница, речица, 114.
 Косово, 2, 33, 40, 43, 45, 103(2), 104(2), 105, 108, 109(2), 109(кадилук), 111, 147(2), 152, 165, 168, 173(2).
 Kosovo, 173.
 Косовски пут, 70, 167, 168.
 Котор, 20, 78.
 Ковач, планина, 98.
 Ковин (?), рушевине града у долини Лима, 99.
 Кратово, место код Прибоја, 101, 102.
 Крива Паланка, 109(2).
 Крлер, тврђавица код Бањске, 104.
 Krusceuz, 23, 44, 66, 129.
 Kruscieuaz, 24.
 Крушевац, 33, 66, 71, 103, 111(4), 112, 113, 119, 120, 123, 124.
 Куманово, 109(3), 113, 119, 152, 168.
 Куновица, планина, 70(4), 71(2), 116(3), 117.
 Kuricesme, код Беле Паланке, 117.
 Куричесма, 117, 118(3).
 Kuri Sehme, 117.
 Kuri Јајла, Сува Планина, 117.
 Куршумли, турски назив за Куршумлију, 113.
 Куршумлија, 70, 110, 111(4), 114(3), 115(4).
 Куру—Јајла, 118.
 Куру—Јала, 118.
 Куручесме, село, 118.
 Куручешме, 117.
 Куру чехмех, 117.
 Kuru Tchehme, 117.

Курвинград, 115(2).
 Кутина, 116.
 Kzul Derbend, на турском Црвени кланац, између Ниша и Беле Паланке, 116.
 Лаб, 70, 114(3).
 Lab, 114.
 Lag (?), место код Курвинграда, 115.
 Larisa, 104.
 Латини, 143.
 Latini, 62, 129(2) (Han Latinski, Xano detto Latinski).
 Латински хан, 103, 128, 136.
 Lentisca (?), поток код Рогатца, по Лефевру, 101.
 Лесковац, 3, 13, 29, 33, 49, 112(2), 113(4), 119—20, 124, 180.
 Лесковца, турски назив за Лесковац, 112.
 Lesniza, место, 23.
 Летница, 109(4).
 Leuant, 73, 75.
 Левант, 21(2), 55, 73, 75, 78, 171.
 Levant, 21(2), 57, 143, 144.
 Лим, река, 99(4), 102.
 Липианџ, 105.
 Липљан, 105.
 Liubce, место, 23.
 Londra (pani di...), 45, 81.
 Lonké de noua bassar, село (?), 102.
 Луче, село, 97.
 Љеши, 102, 106(2).
 Љубомир, место, 73, 90, 91, 97.
 Љутска Река, притока Рашке, 102.
 Мађарска, 115, 179.
 Македонија, 37, 42, 104, 119.
 Марзић, манастир, 99.
 Masocie (is Masocia), »is cadilucha focianskog«, 23.
 Медвеђа, место код Лесковца, 113.
 Медока, турски назив за Медвеђу, 113.
 Метохија, село код Гацког, 24, 28.
 Метоhia, село код Гацког, 24.
 Метрофце, турски назив за Митровицу, 104.
 Милешево, 99.
 Milosceu do, 68, 87.
 Milosceu grad, 89, 94(2), 100(2).
 Milosceuo, 68, 99.
 Милошев До, 68, 87, 90, 100(4).
 Милошев Град, 89, 90, 94, 100(2).
 Miloscev grad, 100.
 Милошево, 68(2), 100(2).
 Mincetta, кула у Дубровнику, 55.
 Минчета, 55, 79.
 Миридовића поље, 97.
 Мисир, 174.
 Mitrouizza, 61(2), 168.

Митровица, 104 (тврђавица), 104(5), 105, 109, 120.
 Млечани, 3, 148(3), 149, 172.
 Monte Orbelio, Шар Планина, 175.
 Морава, река, 115(4), 175.
 Морава, место или крај, 33, 89, 109, (кадилук), 152, 160.
 Морава, река, 181.
 Moravizza, поток код Ниша, 115.
 Morlaques, Власи, 24.
 Musa-paša Kal-asi, Бела Паланка, 117.
 Муса Пашина Паланка, назив који Евлија Челебија даје Белој Паланци, 117(3).
 Musa Pašina Palanka, 117.
 Mussa bassa, 117.
 Муста Пашина Паланка, 117.
 Немачка, 108, 173(3), 175.
 Неретљани, 104.
 Neuesignic, 99.
 Невесиње, 98, 99.
 Никополски санџак, 11.
 Никшић, 98.
 Ниш варош, деформација турског назива за Нову Варош — Јени Варош, 101.
 Nis (di Niso), 70.
 Nisc, 116.
 Ниш, 69, 70(2), 115(6), 116(6), 117(2), 182.
 Нишава, река, 116(2).
 Нишка Бања, 116.
 Нишко Поморавље, 112.
 Nougliani, становници Херцегновог, 99.
 Noui Bassar (od noua bassara), 102.
 Noui Pasar, 25(2), 29, 30, 43 (Vuna finiex od Nouoga Pasara), 43(2), 45, 50, 64(3), 66, 129, 138, 166.
 Nouo Bardo, 64(2), 168(2).
 Nouo Pasario, 88.
 Nouo Pasario, 13, 18(2), 27(2), 30, 34, 42(2), 89, 96, (Via di...), 101, 124, 129, 136, 141, 144, 146, 150, 162, 165(3), 167.
 Nouo Passaro, 53, 94, 98, 137, 149(2), 153, 156.
 Nouo Pazzaro, 20.
 Нова Варош, 100, 102(2).
 Нови Пазар, 1, 2(2), 8, 9, 12, 13(2), 14(3), 16(4), 17(3), 18(2), 20, 21, 22(2), 23(5), 24(2), 25(3), 26(5), 27(3), 28, 29(2), 30(3), 31(2), 32(3), 33(7), 34(5), 35(4), 36(5), 37, 40, 42(5), 43(2), 47(2), 48(2), 49, 50, 51(3), 52, 53(2), 54(3), 55(2), 56, 62(3), 63(2), 64(3), 66, 68(4), 69(3), 70, 72, 75, 77, 78(2), 79(2), 82, 85(3), 87, 88(3), 89(2), 90, 92, 94(2),

- 95(2), 98, 100, 101(9), 102(7), 103(10), 104(7), 105, 106, 108, 109(5), 110, 112(2), 113(4), 114(2), 119, 120(6), 121(2), 122(3), 123(2), 124(8), 125(3), 128(5), 129(2), 132, 133(2), 134, 135(2), 136, 137(2), 138, 139(4), 140(2), 141(2), 143, 144(3), 145, 147(2), 148, 149(3), 150, 152(8), 153, 154, 155(2), 157(2), 158, 160(5), 165(4), 166, 167, 168(3), 170(2), 171, 172(2), 173(2), 174(2), 176, 177, 179, 180, 182.
- Ново Брдо, 33, 89, 105, 106(5), 107(2), 109(3), 112(2), 113(2), 120, 143, 152, 160.
- Novo Brdo, 106.
- Novo Pasaro, 103.
- Novo Passaro, 128.
- Nuovo Pasaro, 30, 122(3).
- Обрће, место код Дубровника, 97.
- Onfath, назив за речицу Увац по Лефевру, 100.
- Ostracie (is Ostracia), 110.
- Oust (?), планина, 100.
- Palancha, Бела Паланка, 86.
- Паланка, 86, 117(3), 118.
- Palanque de Mehmet Bassa, Бела Паланка, 117.
- Палашина, турски назив кадилука Косово, 109.
- Параћин, 116(2).
- Pasar, Нови Пазар, 21, 22, 24, 26(2), 29, 33, 43, 62, 64, 114, 125, 147(2), 157, 166.
- Pasar nouo, 31.
- Pascina Palanka, Бела Паланка, 116, 117.
- Пасјањ, место на југу од Гилана, 109.
- Пазар, Нови Пазар, 25, 104, 113.
- Pech, 64(2), 106, 108(2), 168.
- Pechine, Пећ, 108.
- Пећ, 106, 107, 108(5), 120.
- Pelvizza, поток код Ниша, 115.
- Пераст, 78.
- Перакин, турски назив за Параћин, 116.
- Перепол, турски назив за Пријепоље, 99.
- Перепун, турски назив за Прибој, 100.
- Pergevitha (?), село код Цариброда, 118.
- Персија, 174.
- Перзерин, турски назив за Призрен, 106.
- П(и)репол, турски назив за Пријепоље, 99(2).
- Пиристана, турски назив за Приштину, 105.
- Пирот, 86(2), 117, 118(9), 123.
- Pirot, 86(2).
- Плановац (?), село, 111.
- Plesache (is Plesacha), 22.
- Pleuglie, 102.
- Pleuie, 99.
- Plieuglie, 68.
- Plose ili Plocie, предграђе Дубровника, 35, 55, 56(4), 81.
- Plosce ili Plocie, 55(2), 144.
- Плоче, 33, 38, 55(2), 56(4), 81, 91, 97, 144, 160, 171.
- Плочник, 111.
- Пловдив, 121.
- Plovdiv, 121.
- Пљевље, 68(3), 97, 98(3), 99(2), 141.
- Подујево, 114(3).
- Podue (u Podueu), 40.
- Podueuo, 114.
- Poduie (u Poduieu), 40.
- Поморавље (јужно), 2, 120, 123.
- Потуран (?), село, 111.
- Преполачка Вања, 111.
- Прибој, 99, 100, 102(2).
- Preroglie, 99, 102.
- Пр(и)еполије, турски назив за Пријепоље, 99.
- Пријепоље, 1, 23, 33, 68(2), 90, 96, 98(2), 99(7), 102.
- Пријепоље Горње, 99.
- Priscina, 64(2), 171.
- Prisdena, Призрен, 107.
- Prisren, 173.
- Pristina, 108, 153.
- Приштина, 20, 23, 33(3), 34, 40(2), 47, 54, 56, 67, 89, 102, 103(2), 104, 105(7), 108, 109, 111(2), 114(2), 119, 120, 124, 129, 152, 155, 160, 168(2).
- Pristreno, Призрен, 107.
- Призрен, 71, 102(2), 106(3), 107(11), 108(4), 173(3).
- Призренски крај, 175.
- Proscopie (in Proscopia), 112.
- Proscupglie, 43 (uuna finiech od Proscupglia), 124.
- Proscuprie, 43(2), 43 (iana fina de...), 44, 45, 53, 57, 69, 71, 104, 112, 113, 114, 172.
- Прокупачка парохија, 114.
- Prokuprie, 40, 95.
- Прокупље, 2(2), 3(2), 14, 20, 21, 23, 25(3), 26, 27, 29, 32, 33, 35, 37, 38, 40(2), 42, 43(6), 45(4), 46, 48, 51, 52, 53, 56(2), 62, 66, 67(2), 69(3), 70(2), 71(3), 72, 85, 87, 94, 95, 100, 103, 111(3), 112(12), 113(14), 114(2), 115(4), 119, 120(4), 121, 122, 124(4), 128, 129, 143(2), 147(2), 161, 162, 163, 165(2),

- 166, 172(3), 173(2), 174, 175, 179, 180, 182(2).
- Prosthehen, Призрен, 107.
- Провадија, место у Бугарској, 3, 22, 122, 123(2), 153(2), 166, 172.
- Prouato, Провадија, 122, 153.
- Prouatto, 123.
- Pulmitcht, Вољанић код Пљевља, 98.
- Пуста Река, крај код Лесковца, 113.
- Ragugia, 34, 52, 162.
- Ragusa, 24, 26(2), 27(3), 30(2), 35, 49(2), 51, 56, 57, 93, 95 (la strada di Ragusi), 112, 121(4), 123, 124, 156, 158, 165.
- Ragusea (natione...), 112.
- Ragusei, 103, 112, 123, 132, 133, 140, 143, 144(2), 145, 164, 171.
- Ранче, село између Пљевља и Пријепоља, 99.
- Rasan (is Rasna), 22.
- Rasca, назив за реку Рашку по Лефевру, 102.
- Расина, 111.
- Рашани, Срби, 118.
- Рашка, река, 102, 109.
- Разград, место у Бугарској, 3, 121, 153(2).
- Раџана, назив који Евлија Челебија даје Ражњу, 116.
- Ражан, 116.
- Република, Дубровник, 135.
- Рисан, 172(4).
- Risano, 172(4).
- Rissano, 172.
- Rocathrie, Рогатац између Новог Пазара и Сјенице, 101.
- Росса, Рогатац, 101.
- Рогаче, Рогатац, 101(2).
- Рогатац, 68 101(10), 102(2), 105.
- Rogatas, 101.
- Рогатачке шуме, 68(4), 101(2).
- Rogataz, 69, 101(2).
- Рогатица, место у Босни, 101, 124.
- Rogosno, 69.
- Рогозно, планина, 69, 88.
- Rogozno, 104.
- Рударска Планина, 114.
- Рудо, 99.
- Рушчук, место у Бугарској, 3.
- Sackerkoj, Пирот, 118.
- Сагоњево, село у Топлици, 111.
- Sagorie, крај на путу од Фоче према Невесињу, 99.
- Сахорико, турски назив за Суву Реку, 106.
- С., а, место у Азији, 174.
- Salaki, Сталаћ по Брауну, 111.
- Салоник, турски назив за Солун, 105.
- Sapgliane (is Sapgliana), Запланина, 110.
- Saplana (is Saplane), Запланина, 110.
- Saplanina, на источној страни Копаоника, 110.
- Saraeuo, 70, 87.
- Saraeuzi, 87.
- Saraglio, 13.
- Saraio, 172.
- Saralichia citliug, 178.
- Сапајево, 1, 13, 21, 72, 80, 100(2), 103, 126(2), 137, 149, 170, 172(3), 174(2).
- Saribrot, Цариброд, 119.
- Сава, река, 182.
- Sarebrot, Цариброд, 119.
- Satopaz (od Satopaza), 23.
- Scader, Скадар, 173.
- Scaribrot villa, Цариброд, 119.
- Scharkol, Пирот, 118.
- Scietglie, Светље, место испод Подујева, 114.
- Scorglie, 64.
- Scopie, 21, 33(2), 34, 43(5) (iana fina di Scopie, vune fine od Scopia), 52, 78, 104(3), (via di...), 105 (via di...), 106 (via di...), 153.
- Scuttari, Скадар, 108, 112.
- Семендра, турски назив за Смедерево, 112.
- Сеничко поље, 110.
- Seraglio, 172.
- Seruia, 66, 75.
- Servia, 74, 75, 81, 106, 123.
- Serviani, 74.
- Sfietle, Светље, место испод Подујева, 114.
- Sieniza, 100(4).
- Силистрија, место у Бугарској, 3.
- Silistria, 121.
- Simanouze, село у Полабљу(?), 114.
- Сирија, 174(2).
- Ситница, река, 104.
- S. Iacopouie (au pais de...), изгледа да је у питању село Сагоњево, 111.
- Сјеница, 68, 71, 99, 100 (назив за Сјеничко поље), 100(2), 101(4), 102(3), 103.
- Сјеничко Поље, 68, 100(4), 102.
- Скадар, 102, 106, 170.
- Скадарски пут, 108.
- Skopie, 168.
- Скопље, 1(2), 32(2), 33(3), 34, 37, 43(3), 45(2), 52, 78, 86, 89, 103, 104(4), 105(7), 107, 108(2), 109(2), 111, 119,

126, 127(2), 152, 153, 159, 160, 168(2), 170(3), 171, 172(2), 174, 175(2).
 Скопска Црна Гора, 75, 109.
 Скопски пут, 104, 105(3).
 Слано, место код Требиња, 97.
 Slano, 75.
 Смедерево, 112, 113.
 Смедеревска Паланка, 12.
 Смирна, 174.
 Sofia, 34, 52, 53, 69, 78, 153, 156(2).
 Sofij, 45.
 Софија, 1(2), 3, 22, 26(2), 27, 32, 33, 34, 35(6), 37(2), 38, 40, 45(3), 46, 50(2), 51, 52, 53, 56, 61(2), 62(4), 63(3), 70(3), 72, 77, 78, 82, 84, 86, 89, 93, 96, 104, 116, 120(2), 121(2), 122(3), 118(3), 123(6), 124, 126, 144, 147, 148, 149, 152, 153(3), 154(2), 156, 157, 159, 160(2), 166, 167(3), 170, 171(2), 172(3), 174, 175, 182.
 Soffia, 9(2), 26, 33, 121(2), 122, 123(2), 148, 149, 171.
 Соко Бања, 116, 123.
 Солун, 105, 170, 173, 175.
 Solunich, 173.
 Sophia (Iana fina Sophiae), 43.
 Спалато, 69.
 Сплит, 1, 2(6), 3, 63, 69, 76, 77, 119, 149, 169, 170, 172(3), 173, 174, 175.
 Срби, 38.
 Србија, 1(2), 12, 31, 38, 66, 76, 96, 106, 107(3), 111, 131, 161, 175, 181, 183.
 Србија (јужна), 1(5), 2(10), 3(4), 4(9), 6, 7(2), 24(2), 25, 33(2), 37, 38, 39, 42, 43, 46(2), 54, 59(2), 60, 61(5), 63(2), 64, 66, 70, 72, 74, 77, 80(2), 81(4), 82(2), 95, 96(4), 98(2), 99, 102(2), 103(2), 107(2), 108, 110, 112, 118, 120(2), 123(2), 124(2), 126, 131(2), 133(2), 148, 160, 168, 170(3), 173, 174(3), 175(2), 176(3), 179(3), 180(2), 181(3), 182, 183(2).
 Срџ, брдо код Дубровника, 97.
 Сталаћ, 111.
 Старо Слано, 97.
 Стаугле, Штаваљ код Сјенице, 88, 92, 94(2), 101.
 Ставањ, 85, 88, 103.
 Ставње, 90, 92(2), 94(3), 101(2).
 Столац, 21, 53, 135(2).
 Stolat, 135.
 Страцињ, место између Куманова и Криве Паланке, 109.
 Sudim(e), место на Копаонику, 110.
 Сугибин, Сугубин, 101.
 Сугубин, место на северу од Сјенице, 101, 102(2).
 Сува Река, село, 107(3).

Suietglie, Светље, место испод Подујева, 113(3), 114.
 Suitglie, 93.
 Сулејманова дрвена ћуприја на Дрини код Брода, 119.
 Султан-Фатих — Мехмедова дрвена ћуприја, у Пријепољу, 99.
 Suornich, 92.
 Сутјеска, 68, 97(3), 119.
 Сува Планина, 117, 118.
 Сува Река, село, 106.
 Суво Рудиште, планински врх на Копаонику, 109.
 Svecciano, Звечан, 104.
 Svečan, 104.
 Светље, место испод Подујева, 90(2), 93, 113, 114(8).
 Шар Планина, 175.
 Šaroköj, Пирот, 118.
 Šartwu, Пирот, 118.
 Шашковац, место на југу од Грачанице, 108.
 Шехиркеј, турски назив за Пирот, 118.
 Шимановце(?), село, 114.
 Шиптари, 75.
 Штаваљ, место код Сјенице, 101, 102.
 Штавањ, Штаваљ, 101.
 Шумен, место у Бугарској, 3.
 Табор, предграђе Дубровника звано Плоче, 80.
 Талијани, 3, 123.
 Таслица, турски назив за Пљевље, 98.
 Temitsa, назив за Сјеничко Поље по Лефевру, 100.
 Тијентиште, 97.
 Топлица, крај, 69(3), 71, 77, 94, 104, 110, 112.
 Топлица, река, 112, 115.
 Топлица Горња, 68, 69, 110.
 Тплица Равна, 111(2), 122(2).
 Топлица Тесна, 68, 69(2), 71(2), 87, 89(2), 110(3), 111, 122(2).
 Топлички пут, 69(2), 70.
 Toplissa Ravna, 111.
 Toplissa Tiesna, 110.
 Toplitz, речница, 110.
 Topliza, крај, 69(3), 88, 89, 104(2) (strada ordinaria di...), 109 (strada ordinaria di...), 110 (il stretto di...).
 Toplizza, крај, 70, 94, 104.
 Топола(?), село између Куршумлије и Крушевца, 111.
 Touciona Rosa, Трнова Лука код Сутјеске, 97.

Требињка река, код Новог Пазара, 109.
 Trebigne, 36, 38.
 Требиње, 36, 77, 97, 164.
 Требишњица, река која протиче кроз Требиње, 97.
 Тречани, 143.
 Тречани, 143.
 Трерсиа, 103, 105 (terra di...), 112.
 Трелча, 33, 95(2), 103, 105(4), 106(4), 113, 114, 120, 124, 143.
 Трелчанска парохија, 114.
 Трнова Лука, код Сутјеске, 97.
 Трновичка равна, код Билећа, 97.
 Тросомби(?), место код Прокупља, 111.
 Turchi, 14, 69 (Turco), 75, 81, 106 (Turco), 107, 116, 122, 133 (paese del Turcho), 142, 164, 170 (Turca).
 Turchia, 84, 123.
 Турци, 3, 11(2), 14(2), 16, 46, 62, 67, 69, 70, 71(2), 72(2), 73(2), 74, 75(2), 76, 77(2), 81, 98, 99, 107, 119(2), 122, 131(2), 135, 136(2), 139, 142(3), 143(2), 146(2), 147, 148, 149(2), 164(2), 166, 170(2), 171(2), 172, 180.
 Turces, 63.
 Turci, 138(2).
 Turquie, 63.
 Турска, 4, 32, 40, 48, 54, 55, 56, 57, 63, 72, 95, 119, 123, 125, 127, 131 (Турско-аустриски рат), 132, 133, 140, 144, 147, 149, 154, 167.
 Турска (европска), 12, 60, 76, 136.
 Турска царевина, 11, 164.
 Турска Империја, 48, 63, 142, 143, 169(2).
 Turzi, 135.
 Uarbouaz (han na...), 138.
 Угарска, 24, 175.
 Ујварина, турски назив за Врање, 113.
 Urgicir, Прокупље, 112.
 Urgir, Прокупље, 112.
 Уркуб, турски назив за Прокупље, 112.
 Урошевац, 105, 108.
 Uscoze, 31, 38.
 Uscopie, Скопље, 108, 142.
 Usiz (via di...), 99.
 Ускуб, турски назив за Скопље, 105.
 Ужице, 99, 126.
 Ужички пут, 99(2).
 Увац, речница, 100.
 Вац, место у Мађарској, 139(3).
 Ваљево, 124.
 Varbouaz, 103 (Kan in...).
 Вардар, 175.

Велдтерин, турски назив за Вучитрн, 105.
 Венеција, 2, 43, 63, 73, 148(2), 158, 171(2), 172.
 Venetia (pani di), 45, 73.
 Venetiani, 172.
 Venetiens, 63.
 Venezia, 84.
 Venize, 63.
 Ветерница, река код Лесковца, 113.
 Viceselo, Више село, село у Горњој Топлици, 110.
 Видински санџак, 87.
 Вишеград, 101(2), 102, 126(3).
 Више Село, село у Горњој Топлици, 110, 111.
 Власи, 24.
 Врање, 113.
 Врба, код Гацка, 97.
 Vucetarno, Вучитрн, 113.
 Врбовац (Хан на Врбовцу), код Новог Пазара, 103, 129, 138.
 Vucitargne, 105.
 Vucitarnouo, 74, 105.
 Вучетарна, 105.
 Вучетрње, 114.
 Вучитрн, 33, 103, 104(2), 105(3), 109, 113(2), 114, 120, 133.
 Vucitrn, 114.
 Вучитрнски хан, 74.
 Вучитрнски санџак, 168.
 Вујач, место између Пријепоља и Новог Пазара, 102(2).
 Vulcetarno, Вучитрн, 105.
 Xercegouina, 88.
 Xocha, Фоча, 125.
 Xochia, 125.
 Xocia, 77(2).
 Xudio, Јеврејин, 138.
 Загорје, крај на путу од Фоче према Невесињу, 98.
 Запад, 139, 174.
 Zarigrad, 21.
 Zarin Brod, Цариброд, 118.
 Zaribrod, 118.
 Zarna Gora, 73.
 Zarnogorzi, 98(2).
 Zelebi Passar, транскрипција турског имена за Рогатицу, 124.
 Zerniza, Церница, 21, 37, 91, 99, 128, 145, 164.
 Злате(?), село, 105.
 Звечан, 104.
 Zvezdi, планина између Пљевља и Пријепоља, 99.
 Звијезд, планина, 68, 71, 99.
 Зворнички Санџак, 109.
 Зворник, 92.
 Жупа, код Дубровника, 97.

РЕГИСТАР
личних имена*

- Agustino di Pozza, трговац из Дубровника, 162.
 Ахмет I (1603—1617), султан, 5, 98, 132, 167.
 Ahmet Agha, читлуксахибија из новопазарског краја, 178.
 Alaibegouich, субаша из Подујева, продавац вуне, 40(2).
 Алекса, крамар из Софије, 61.
 Алексић Секула, из Гацког, крамар из Софије, 35.
 Али Чауш, турски писац, 85(2).
 Andra Ivanovich, крамар из Софије, 37.
 Andrea Gio, трговац из Дубровника, 48.
 Andrea Joannis Bianchi, дубровачки трговац из Приштине, 56.
 Andrias is Plesacha, кириџија, 22.
 Andriasci, дубровачки трговац из Новог Пазара, 18(2).
 Анонимни Рус, путописац, 101, 105(2), 117.
 Antonio Marichieuich, трговац из Дубровника, 27(2), 30(2).
 Antun (Глеђевић), крупни дубровачки трговац, 31, 166(?).
 Antun Stella, Дубровчанин који врши утовар у Новом Пазару, 54.

* Имена писана латиницом дата су онако како су нађена у изворима.

Имена која се налазе у тексту ћирилицом, из коментара, дата су по презимену и груписана на најшире, потпуно име. Исто је учињено и са именима путописаца и аутора. Истоветна имена у ћирилици и латиници, која се појављују једна крај другог груписана су на латиницу. У овај регистар унета су и имена ханова означених по личном имену.

- Asubi, дубровачки јеврејин, 26.
 Baio Haiduco, Баја Пивљанин, 73.
 Бајцетић Стојан, крамар из Новог Пазара, 36.
 Бандури Матко, дубровачки трговац, 106.
 Benaglia, путописац, 117, 118(2).
 Benedetto di Resti, дубровачки трговац из Софије, 118.
 Benetti, путописац, 115, 117, 119.
 Бернардино (fra), missionario in Serbia, 75.
 Bergniasouich, дубровачки трговац из Сарајева, 19.
 Biagio, крамар из Софије, 35, 37.
 Biagini, дубровачки трговац из Новог Пазара, 17, 18.
 Biagio Biagini, дубровачки експедитор из Новог Пазара, 160.
 Biagio Zarglienovich, дубровачки трговац из Новог Пазара, 64.
 Бианки Ђ. надбискуп, 105, 106, 107(5), 108(2), 109(2), 112(3), 113.
 Бици, барски надбискуп, 71, 84, 95(2), 97, 100, 101, 102, 103, 105, 107(3), 112(2), 113, 114.
 Bielocosovich, дубровачки трговац из Новог Пазара, 62.
 Bogdan Danciulouich, крупни продавац вуне кришћанин из новопазарског краја, 179.
 Богдани А., католички великодостојник, 74, 102, 103, 105(3), 106, 107(3), 108, 112.
 Богдани П., скадарски бискуп, 74, 103, 104(2), 105(2), 106, 107, 108(2), 109, 112(2), 114, 123, 181(2).
 Бона Августин, поклицар, 94.
 Boscdari, 48.
 Bosco Radi, 48.
 Bosco od Liubce, кириџија, 23.
 Вохо sauseu, продавац вуне чифчија из новопазарског краја, 178.
 Браун, путописац, 84, 111, 112(2), 113, 114, 175.

- Buchia, дубровачки трговац из Прокупља, 124.
 Бурбури, путописац, 116, 117, 118, 119.
 Busbec, путописац, 128.
 Saragich (Dum P.), мисионар из Трелче, 113.
 Saralia, субаша, муслиман, ситан продавац вуне из Новопазарског краја, 179.
 Царлиенковић Паве, крупни дубровачки трговац из Новог Пазара, 15.
 Cesar Dolfin, сплитски кнез и капетан, 174.
 Chata Stoscina, ткаља платна из Прокупља, 175.
 Chomadinouich is Rasna, кириџија, 22.
 Christiforo Vlaichi, дубровачки трговац, 164.
 Цицолин, момак, 133.
 Clascareuich, јаничар из Фоче, 134.
 Costadin, види Milosc i Costadin, Пријевић, дубровачки писац, 10(2), 12.
 Цветковић Б., писац, 98.
 Ченгић, херцеговачки санџак-бег, 145.
 Чрнин путописац, 117, 118(2).
 Daba, крамар из Прокупља, 36, 38.
 Dabo di Metohia di Gazcho, кириџија, 24(2).
 Daizza Milin, крамар из Прокупља, 37, 38.
 Damian od Lesnize, кириџија, 23.
 Damian Milouanouich, di Golo Brdo, крамар из Новог Пазара, 38, 144.
 Damian Vietrouich is Bilechie, кириџија, 22.
 Дели—Вук, заповедник пандурски, 91, 92.
 Дерџивам, путописац, 126, 175.
 Димитријевић Сергије, 2(2), 3, 4, 61, 62(2), 67, 112, 115, 143, 175, 179, 180, 181.
 Dinitar Јоуановић, крамар из Новог Пазара, 34.
 Динић Михајло, писац, 1, 25, 98.
 Dionisio Giurasci, дубровачки трговац из Београда, 161.
 Dmitar, види Dimitar..., 36.
 Dmtar Janin (s Dmtrom Janinum) јемац, крамарски ортак? 36.
 Dmtar Јоуановић, крамар из Новог Пазара, види Dimitar..., 38.
 Dracul (a, o) Alexich de Gazco, крамар из Софије, 35(2), 37.
 Драго Марин, которски бискуп, 74, 95, 108.
 Дражетић Шимун (Симон), дубровачки трговац са терена који је пословао у јужној Србији и Бугарској, 25, 75, 167.
 Dusa Lalich, крамар, 36, 38.
 Dusa Vuicich, крамар из Новог Пазара, 38.
 Duka Crnagar, 128.
 Ђорђић Раде, капетан од Плоча, 56
 Ђура, крупни крамар који је пословао са Скопљем и Софијом, 32, 52.
 Ђурђев Бранислав, писац, 86.
 Ђурђевић Ј., завереник у Дубровнику, 37.
 Ђуровић Лазар, крамар из Новог Пазара, 26, 30(7).
 Ефендић Ф., писац, 135.
 Елезовић Глиша, писац, 53, 88(3), 99(2), 175.
 Eliae Veselicich, дубровачки чиновник, 56(2).
 Ердџановић Ј., писац, 76, 128.
 Essam Beg, читлуксахибија из новопазарског краја, 178.
 Eugen Spraxia, муслиман, ситан продавац вуне из новопазарског краја, 179.
 Евлија Челебија, турски путописац, 70(2), 76, 78, 90, 91, 96, 97(2), 98(3), 99(3), 100(2), 102, 103, 104(2), 105, 111(2), 113, 115(3), 116, 117(2), 118, 119, 126(5), 127(2), 128(2), 174(2), 175.
 Фатих, освајач, надимак Межмеда II, 99.
 Фазли-паша, 142.
 Ферменџин Е., редактор грађе, 83, 84, 92, 96, 97, 106, 115, 124, 128.
 Филиповић Недим, писац, 103.
 Francesco Bosdari, трговац из Дубровника, 45.
 Francesco di Risano ili Rissano, трговац из Рисна који је пословао у Прокупљу, 172(2).
 Frano Bergamini, дубровачки трговац, 49.
 Galiazo Brugnoli, дубровачки трговац, 26.
 Gamera J. de, путописац, 12, 60.
 Гаспари Стефан, извештач Свете конгрегације, 108.
 Gaspar Slavazzati, изасланик дубровачке владе, 128, 137(2).
 Гавриловић Мих. (Исписи), 5, 74(3), 75, 103(2), 105, 107(2), 108(6), 112, 113(2), 114, 115, 173, 181.

- Georgio Massarechi, католички мисионар из Призрена, 173.
 Герлах, путописац, 127.
 Gerolimo di Simone, дубровачки трговац из Новог Пазара, 54.
 Ghiuro Vlatcovich, крамар из Новог Пазара, 38.
 Giacomo Palmotta, дубровачки поклисар и писац, 71.
 Giacomo Quirini, млетачки амбасадор, писац извештаја, 84.
 Giaccho Gargureuich, крамар из Софије, 32, 37.
 Gio, име неког трговца из Дубровника, 57.
 Gio Andriasci, дубровачки трговац, 172.
 Gio di Giorgio Dabi, дубровачки трговац из Прокупља, 25.
 Gio de Viti ili Viti, ili Vitti, дубровачки трговац из Новог Пазара, 53, 64, 168.
 Gieronimo di Rafaelo Gozze, трговац из Дубровника, 81.
 Giouanni, крамар из Софије, 35, 37.
 Giouanni di Valentino, дубровачки трговац из Београда, 161.
 Giuro, крупни крамар који је пословао у Скопљу и Софији, 33, 52.
 Giuro Essam Begou, чифчија, продавац вуне из новопазарског краја, 178.
 Giuro Tomaseuc, крамар, 38.
 Giustiniani, путописац, 119.
 Глеђевић Антун, крупни дубровачки трговац, 158, 161(2).
 Глеђевић Марко, крупни дубровачки трговац из Прокупља, 161(2).
 Гоце Басељи (Архива), 41, 48, 121, 152, 158, 160.
 Гоце Секондо (Дневник) 5, 141, 164.
 Gori, трговац, 26(2), 156.
 Хаџи-бегов хан, у Приштини, 105.
 Хаџихасановић Мустафа, писац цитираног писма, 135.
 Хаџибеговић Хамид, писац, 85.
 Хаџи Калфа, турски географ, 96, 109, 116, 117.
 Haggi Jassuf, муслиман, ситан продавац вуне из новопазарског краја, 179.
 Hammer J. (Хамер), писац, 11, 85, 87, 130, 131, 132, 164, 167.
 Handtke F., аутор географске карте, 123.
 Hassan od Ar nauta, муслиман, крупни продавац вуне из новопазарског краја, 179.
 Хеј (писац Хејовог путописа), 62(2), 69, 70, 71(2), 73, 76(2), 80, 84, 97(2), 99, 100(3), 102(2), 109(4), 110, 111, 112, 115(2), 116(2), 117(2), 118(3) 122, 125, 169, 171.
 Hunco Tomloseu, крамар, 38.
 Hunco Tomich, кириџија, 20.
 Hveler, путописац, 127.
 Ибрахим I (1640—1648), султан, 5(2), 133, 140(2).
 Illia Miha, хришћанин, крупни продавац вуне из новопазарског краја, 179.
 Iuan Goliuodich, крамар, 38.
 Iuan Sarenaz di Cresouichi, filiole di Zatoeuich, крамар, 35, 38.
 Iuo, 129(2).
 Iuo Vitti, дубровачки трговац из Новог Пазара, 40.
 Ивановић Андрија, крамар из Софије, 35.
 Ивановић Марко, дубровачки трговац из Прокупља, 52.
 Ivan Rivierius ili Riuierius, дубровачки чиновник, 56(2).
 Иво, 20.
 Јасомо Benchi, дубровачки трговац из Софије, 62.
 Јасача, крамар из Софије, 35, 37.
 Јелавић, писац, 97, 98.
 Јиречек Константин, писац, 76, 119(2), 128(2).
 Иваниш Никола, дубровачки трговац, 55.
 Јоаннис Sparhente, кириџија, 21.
 Јоуан Assuni, кириџија, 20.
 Јоуан Xangia, ханџија Латинског хана у Новом Пазару, 129.
 Јоуан is Snesceuiche, хришћанин, крупни продавац вуне из новопазарског краја, 179.
 Јоуан Lucich, крамар из Београда, 31.
 Јоуан Murtesan Aghin, чифчија, продавац вуне из новопазарског краја, 178.
 Јоуан od Comita, хришћанин, крупни продавац вуне из новопазарског краја, 179.
 Јоуizza Osman Begou, чифчија, продавац вуне из новопазарског краја, 178.
 Јовановић Дмитар, крамар из Новог Пазара, 36.
 Јуho Vitich, крамар из Новог Пазара, 29, 38.
 Јуконџ Марин, писац крамара у Новом Пазару, 30.

Jusuph Chirigij, муслиман, кириџија, 23.
 Кабога Марин, поклицар, 133.
 Караџић Вук, писац, 7(2), 10, 11.
 Кара-Мустафа, велики везир, 141.
 Касим-паше Соколије хан, у Прокупљу, 99.
 Кашић Б., мисионар, 83, 84, 92, 96, 97, 130.
 Кавалканти Натал, дубровачки трговац из Софије, 62, 154, 156.
 Кемура Сејфудин Фехми, редактор зборника, 126.
 Кикле, путописац, 116, 117(4), 118(4).
 Кјаромани, путописац, 117, 118(2).
 Коџа—Муса-паша, подигао Белу Паланку, 117.
 Константин Јаничар, Михајло Константиновић, писац, 86.
 Lala, крамар из Софије, 32, 33, 37(3).
 Lala, крамар из Прокупља, 38.
 Лалић Дука, крамар, 36.
 Latincich (Томаш), крупни дубровачки трговац из Новог Пазара, 62, 161.
 Латинчић Томаш, 16(2), 32, 137, 139, 160.
 Лазаревић Лука, крамар из Новог Пазара, 35.
 Lazzar Ghiurovich, крамар из Новог Пазара, 30(7), 38.
 Лефевр, путописац, 24, 68(3), 71, 97(4), 98(5), 99, 100(6), 101(3), 102(2), 109(5), 110(2), 111(2), 112, 119, 126, 174.
 Леонарди Бенедето, дубровачки трговац из Новог Пазара, 13, 25.
 Luca Lazzarovich, крамар из Новог Пазара, 35, 38.
 Луџић Матиаш из Требиња, крамар, 36.
 Луџић Михајло, из Требиња, крамар из Новог Пазара, 35, 36.
 Luka Ivana Boskovicaha, дубровачки трговац из Новог Пазара, 54.
 Lutiani Nicolai Cerva, дубровачки чиновник, 56.
 Maalin, име једног вође кириџија, влаха, 24.
 Маго, дубровачки трговац, 50.
 Marchou perut (нећак), нећак Марка Андриашевића, 22(2).
 Marco Andriasceuich, дубровачки трговац из Новог Пазара, 22.
 Marco di Scipione d'Andrea, трговац из Дубровника, 49.
 Marco Miroslavich, дубровачки трговац из Новог Пазара, 54.

Marco Mustanchia, крамар из Новог Пазара, 25, 38.
 Marco Paruieni, дубровачки трговац, 147.
 Marco Porovich, крамар, 35, 38.
 Марићевих (Марићев) Антоније (Антун), трговац из Дубровника, 25, 27(2), 30(2).
 Марићев Никола, дубровачки трговац из Прокупља, 43.
 Marin, дубровачки трговац, 25.
 Marin Nicole Marichieuichia, motmach, 129.
 Marin Mudazzo, сплитски кнез, 172.
 Маринов Никола, дубровачки трговац из Новог Пазара, 138.
 Marin Vungari, дубровачки трговац, 147.
 Марковић (Марков) Вуица, крамар из Новог Пазара, 27, 35(2).
 Масареки Петар (Masarechi), апостолски визитатор, 84(2), 95, 107, 108, 109, 113, 115.
 Matheus Lucin, крамар, 35.
 Mathia Vulatchouich, крамар из Софије, 37.
 Mattheus Blasij Natali, дубровачки трговац(?), 55.
 Matthia Vulatchouich, крамар из Софије, 35, 37, 156.
 Matthiasc Lucich (de Trebigne), крамар, 36, 38.
 Matiasc Nicolich is Bilese, кириџија, 22.
 Мечиава, лице које је задржавало дубровачку робу, за које дубровачка влада тражи смрт, 137(2).
 Matthiasc Lucich (de Trebigne), крамар Мехмед II, Освајач (1451—1481), султан чије је име везано за ћуприју у Пријеполу, 99.
 Мехмед III, (1595—1603), султан, 132, 146.
 Мехмед IV, (1648—1687), султан, 5(3), 65, 77(2), 98, 132, 140(5), 145(2), 146, 164(3).
 Mehmed-agma, из Стоца, 21, 53, 135.
 Mehmetagha Mutafaracha, ханџија (?) из Новог Пазара, 129(2).
 Mehmet Celebia, муслиман, ситни продавац вуне из новопазарског краја, 179.
 Мехмед паша, велики везир, подигао 1617 мост у Нишу, 116.
 Мехмед-паша Соколовић (1505/6—1579), велики везир, 126 (каравансерај у Вишеграду), 127(2) (каравансерај у Београду).

Michael (Луџић), крамар из Новог Пазара, 36.
 Michel di Giorgi Brailouchia, из Новог Пазара, 34.
 Michael, 48.
 Мићић Иван, дубровачки трговац из Лесковца, 13, 29(2), 49, 124.
 Miglco assasina, разбојник, 74.
 Mihael Georgij, дубровачки трговац из Софије(?), 56.
 Milan Stiepanovich, крамар из Прокупља, 37, 38.
 Мили (браћа), крупни дубровачки трговци из Прокупља, 36, 57, 110, 111, 115, 120, 162, 178.
 Milich Ivanovich, кириџија, 22.
 Milosc i Costadin, хришћани, крупни продавци вуне из новопазарског краја, 179.
 Milosc Nicolich, крамар из Новог Пазара, 31, 34, 35, 38.
 Milosc Saratosich, хришћанин, крупни продавац вуне из новопазарског краја, 179.
 Milosc Youanovich is Bilechie, кириџија, 22.
 Милошев Хумко, крамар, 32.
 Миловановић Дамјан, крамар из Новог Пазара, 26.
 Mirceta Berberovich, хришћански читлук-сахибија, 178.
 Mitar (Vlatcovich ili Youanovich?), крамар, 38.
 Mitar Jovanovich, крамар из Новог Пазара, 36.
 Mitar Vlatcovich, крамар 35(2), 38.
 Митесер П. Ј., путописац, 12.
 Mittar, крамар, 36.
 Mixal Lucich, крамар из Новог Пазара, 25, 35, 38.
 Mixailo (Луџић), крамар из Новог Пазара, 26, 124.
 Mixo, 98.
 Морозини, путописац, 80, 116(2), 117.
 Мухамед, пророк, 70, 78.
 Мијовић Хуско, начелник Планског одељења СНО-а у Новом Пазару (казивање), 101.
 Мурат IV, (1623—1640), султан, 11(2), 83(4), 132(2), 140, 171.
 Муртезагин Хан, у Новом Пазару, 102.
 Murtesan Aga, читлук сахибија из новопазарског краја, 178.
 Муса паша, види Коџа Муса Паша.
 Муса-пашин хан, код Беле Паланке, 117.
 Мустафа, турски трговац из Скопља, 171.

Мустафа I (прва влада, 1617—1618), султан, 5, 132.
 Мустафа I (друга влада, 1621—1623), 5(3).
 Мустафа паша Прачалија, заповедник пандура, 90.
 Mustai Bassa, Hangi del Kan in Varbouaz, 103.
 Mutio Mich. Luigi (Муџио), писац, 105(2), 107(2), 114, 116(2), 123(2), 124(2), 181(2).
 Nalich Osmanovich is Masocia od cadiucha focianskoga, муслиман, кириџија, 23.
 Natale di Nale, трговац из Дубровника, 162.
 Nisco Marini, трговац из Дубровника, 52.
 Nicola Caguich, кириџија, 20.
 Nicola, трговац из Дубровника, 25.
 Nicola, 57.
 Nicola, дубровачки трговац из Прокупља, 175.
 Nicola Lalich, крамар, 35, 38.
 Nicola Marichieuich, дубровачки трговац, 129.
 Nicola Sprela, кириџија, 22.
 Nicolaus Ivannis, дубровачки трговац, 55.
 Nicola, 98.
 Nicolo (di) Marini, трговац из Дубровника, 49, 168.
 Nicolo nepote di Francesco da Rissano, трговац из Рисна био у Прокупљу 1685 г., 172.
 Nicca (Бошковић?), крамар, 35.
 Nisha Boschovich iz Cipilizze, крамар, 35, 38.
 Никола, момак Ивана Мићића, дубровачког трговца из Лесковца, 13.
 Николић Марин, дубровачки трговац из Прокупља, 25, 26, 35, 48.
 Николић Марин, дубровачки трговац из Новог Пазара, 168.
 Николић Милош, крамар и агент другог крамара, из Новог Пазара, 31, 34, 36.
 Николић Риста, писац, 76, 128.
 Новак Грга, писац, 119, 172, 174.
 Новаковић Стојан, писац, 84, 101(2).
 Obrad Ahmet Aghin, чифчија, продавац вуне из новопазарског краја, 178.
 Omer, Турчин из Новог Пазара, 22.
 Омер-ага, заповедник Азала из Херцеговог. Године 1655 султан је наредио да се убије, 137.
 Omer Aga Becksadich, шеф «slichia» који су пресретали дубровачке

- караване на Биелин долу код Сланог 1656 године, 75(2).
 Orue, Turca di Pristina, турски трговац, 170.
 Осман I по дубровачким изворима, код других аутора II (1618—1621), султан, 5(2), 132(2), 133.
 Osman Beg, читлуксахибија из новопазарског краја, 178.
 Osrem Bascia, турски трговац из Софије, 171.
 Палмотић Јакета, дубровачки поклисар и писац, 23, 71, 87(2), 89, 91, 93, 97(3), 101, 104, 113, 114(2), 115, 116, 118.
 Парвиени Марко, дубровачки трговац из Прокупља, 106.
 Пасаревић Лука, дубровачки трговац из Новог Пазара, 55.
 Pasquale (Пашко), 13(3).
 Pauc Giurghieuch, крамар, 38.
 Pauc Sirghieuch, крамар из Новог Пазара, 35, 38.
 Petar, из Новог Пазара, 160.
 Петар, момак Томаша Латинчића, дубровачког трговца из Новог Пазара, који се старао о експедицији из Фоче, 160.
 Petar, roclisar, 138.
 Петар, архиепископ софијски, 107.
 Petar Damianouich, s Gliubomira, крамар, 38, 50.
 Petar (Damianouich?), крамар из Прокупља, 38, 162.
 Petar Leonard, дубровачки трговац, 147.
 Petar Milich is Craghieuchia, кириција, 22.
 Петров браћа, дубровачки трговци из Прокупља, 43.
 Piero di Francesco Sorgo, дубровачки поклисар, 99.
 Piero Pauli, трговац из Дубровника, 48.
 Pietro Foscарini, млетачки »bailo« (1637) и посланик (1641) у Цариграду, 88.
 Половић Д. Ј., писац, 86, 87.
 Poulet, путописац, 79.
 Proculo, поклисар, 18.
 Раде, дубровачки трговац, 158.
 Раде Glegheuch ili Glegieuch, дубровачки трговац, 50, 56(2).
 Раде Giorgi, капетан од Плоча, 56.
 Раде Vlljch, ili Villjch, крамар, из Софије, 35(2), 37, 156.
 Radognia Chirigja, кириција, 23.
 Radohna, крамар из Софије, 61.
 Радонић, писац, 23, 71, 72(2), 73, 74(2), 84, 87, 93, 94, 95(2), 96, 98(2), 103, 105, 107, 108, 113(2), 114, 115, 123, 131, 135, 137(2), 141, 143, 170, 173, 181.
 Радоња, војник, 68.
 Radulo, крамар из Прокупља, 38.
 Ragouaz, лице које је задржавало дубровачку робу, за које дубровачка влада тражи смрт, 137(2).
 Ramberto, путописац, 99.
 Растић М., завереник у Дубровнику.
 Regio Alich, муслиман, крупни продавац вуне из новопазарског краја, 179.
 Рести Бенедето, дубровачки трговац из Софије, 3, 99, 120(2), 121.
 Решетар М., писац, 10, 12.
 Ricault (Рико), путописац, 63, 64(2), 76(2), 88(2).
 Risvan bascia, турски трговац из Софије, 171.
 Rogogliani (Вицензо), дубровачки трговац из Новог Пазара, 17, 18, 20, 34, 70, 163(4), 164.
 Raso Rascouich, крамар, 38.
 Rude Rusouich, крамар из Новог Пазара, 37, 38.
 Rusce, крамар из Софије, 37, 156(2).
 Рум (К), путописац, 179(2).
 Саказов Иван, писац, 3, 63(3), 86, 99, 118, 120(2), 123.
 Самарцић Радован, писац, 67, 72, 73, 78, 86.
 Sava Vuchicheuch, кириција, 22.
 Secondo Gozze (Дневник), види Гоце..., 146.
 Secul(o) Alexich de Gazco, крамар из Софије, 35, 37.
 Seko Buchi, трговац из Дубровника, 158.
 Seydlitz, путописац, 99.
 Симо, трговац из Дубровника, 9, 51.
 Сладовић Раде, крупни трговац из Дубровника, 62(2), 154, 156.
 Slaueuch in Bagnani, 73.
 Soimirović (F.), призренски бискуп, 74.
 Соколовић, види Мехмед Паша Соколовић.
 Soranco, путник, 86.
 Sorgo, поклисар, 18.
 Stanco Barberouichia, чифчија, продавац вуне из новопазарског краја, 178.
 Stansau Jouanouich, кириција, 23.
 Stepan Nicolich, дубровачки трговац, 29, 47.

- Stiepanouich Marino, Дубровчанин, 30(2).
 Stieapan Sauich is Korita, кириција, 22.
 Стјепановић Марин, Дубровчанин, 27(2), 30(2).
 Stioan Bacetich ili Baicetich ili Baicettich, 29, 36(2), 38, 54.
 Stioan Chiehaierin, чифчија, продавац вуне из новопазарског краја, 178.
 Stoian od Satopaza, кириција, 23.
 Stoich Scarbaulich, кириција, 23.
 Стјепановић Томаш, крамар, 37(2).
 Стојановић Љ., писац, 72, 108, 109.
 Sulioie od Dretouza, кириција, 23.
 Suleim aga, 91(2).
 Сулејман I, Величанствени (1520—1566), султан законодавац, 130, 132, 164.
 Сулејман II, (1687—1691), султан, 83.
 Сулејманхан, име по коме је названа њуприја на Дрини код Брода, 119.
 Suliman Adalchouich is Blagaia od Cadilucha blaganskoga, кириција, муслиман, 23.
 Suliman Spraxi, муслиман ситни продавац вуне из новопазарског краја, 179.
 Шабановић Хазим, писац, 129, 136, 165.
 Шејха Ибрахим-ефендије Хан, у Новом Пазару, 102.
 Tadeo, крамар из Софије, 35, 37.
 Тадић Јорџо, писац, 51, 145, 170.
 Theiner, редактор грађе, 104, 105(2), 107, 175.
 Thomaso Latincich, крупни дубровачки трговац из Новог Пазара, 162.
 Томасо, крамар, 37, 52(2).
 Tomasc Stiepanouich, крамар, 38.
 Томашев Ђура, крамар, 37(2).
 Трапанић Иван, капетан галеона, 171.
 Тројановић Сима, писац, 1, 7(2).
 Твартковић Марко, дубровачки трговац из Прокупља, 42.
 Valentino di Giorgi, трговац из Дубровника, 161(2), 162.
 Вилић Радоје, крамар из Софије, 156.
 Винавер В., писац, 171.
 Vincento Leonardi, дубровачки чиновник, 56(5).
 Vladislav, крамар из Новог Пазара, 38.
 Vlahuscia Fabri, дубровачки трговац, 49.
 Vlahuscia Giucouich, дубровачки трговац, 19(2).
 Vlain Barberouichia, чифчија, продавац вуне из новопазарског краја, 178.
 Влајинац Милан, писац, 12, 84, 128, 175.
 Влајисав, крамар из Прокупља, 38.
 Влајки Кристифор, дубровачки трговац, 164.
 Voin Raiceuch, крамар, 36, 38.
 Војиновић Коста, писац, 57(2).
 Војновић Лујо, писац, 56, 80(2), 84, 135(2), 137.
 Vuchossau Dadich, хришћанин, крупни продавац вуне из новопазарског краја, 179.
 Вучетић А., писац, 75.
 Vuin Parscigrahouch ili Parsigrahovich di Zerniza, крамар из Новог Пазара, 36(2), 37, 38, 145.
 Vuin Petrouich, крамар из Прокупља, 35, 38.
 Vuizza Marcouich ili Marchouich ili Marcou, 8(?), 14, 25(3), 27, 33, 35(3), 38, 50(2), 52, 54.
 Vuizza Petrouich, крамар из Прокупља, 25, 38.
 Vuch di Uscize, крамар из Београда, 31, 38.
 Вулатковић Матија, крамар из Софије, 156.
 Вулатковић Раосав, војвода, крамарски старшина, 37.
 Wennern, путописац, 116, 117, 118.
 Xusain Celebia Kora Xogich, муслиман, крупни продавац вуне из новопазарског краја, 179.
 Хогич, продавац вуне у Подујеву, 40.
 Хунсо, крамар из Београда, 31.
 Zotoeuch, 38.
 Жарко, разрешење имена Giarcho.

ИСПРАВКЕ ВАЖНИЈИХ ШТАМПАРСКИХ ГРЕШАКА

Место	стоји	треба
стр. 12, напомена 33, 2. ред одозго	е... прорало	е... пропало
стр. 17, 25. ред одозго	Рогољани	Рогољани
стр. 36, 8. ред одозго	Rude	Rude
стр. 52, 5. ред одозго	пратија	партија
стр. 56, напомена 186, 5. ред одозго	Петроу	Петров
стр. 57, напомена 190, 1-2. ред одозго	Larareta	Lazareta
стр. 64, 8. ред одозго	старни	страни
стр. 68, 2. ред одозго	су	се
стр. 83, 7. ред одозго	обављен	обављан
стр. 100, напомена 368, 2. ред одозго	NVII ... n	XVII ... in
стр. 101. 3. ред одозго	Ставање	Ставље
стр. 107, 4. ред одозго	место	место
стр. 114, напомена 430, 1. ред одозго	citrouiano	ci trouiano
стр. 117, 9. ред одозго	наизва	назива
стр. 118, напомена 458, 2. ред одозго	Chesquioui	Cherquioui
стр. 124, 9. ред одозго	стнаица	станица
стр. 125, напомена 486, 2. ред одозго	знат	знат
стр. 128, напомена 489, 2. ред одозго	ферменџин	Ферменџин
стр. 151, 5. ред одозго	vetura	vettura
стр. 156, 7. ред одозго	Русце	Руше
стр. 157, 5. ред одозго	Крмарску	Крамарску
стр. 161, напомена 186, 1. ред одозго	didti	di dti
стр. 162, напомена, 3. ред одозго	di per	di per
стр. 162, 5. ред одозго	rationem pro	rationem pro
стр. 168, напомена 612, 7. ред одозго	comma	summa
стр. 171, 6. ред одозго	cer	cera
стр. 171. напомена 618	merges	merces
стр. 193	Глиубомир	Gilubomir
стр. 207	Војиновић Коста	Војновић Коста